

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

RUSYA'NIN DOĞU TÜRKİSTAN POLİTİKASI
(1911 VE SONRASI)

Yüksek Lisans Tezi

Ömer Faruk AÇIKGÜL

Danışman

Doç. Dr. Tekin TUNCER

Nevşehir

Temmuz 2021

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Ömer Faruk AÇIKGÜL

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Rusya’nın Doğu Türkistan Politikası” adlı Yüksek Lisans / Doktora tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Ömer Faruk AÇIKGÜL

Danışman

Doç. Dr. Tekin Tuncer

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Tekin TUNCER danışmanlığında Ömer Faruk AÇIKGÜL tarafından hazırlanan “Rusya’nın Doğu Türkistan Politikası” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ

Danışman : Doç. Dr. Tekin TUNCER

Üye : Doç. Dr. Telli KORKMAZ

Üye : Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK

İMZA

.....

.....

.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Doç. Dr. Lokman TANRIKULU

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Tezimin her aŐamasında kıymetli bilgilerini benimle paylaŐan, destek veren sözleri ile çalışma azmimi perçinleyen ve bu tezin bilimsel olarak Őekillenmesine katkı sağlayan değerli hocam Doç. Dr. Tekin TUNCER'e Őükranlarımı sunmayı borç bilirim.

Tez çalıŐmam boyunca yakın ilgisini, maddi ve manevi desteğini eksik etmeyen, beni sabırla destekleyen annem Lütfiye AÇIKGÜL ve babam Memet AÇIKGÜL'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖMER FARUK AÇIKGÜL

RUSYA’NIN DOĞU TÜRKİSTAN POLİTİKASI

Ömer Faruk AÇIKGÜL

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran, 2021

Danışman; Doç. Dr. Tekin TUNCER

ÖZET

Türklerin anayurdu olan Doğu Türkistan, yüzyıllar boyunca pek çok devletin hâkimiyet kurmak için mücadele ettiği bir bölge olmuştur. Doğu Türkistan’a hâkim olmak isteyenlerden biride Ruslardır. Ruslar, Batı Türkistan topraklarını birer birer ele geçirmişlerdir. Hemen akabinde gözlerini Doğu Türkistan’a dikmişlerdir.

1911 yılında Qing İmparatorluğu’nun yıkılması ile Çin’de iç savaş çıkmıştır. Bu sebeple Çin, Doğu Türkistan ile ilgilenememiştir. Bu dönemde Doğu Türkistan valileri Çin’den bağımsız hareket etmişlerdir. Rusya kimi zaman Umumî Valileri kimi zaman bölgedeki Türkleri kimi zamansa Çin’i destekleyerek Doğu Türkistan’ı sömürmeye çalışmıştır. Doğu Türkistan valilerini askeri ve ekonomik olarak sıkıştıran Rusya, antlaşmalarla kendine bağlamıştır.

Rusya, genel valileri destekleyerek Doğu Türkistan’ın Çin ile bağlantısını koparmaya çalışmıştır. Öte taraftan Çin, Doğu Türkistan’da hâkimiyet kurarak Rusya’yı kızdırmak istememiştir. Her iki devlette Doğu Türkistan’ı tampon bölge olarak kullanmıştır. Guomintang’ın Doğu Türkistan’da hâkim olduğu dönemde Rusya, Doğu Türkistan’daki Rus yandaşı Doğu Türkistanlıları desteklemiştir. Aynı dönemde Rusya, tampon bölge politikasına devam etmiştir.

1949 yılında, Komünist Çin Hükûmeti Doğu Türkistan’ı istila etmiştir. Tampon bölge politikasında ısrar eden Rusya ile Çin arasındaki ilişkiler, 1961 yılında tamamen kopmuştur. Rusya, 1981 yılına kadar tampon bölge politikasına devam etmiştir. Sovyetler Birliği’nin yıkılması sonrasında Rusya, tampon bölge politikasından vazgeçmiştir. Daha sonra Rusya ile Çin, karşılıklı olarak azınlık hakları konusunda birbirlerini destekleme politikasına başlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Qing İmparatorluğu, Sovyetler Birliği, Guomintang Hükûmeti, Genel Valiler, Komünist Çin Hükümeti.

EAST TURKESTAN POLİCY OF RUSSİA

Ömer Faruk AÇIKGÜL

Neveşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences,

Department of History, Master, June, 2021

Supervisor; Doç. Dr. Tekin TUNCER

ABSTRACT

East Turkestan, mainland of the Turkish people, has been a region that a great deal of states have struggled to exert dominance throughout the centuries. One of those which wanted to dominate East Turkestan were the Russians. The Russians captured territories of West Turkestan one by one. Immediately after, they stared at East Turkestan.

With destruction(fall) of Qing Empire(Dynasty) in 1911, civil war broke out in China. For this reason, China could not concern with(pay attention to) East Turkestan. During this period, governors of East Turkestan acted independently of China. Russia tried to exploit East Turkestan by supporting in turn Governors General, Turkish people in the region and China sometimes. By squeezing(compressing) governors of East Turkestan economically and military, Russia affiliated(subordinated) them to itself by agreements.

Russia supported the general governors to sever(cut off) the connection between East Turkestan and China. On the other hand, China did not want to anger Russia by dominating East Turkestan. Both states used East Turkestan as a buffer zone. During the Guomintang rule in East Turkestan, Russia supported the pro-Russians in East Turkestan. In the same period, Russia continued its buffer zone policy.

In 1949, the Communist Chinese Government invaded East Turkestan. Relations between Russia, which insists on buffer zone policy, and China, were completely severed in 1961. Russia had continued its buffer zone policy until 1981. Then Russia and China began a policy of mutually supporting each other on minority rights.

Key Words: Qing Empire, The Soviet Union, Guomintang Government, General Governors, Communist Chinese Government.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK.....	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'IN GENEL ÖZELLİKLERİ VE QİNG İMPARATORLUĞU'NUN YIKILMASI SONRASI RUSYA'NIN DOĞU TÜRKİSTAN POLİTİKASI

1. Doğu Türkistan'ın Genel Özellikleri.....	5
1.1. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve Önemi.....	5
1.1.1. Doğu Türkistan'ın Jeopolitik Konumu.....	7
1.1.2. Doğu Türkistan'ın Türk Tarihindeki Önemi	8
1.1.3. Doğu Türkistan'ın Yer Altı ve Yer Üstü Kaynakları	9
1.1.4. Doğu Türkistan'da Ticaret	12
1.2. Doğu Türkistan'ın Sosyo Kültürel Yapısı	13
1.2.1. Doğu Türkistan'ın Demografik ve Etnik Yapısı	13
1.2.2. Doğu Türkistan'da Dil.....	15
1.2.3. Doğu Türkistan'da Dinî Durum	16
1.3. Doğu Türkistan'ın Siyasi Tarihi	16
1.3.1. İslamiyet Öncesi Doğu Türkistan'da Kurulan Türk Devletleri.....	16

1.3.2. İslamiyet'ten Sonra Doğu Türkistan'da Kurulan Türk Devletleri	19
2. Qing Hanedanlığı'nın Yıkılmasına Kadar Rusya'nın Uzak Doğu ve Doğu Türkistan Politikası.....	22
3. Yang Tseng-Hsin Dönemi ve Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası (1911-1928)	26
3.1. Yang Tseng-Hsin'in Doğu Türkistan'da Vali Olması.....	26
3.2. Yang Tseng-hsin'in Yönetim Anlayışı ve Doğu Türkistan'ın Genel Durumu	28
3.3. Yang Tseng-Hsin Döneminde Rusya İle İlişkiler.....	31
3.3.1. Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Rusya ile Doğu Türkistan Arasındaki Ticari Durum	32
3.3.2. Yang Tseng-hsin'in Ceditcilik Hareketi Karşısındaki Tutumu.....	33
3.3.3. Rusya ile Doğu Türkistan Arasındaki Kazak Göçleri Sorunu.....	35
3.3.4. Rusya'nın Doğu Türkistan'da Komünizm İdeolojisini Yayılmaya Çalışması	37
3.3.5. Beyaz Rusların İsyanı ve 1921 Yılında Rusya ile Antlaşma İmzalanması	38
3.3.6. Rusya ile İngiltere Arasında Doğu Türkistan'da Nüfuz Mücadelesi	39
3.3.7. Yang Tseng-hsin'in Rusya ile 1924 Yılında Antlaşma İmzalaması ve Rus Baskısına Karşı Aldığı Tedbirler.....	39
3.4. Yang Tseng-Hsin'in Öldürülmesi.....	41
4. Chin Shu-Jen Dönemi ve Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası (1928-1933) 43	43
4.1. Chin Shu-jen'in Doğu Türkistan'da Vali Olması	43
4.2. Chin Shu-jen'in Yönetim Anlayışı ve Doğu Türkistan'ın Genel Durumu	44
4.2.1. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan Ekonomisini Tekeline Alma Politikası	47
4.3. Kumul İhtilali.....	47
4.3.1. Chin Shu-jen'in Kumul Hanlığını İlhak Etmesi.....	47
4.3.2. Kumul Ayaklanmasının Başlaması	49
4.3.3. Ma Chung-ying ve Hoca Niyaz Hacı'nın Kumul İhtilaline Katılmaları ...	50
4.3.4. Ma Chung-ying'in Birinci Doğu Türkistan İstilasası	51
4.4. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'daki Olaylara Müdahil Olması	52
4.4.1. Rusya'nın İhtilalcilerle Anlaşma Girişimleri	52

4.4.2. Sovyet Rusya'nın Chin Shu-jen İle Antlaşma İmzalaması	53
4.5. Kumul İhtilalinin Doğu Türkistan'ın Güneyine Yayılması.....	55

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET RUSYA KONTROLÜNDEKİ DOĞU TÜRKİSTAN

1. 1933-1934 Yılları Arasında Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'a Müdahaleleri	60
1.1 Sovyet Rusya'nın Desteği ile Chin Shu-jen'in Devrilmesi ve Sheng Shih-tsai'nin Doğu Türkistan'a Vali Olması.....	60
1.2 Sheng Shih-tsai'nin Yönetim Anlayışı ve Doğu Türkistan'ın Genel Durumu.	62
1.3 Sheng Shih-tsai'nin Sovyet Rusya'ya Yakınlaşması.....	65
1.3.1. Ma Chung-ying'in İkinci Doğu Türkistan İstilasası.....	65
1.3.2. Hoca Niyaz Hacı'nın Tunganlarla Arasının Açılması ve Sovyet Rusya'nın Teşvikleriyle Sheng Shih-tsai İle Anlaşması.....	66
1.4 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Sovyet Rusya Etkisi.....	68
1.4.1. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyet Rusya İle Silah Antlaşması İmzalaması.....	68
1.4.2. Sovyet Rusya'nın Sheng Shih-tsai'ye Yardımı.....	72
1.4.3. Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyet Rusya ile İkinci Anlaşması (25 Şubat 1934)	74
1.4.4 Sovyet Rusya'nın Desteği ile Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Yıkılması	79
1.5. Doğu Türkistan Üzerinde Rus-Japon Mücadelesi	82
1.5.1 Japonya'nın Doğu Türkistan'a Dair Planları.....	82
1.5.2. Japonya'nın Osmanlı Hanedanlığını Asya'da Canlandırma Girişimi	85
2. 1934-1944 Yılları Arasında Doğu Türkistan'ın Sovyet Rusya'nın Emrine Girmesi.....	86
2.1. Ma Chung-ying Sonrası Tunganların Genel Durumu ve Sovyet Rusya'nın Tunganları Pasifize Etmesi	86
2.2. Doğu Türkistan'da Sovyet Sömürmesine Doğru.....	88

2.2.1 Doğu Türkistan’da Rus Nüfuzunun Yükselişi ve Sovyet Ajanlarının Yerleşmesi.....	88
2.2.2. Mehmet Emin Buğra’nın Japon Elçisi ile Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hakkında Görüşmesi.....	91
2.2.3. Mahmud Muhiti’nin Rus Konsolos’u İle Görüşmesi.....	92
2.2.4. Mahmud Muhiti’nin Doğu Türkistan’ı Terk Etmesi.....	93
2.2.5. 1937 İhtilali	94
2.2.6. Sheng Shih-tsai’ye Sovyet Yardımı	95
2.3. 1937-1944 Yılları Arasında Doğu Türkistan’da Sovyet Rusya’nın Durumu..	96
2.3.1. Sovyet Rusya’nın Kumul’a Asker Yerleştirmesi.....	96
2.3.2. Sovyet Rusya’nın Doğu Türkistan’da Uçak Fabrikası Kurması.....	97
2.3.3. Sovyet Rusya’nın Doğu Türkistan’ın Güney Bölgelerinde Nüfuzunu Arttırması	98
2.3.4. Doğu Türkistan’da Sovyet Karşıtlarının Ortadan Kaldırılması	99
2.3.5. Sovyet Rusya’nın Doğu Türkistan’ın Yer Altı Kaynaklarını Sömürme Planı ve 1940 Kalay Madenleri Antlaşması.....	102
2.3.6. Sheng Shih-tsai’nin Sovyet Rusya’ya Giderek Sovyet Komünist Partisi’ne Üye Olması	105
2.4. Sovyet Rusya’nın Doğu Türkistan’dan Ayrılması	106
2.5. Doğu Türkistan’da Guomintang Yönetiminin Güçlenmesi	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET RUSYA’NIN MİLLİYETÇİ ÇİN KONTROLÜNDEKİ DOĞU TÜRKİSTAN’A MÜDAHALESİ

1. Guomintang Yönetiminde Doğu Türkistan ve Sovyet Rusya Etkisi	112
1.1. Sovyet Rusya’nın Doğu Türkistan’dan Ayrılması Sonrası Doğu Türkistan’da Genel Durum	112
1.2. Sovyet Rusya’nın İhtilalcilerle Anlaşma Girişimleri	114
1.2.1. Sovyet Rusya’nın İhtilalcilerle Anlaşması için Moğolistan’dan Heyet Göndermesi ve Baytik Antlaşması	114
1.2.2. İli İhtilali ve Sovyet Rusya’nın İhtilalcileri Etkisi Altına Almaya Çalışması	116

1.2.3. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni Etkisi Altına Alması	118
1.3. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistanlı İhtilalcilere İhaneti	120
1.3.1. Sovyet Rusya Desteğindeki Milli Ordunun İlerlemesi.....	120
1.3.2. Yalta Konferansı'nda Doğu Türkistan'ın Durumu.....	122
1.3.3. Sovyet Rusya'nın Müdahalesiyle İli Milli Ordusu'nun Durdurulması ...	122
1.3.4. 1946 Antlaşması ve Rusya'nın Elde Ettikleri	124

2. Sovyet Rusya'nın Komünist Çin İstilas Arefesinde Doğu Türkistan'daki

Durumu	125
2.1. Koalisyon Hükûmetleri Döneminde Rusya'nın Bölgedeki Durumu.....	125
2.1.1. Koalisyon Hükûmeti'nin Kurulması	125
2.1.2. Koalisyon Hükûmeti Döneminde Türkler Arasındaki Ayrılıklar ve Sovyet Rusya'nın Bölgedeki Durumu.....	126
2.1.3. Mesut Sabri Baykuzu'nun Eyalet Başkanı Olması	127
2.1.4. Sovyet Rusya'nın Mesut Sabri Baykuzu Hükûmeti'ne Tepki Göstermesi	128
2.1.5. Rusya'nın Mesut Sabri Baykuzu Yönetimine Tepkisini Uçak Saldırılarıyla Göstermesi Baytik Boğda Olayı	129
2.2. Sovyet Rusya'nın Batan Milliyetçi Çin Hükûmeti'nden Taviz Koparma Girişimleri.....	130
2.2.1. Ekim 1947'de Chang Chih-chung İle Sovyet Rusya'nın Anlaşması	130
2.2.2. Doğu Türkistan Yönetiminde Burhan Şehidî Dönemi	132
2.2.3. Sovyet Rusya ile Chang Chih-chung Arasında Üç Ayrı Ticaret Antlaşması İmzalama Girişimleri.....	133
2.2.4. Sovyet Rusya'nın Bağımsız Bir Doğu Türkistan Devleti Kurma Girişimleri	134
2.2.5. Halk Kurtuluş Ordusu'nun Doğu Türkistan'a Girmesi.....	135

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KOMÜNİST ÇİN DÖNEMİNDE RUSYA'NIN DOĞU TÜRKİSTAN POLİTİKASI

1. Mao Tse-Tung Döneminden Sovyet Rusya'nın Yıkılışına Kadar Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası	137
1.1. Komünist Çin Hükûmeti'nin Doğu Türkistan'da Nüfuzunu Arttırması.....	138
1.1.1. Doğu Türkistan'daki Rus Yanlısı "İlericiler" in Etkisiz Hale Getirilmesi	138
1.1.2. Doğu Türkistan'daki Milliyetçi Türklerin Dağıtılması	138
1.1.3. Komünist Çin ile Sovyet Rusya Arasındaki Ticaret Anlaşması (27 Mart 1950).....	140
1.1.4. Doğu Türkistan'da Sovyet Nüfuzunun Kırılması.....	141
1.1.5. Sincan Uygur Özerk Bölgesinin Kurulması	142
1.2. Büyük İleri Atılım Döneminde Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'daki Durumu	143
1.3. Doğu Türkistan'da Sovyet Rusya'nın Desteğiyle Başlayan 1962 Ayaklanması ve Çin-Rus İlişkilerinin Kopması	146
1.4. Çin ile Sovyet Rusya Arasındaki Soğuk Savaş Döneminde Doğu Türkistan'ın Durumu	148
1.5. Sovyet Rusya-Komünist Çin İlişkilerinin Yumuşaması ve Doğu Türkistan'a Etkisi	151
1.6. Tiananmen ve Barın Olayları Karşısında Rusya'nın Durumu.....	152
2. Rusya Federasyonu Döneminde Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası.....	153
2.1. Doğu Türkistan'da Yeni Sorunlar	154
2.1.1. Doğu Türkistan Sınırlarında Yeni Sorunlar	154
2.1.2. Çin'in Doğu Türkistan'ı Yalnızlaştırma Çalışmaları	156
2.1.3. Gulca olayları	158
2.2. Putin'in İktidara Gelmesi ve Çin ile Rusya Arasında "İyi Komşuluk, Dostluk ve İş Birliği Antlaşması"nın İmzalanması	159
2.3. 11 Eylül Sonrası Rusya'nın Doğu Türkistan Politikaları	160
2.4. 11 Eylül 2001-2008 Yılları Arasında Çin'in Rusya ve Komşularıyla İlişkileri	163
2.5. 5 Temmuz Urumçi Katliamı ve Rusya'nın Açıklamaları	164
2.6. Kırım'ın İşgali Bağlamında Rus-Çin İlişkileri ve Doğu Türkistan'a Etkisi..	166
2.7. Yeni İpek Yolu Projesi ve Doğu Türkistan'ın Önemi	168
2.8. Çin Toplama Kampları ve Rusya'nın Tepkisi	170

SONUÇ..... 176

KAYNAKÇA..... 180

ÖZ GEÇMİŞ..... 200

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Doç.	Doçent
Dr.	Doktor
DTTMKK	Doğu Türkistan Türkleri Millî Kurtuluş Komitesi
ed.	Editör
ETİM	The East Turkestan Islamic Movement
haz.	Yayına hazırlayan
JRCAS	Journal of the Royal Central Asian Society/London
MÖ	Milattan Önce
Prof.	Profesör
SBF	Sosyal Bilimler Fakültesi
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğeri

GİRİŞ

Bu çalışmada, Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası doğrultusunda Doğu Türkistan'ı ve Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü kaynaklarını sömürme planları ele alınmıştır. Rusya'nın Doğu Türkistan ile ilk münasebetleri, Qing İmparatorluğu döneminde Rusya'nın Doğu Türkistan politikaları, Doğu Türkistan valileri Yang Tseng-hsin, Chin Shu-jen ve Sheng Shih-tsai dönemlerinde Rusya'nın Doğu Türkistan'a müdahale girişimleri, Guomintang hükûmeti işgalindeki Rusya'nın Doğu Türkistan'a müdahale girişimleri, Rusya'nın Komünist Çin işgali altındaki Doğu Türkistan politikaları ve Rusya Federasyonu'nun Doğu Türkistan politikaları anlatılmaktadır.

Çin, yüzyıllardır Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. Çin, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zengin olan Doğu Türkistan'ı asimile etmeyi ve doğal kaynaklarını sömürmeyi amaçlamaktadır. Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü kaynaklarını sömürmek isteyen devletlerden biriside Rusya'dır. Çarlık Rusya döneminden itibaren Rusya, sıcak denizlere inme politikası ile Hindistan'a ulaşmaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda kendisine beş ayrı güzergah belirlemiştir. Doğu Türkistan, Rusya'nın sıcak denizlere inme güzergahlarından birinin üzerinde bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Doğu Türkistan üzerinden Hindistan'a ulaşmak isteyen Rusya'nın Doğu Türkistan'da izlediği politikayı gözler önüne sermek, Yang Tseng-hsin ve Chin Shu-jen dönemlerinde Doğu Türkistan'a müdahale girişimleri, Sheng Shih-tsai döneminde Doğu Türkistan'ı bilfiil yönetme çabaları, Guomintang döneminde Doğu Türkistan'da nüfuzunu artırma girişimleri, Komünist Çin işgali döneminde Doğu Türkistan politikalarını dile getirmektir. Ayrıca Çin tarafından işgal edilen Doğu Türkistan hakkında, komşusu Rusya'da benzer müdahalelerde bulunup bulunmadığını irdelemek ve Batı Türkistan'ı işgal eden Rusya'nın Batı Türkistan ile bağı olan Doğu Türkistan üzerindeki planları araştırılmıştır.

Doğu Türkistan, Türklerin anavatanı olarak bilinmektedir. Tarih boyunca dünyanın birçok köşesine göç etmiş ve göç ettikleri yerlerde milli benliklerini korumayı başarmışlardır. Göç etmeyip ata topraklarında kalan Türkler, gelenek ve göreneklerini, kültür ve medeniyetlerini korumaya çalışmışlardır. Topraklarına göz diken devletlerle mücadele etmişlerdir. Doğu Türkistan topraklarına göz diken devletlerden biride

Rusya olmuştur. Kafkaslar, Sibirya ve Batı Türkistan gibi Türk topraklarını işgal eden Rusya, Doğu Türkistan topraklarını da sömürmek ve elinde tutmak istemiştir. Türk tarihi açısından oldukça önemli olan Doğu Türkistan üzerindeki Rusya'nın politikaları hakkında Türkiye'de ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Literatürdeki bu boşluğu doldurmak, diğer Türk devletleri gibi Doğu Türkistan'ın geri bırakılmasında ve bağımsızlığını kaybetmesinde Rusya'nın etkilerini göstermek ve Doğu Türkistanlıların haklı mücadelelerini tüm dünyaya duyurmak açısından bu çalışma önemlidir.

Rusya ile Doğu Türkistan arasındaki ilişkiler, 17. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. 1911 yılında Qing İmparatorluğu'nun yıkılması sonrasında Guomintang Hükûmeti, Çin iç savaşı ile mücadele etmiştir. Guomintang Hükûmeti'nin gerektiği şekilde ilgilenemediği Doğu Türkistan'da, genel valiler başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardır. Genel valilerin zayıflıklarından faydalanmaya çalışan Rusya, Doğu Türkistan'ın iç işlerine fiili olarak müdahale etmeye başlamıştır. Kimi zaman valileri desteklemiş kimi zaman Doğu Türkistanlıları desteklemiş kimi zaman da Çin Hükûmeti ile birlikte hareket etmiştir. Bu sebeple bu çalışma, Rusya'nın 1911 yılından itibaren başlatılmıştır.

Çalışmamızın nasıl şekilleneceği kararlaştırıldıktan sonra kaynak tespiti yapılmıştır. Çin'de başlayıp 11 Mart 2020 tarihinde Türkiye'de de görülmeye başlayan Covid19 salgını nedeniyle kütüphaneler kapatıldı ve kaynaklara ulaşımımız zorlaştı. Bu süreci en az zorlukla atlatabilmemiz için tez danışmanım Tekin Tuncer bizlere kendi arşivini açmıştır. Konu ile ilgili kaynak taraması yapılmıştır. Daha sonra elde edilen bulgular, çalışmamızın amacına uygun bir şekilde konularına göre sınıflandırılmıştır. Konumuz ile ilgili gerekli görülen bilgiler not edilmiştir. Türkçe kaynakların yetersiz olduğu durumlarda yabancı dilde yazılmış kaynaklardan yararlanılmıştır. Andrew D.W. Forbes'in Doğu Türkistan Harp Beyleri isimli eseri, 1911 yılı ile 1955 yılları arasındaki döneme ışık tutması bakımından oldukça önemli katkı sağlamıştır. Çalışmamızda yabancı şahıs isimlerinin ve Çince terimlerin yazılmasında yine Andrew D.W. Forbes'in Doğu Türkistan Harp Beyleri isimli eserindeki karşılıkları temel alınarak isimlendirme yapılmıştır. Kaynaklardan elde edilen bilgiler analiz edilerek yazım aşamasına geçilmiştir. Analizi yapılan bilgiler tarafsız bir biçimde ele alınarak üniversitemizin tez yazım kılavuzuna göre yazılmıştır.

Çalışmamız Giriş bölümü ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezimizin konusu, amacı, önemi, yazılış yöntemi ve tezin bölümleri üzerine bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Rusların Doğu Türkistan üzerindeki emellerinin nedenlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Doğu Türkistan'ın jeopolitik konumu, tarımsal ürünleri, yer altı ve yer üstü kaynakları gibi genel özelliklerinden bahsedilmiştir. Ardından Rusya'nın Doğu Türkistan ve Uzak Doğu ile ilgili politikalarının başlangıcından kısaca bahsedilmiştir. Daha sonra 1911-1928 yılları arasında Umumî Valilik yapan Yang Tseng-hsin ve 1928-1933 yılları arasında Umumî Valilik yapan Chin Shu-jen döneminde Rusya'nın ticaret ve antlaşmalar ile Doğu Türkistan'a yerleşme girişimlerinden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, 1933-1944 yılları arasında, Doğu Türkistan'ı yöneten Sheng Shih-tsai'nin Rusya ile ilişkileri, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulması ve Rusya'nın Çinlilerle birleşerek bu cumhuriyeti dağıtma girişimleri, Doğu Türkistanlıların bağımsızlık mücadelesi, Doğu Türkistan'ın ekonomik ve fiili olarak Rusya'nın kontrolüne girme süreci, Rusya'nın Sheng Shih-tsai ile antlaşmalar yaparak Doğu Türkistan kaynaklarını sömürmeye çalışması ve Rusya'nın mühendis, doktor, uzman adı altında ajanlarını Doğu Türkistan'a yerleştirme süreci anlatılmıştır. Ayrıca Rusya'nın Doğu Türkistan'ı Japonya ve Çin'e karşı tampon bölge olarak kullanmaya çalışması, II. Dünya Savaşı arefesinde Rusya ile Sheng Shih-tsai arasındaki ilişkilerin aniden gerilmesi, Doğu Türkistan'da Rus nüfuzunun aniden azalması ve Rusya'nın bölgeyi kısa bir süreliğine terk etme sürecinden bahsedilmiştir

Üçüncü bölümde Rusya'nın 1944-1949 yılları arasında Guomintang yönetimindeki Doğu Türkistan'da nüfuzunu tekrar arttırma girişimlerini anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde Umumî Vali Sheng Shih-tsai ile arası açılan Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistanlılarla anlaşma girişimlerinden ve Rusya'nın yardımıyla Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasından bahsedilmiştir. Daha sonra Rusya'nın Yalta Konferansı sonrasında Doğu Türkistanlılara ihanet etme süreci anlatılmıştır. Ardından Doğu Türkistan'da Koalisyon Hükûmetlerinin kurulması ve Rusya'nın taraftarları aracılığıyla yönetimi tekrar ele geçirme teşebbüsleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bölümün son kısmında Rusya'nın yıkılma arefesinde olan Guomintang Hükûmetinden taviz koparma girişimlerini ele aldık.

Dördüncü ve son bölümde Komünist Çin döneminde Rusya'nın Doğu Türkistan politikası anlatılmıştır. İlk olarak Doğu Türkistan'daki Rus taraftarlarının ve milliyetçi ihtilalcilerin ortadan kaldırılmasından bahsedilerek bölüme başlanılmıştır. 1960'lı yıllara kadar iyi giden Rus-Çin ilişkilerinin tamamen koparak yaklaşık 20 yıllık soğuk savaş dönemine girmesinden ve bu dönemde Rusya'nın Doğu Türkistan politikasından bahsedilmiştir. Bu soğuk savaş döneminin bitimi ile Rusya'nın Doğu Türkistan üzerindeki fiili müdahale politikasının değişim süreci anlatılmıştır. Bu tarihten sonra Rusya'nın Doğu Türkistan politikası Rus-Çin ilişkilerinin durumuna bağlı olduğu için her iki ülkedeki önemli olaylarda (5 Temmuz Urumçi katliamı, Kırım'ın işgali, Çin toplama kampları vs.) Rusya ve Çin'in vermiş oldukları tepkileri tarafsız olarak incelemeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'IN GENEL ÖZELLİKLERİ VE QİNG İMPARATORLUĞU'NUN YIKILMASI SONRASI RUSYA'NIN DOĞU TÜRKİSTAN POLİTİKASI

1. Doğu Türkistan'ın Genel Özellikleri

1.1. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve Önemi

Asya kıtasının ortasında yer alan Türkistan, Farsça kökenli “Türk İli” kelimesinden türetilmiş olup Türklerin ata yurdu anlamına gelmektedir.¹ Türkistan, XIX. yüzyılda doğu ve batı olmak üzere iki bölgeye ayrılmıştır. Doğu kısmı 1876 yılında Çin-Mançur tarafından, batı kısmı ise 1865 yılında Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiştir. Batı Türkistan bölgesinde “Kazakistan”, “Özbekistan”, “Kırgızistan”, “Türkmenistan” ve “Tacikistan” Türk Cumhuriyetleri; Doğu Türkistan bölgesinde ise bugün “Xinjiang Uygur Otonom Bölgesi” olarak bilinen, Doğu Türkistan bulunmaktadır.² “Uyguristan” olarak da bilinen Doğu Türkistan³, 1.828.418 km² yüz ölçümüne sahiptir.⁴

¹ A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Cilt 1, 2. Basım, İstanbul: Enderun Yayınları, 1981, s. 2.

² Erkin Alptekin, Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti, **Türk Kültürü Dergisi**, 1961, 516.

³ Gulamettin Pahta, Kızıl Çin Hakimiyeti Altında İnen Doğu Türkistan Türkleri ve Onların Karanlık İstikbali, **Türk Kültürü Dergisi**, 1994, 27.

⁴ Şirzat Doğru, **Türkistan'a Doğru (Türkistan, Türkiye, Kazakistan Arasında Anılar, Düşünceler, Bilgi ve Belgeler)**, Arena Matbaacılık, 2008, 13; Fethi Ahmet Yüksel, Peşaver Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği ve Yahya Kemal Beyatlı, **Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi**, 2011, 19. Bazı kaynaklarda Doğu Türkistan'ın yüz ölçümü 1.840.000 km² (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Gültepe, Tutsak Doğu Türkistan ve Bitmeyen Çin Mezalimi 1, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1996, 50.), 2.000.000 km² (Ayrıntılı bilgi için bkz. İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, İstanbul: İstanbul Marifet Yayınları, 1981, 24.), 1.503.563 km² (Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul: Güven Basımevi, 1947, 1; Hasan Oraltay, **Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri**, İstanbul: Türk Kültür Yayıncılığı, 1975, 22.) olarak geçmektedir.

Günümüzde Doğu Türkistan hala Çin işgali altında bulunmaktadır. Doğu-Batı doğrultusunda 2.000 km, Kuzey-Güney doğrultusunda 1.650 km toprağa sahip olup Çin'in kuzeybatısında bulunmaktadır.⁵

Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan Doğu Türkistan'ın Kuzey kesiminde Altay ve Tarbagatay Dağları, Güneyinde ise Karakurum Dağı, Karanlık Dağ ve Himalaya Dağları uzanmaktadır.⁶ Bölgenin ortasında bulunan Tanrı (Tiyanşan) Dağları, bölgeyi ikiye ayırmaktadır. Kuzeyde kalan kısma İli Havzası (Çungarya) Güneyinde kalan kısma ise Tarım Havzası (Kaşgarya) ismi verilmektedir.⁷

Bölgede iki büyük akarsu bulunmaktadır. Bunlar İli Havzasından doğarak Balkaş Gölüne dökülen İli Nehri ve Tarım Havzasında doğan Tarım Nehri'dir.⁸

Doğu Türkistan'ın yaklaşık olarak üçte birlik kısmı (600.000 km²) çöllerle kaplıdır. Dünyanın en büyük ve en ünlü çölleri arasında sayılan Taklamakan Çölü, Doğu Türkistan'ın büyük bir bölümünü kaplamaktadır. Bu çölün ortalama büyüklüğü 500.000 km²'dir.⁹

Bölgede karasal iklimin etkileri görülmektedir. Yazlar sıcak, kışlar soğuk geçer. Bölgenin kuzey kesimlerinde güneye oranla daha soğuk geçmektedir. Az yağış almasına rağmen kışın bolca kar yağışı görülür. Baharda eriyen kar suları, Doğu Türkistan'ı yemyeşil otlakların bulunduğu bir yayla haline getirmektedir. Bu yeşilliklerde küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır.¹⁰

Türklerin ata yurdu olarak bilinen bu bölge, tarih boyunca Çin, Moğol, Rus vb. pek çok milletin mücadele sahası olmuştur. Bölgeye asimilasyon amaçlı olarak "Şarki, Doğu, Çin Türkistanı", "Sinkiang", "Sintzyan"¹¹, yaşayan ahaliye ise "Çentu

⁵ Amine Tuna, **Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık**, İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı Araştırma ve Yayınlar Birimi, 2012, 18-19.

⁶ Ahmet Türköz, **Doğu Türkistan'da İnsan Hakları**, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2010, 2.

⁷ Ahmet Kemal İlkul, **Çin-Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1997, 36.

⁸ İlkul, 36.

⁹ Abdullah Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 2005, 1-2.

¹⁰ Mehmet Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (Başlangıcından 1878'e kadar)**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, 13.

¹¹ Ahmet Caferoğlu, Doğu Türkistan Türklüğü, **Türk Kültürü Dergisi**, 1965, 372.

(Sarıklı)” gibi isimler verilmiştir.¹² Sinkiang kelimesi; yeniden kazanılmış ülke¹³, yeni toprak¹⁴, yeni sömürge¹⁵, yeni dominyon, yeni sınır¹⁶, yeni eyalet gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷

1.1.1. Doğu Türkistan’ın Jeopolitik Konumu

Doğu Türkistan’ın jeopolitik konumuna baktığımızda; Türkistan’ın ortasında ve Çin’in batısında yer aldığı görülmektedir. Bugün, Kuzeyinde Rusya Federasyonu, Kuzeydoğusunda Moğolistan Cumhuriyeti, Güneyinde Pakistan Cumhuriyeti, Hindistan Cumhuriyeti ve Tibet Bölgesi, Batısında Kırgızistan Cumhuriyeti, Afganistan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti ve Tacikistan Cumhuriyeti bulunmaktadır.¹⁸ Çin’in batıya açılabilmesi için önemli bir konumda bulunmaktadır.¹⁹ Moğol ve Tibet’e komşu olmasının yanı sıra dünyanın en büyük imparatorluklarından olan Çin, Hindistan ve Rusya’nın kesiştiği noktadadır.²⁰

Bölge, tarih boyunca siyasi ve iktisadi önemine binaen başta Çin ve Rusya olmak üzere birçok devletin mücadele ettiği bir alan haline gelmiştir. Doğu Türkistan’ın tarihine baktığımızda bölgeye hükmeden devletlerin Asya’ya hâkim olduğu görülmektedir. Doğu Türkistan’ın kuzey ve güneyinin yüksek dağlar ile çevrili olması, Doğusunda Çin’e, Batısında ise Rusya’ya açık bir konumda yer alması ve açık denizinin bulunmaması stratejik olarak önemini arttırmaktadır. Bölgenin yer altı ve yer üstü madenleri dolayısıyla Çin’in Avrupalı devletlere kaybettiği iktisadi ve ticari açığını kapatabilecek durumda olması, Çin açısından bölgenin önemini daha da arttırmaktadır.²¹

¹² Amaç Karahoca, **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1960, 12.

¹³ Ahmet Egemberdi, Doğu Türkistan Davası Hak-Adalet Davasıdır, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1993, 31.

¹⁴ Erkin Alptekin, **Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı**, Kayseri: Erciyes Dergisi Doğu Türkistan Yayınları, 1992, 5.

¹⁵ Eşref Bengi Özbilen, Çin’in Asi Eyaleti Doğu Türkistan, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1998, 31.

¹⁶ Süleyman Doğan, Öksüz Vatan Doğu Türkistan: Unutulan Vatan Doğu Türkistan’ın Dramı, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 216, Aralık 2004, 57.

¹⁷ Gültepe, 50.

¹⁸ Eser Saka, **Düşten Gerçeğe Yolculuk: Doğu Türkistan**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 9.

¹⁹ Suat İlhan, Unutulan Doğu Türkistan, **Türk Kültürü Dergisi**, Cilt XXXII, Sayı 370, 1994, 106; Seyit Tümtürk, Ankara-Pekin İlişkileri ve Doğu Türkistan, **XXI. yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri 02-05 Aralık 2010**, Lefke, K.K.T.C., 434.

²⁰ N. L. D. McLean, Sinkiang Today, **International Affairs**, Temmuz 1948, 377.

²¹ Nilgün Ödemiş, XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Eylül 2002, 27.

1.1.2. Doğu Türkistan'ın Türk Tarihindeki Önemi

Doğu Türkistan coğrafyası, tüm dünya Türklüğünün başlangıç noktası olarak bilinmektedir. Tarihi kaynaklarda, efsane ve destanlarda bu coğrafya Türklerin tarih sahnesine çıktıkları bölgelerden biri olarak geçmektedir. Türklere ait en eski destanlardan Şu ve Alper Tunga Destanlarında Türk hükümdarlarının yaşadıkları yerler hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Destanlarda, İranlı hükümdarlarla mücadeleye girişen Türk hükümdarlarının Balasagun ve Doğu Türkistan'daki Ordukent (Kaşgar)'te ikamet ettikleri anlatılmaktadır.²²

Doğu Türkistan'da yaşayan halkın büyük çoğunluğu Türklerden oluşmaktadır. Burada ikamet eden Türkler, tarihin hemen her safhasında bu bölge için mücadele etmekten vazgeçmemişlerdir. Bu uğurda, kimi zaman kendilerinden sayıca fazla olan, kimi zamanda kendilerinden kuvvet bakımından üstün olan düşmanlara karşı mücadele etmekten çekinmemişlerdir. Kimi zaman bölge, düşman hâkimiyetine girmiş olsa da halkın gayretleri sonucu tekrar hürriyetine kavuşmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında işgal edilen Doğu Türkistan, günümüzde halen Çin işgali altında bulunmaktadır. Bu süre zarfında pek çok defa hürriyet uğrunda mücadele eden halk, üç defa bağımsızlıklarını kazanmıştır.²³

Türklerin tarihi düşmanı olarak kabul edilen Çin, coğrafi konumu itibariyle batıya doğru yayılmak istemiştir. Ancak her defasında bölgede kurulan Türk devletlerine takılmıştır. Bu devletlerden biri olan Uygur Devleti de VIII. yüzyılda, Çin'in batıya doğru yayılmasını engellemiştir. Bu sayede Çin emperyalizmi, Doğu Türkistan sınırlarını aşamamıştır. Doğu Türkistanlılar tarih boyunca Çinlileri batıya doğru ilerlemelerine mani olarak hem Türk dünyası hem de batı dünyası arasında bir set görevi üstlenmiştir.²⁴

Tarihte iz bırakan önemli Türk boylarından biri olan Uygurlar, kurmuş oldukları devletlerle, kendilerine has oluşturdukları siyasi, ekonomik, kültürel, edebi ve sanatsal faaliyetler ile Türk kültürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadırlar. Özellikle

²² Bakır, 3.

²³ Mehmet Emin Buğra-İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder**, Ankara: Son Havadis Matbaası, 1955, 8-9.

²⁴ Ödemiş, 26.

geliştirdikleri yazı dili ve edebi eserler, birçok Türk boyunun dil ve lehçelerinin oluşmasında ve şekillenmesinde etkili olmuştur.²⁵

1.1.3. Doğu Türkistan'ın Yer Altı ve Yer Üstü Kaynakları

Doğu Türkistan yer altı ve yer üstü kaynakları açısından Çin'in en önemli bölgelerinden biridir. Bölgenin önemi, II. Dünya Savaşı öncesinde yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Yapılan araştırmalara göre Cungarya'nın kuzeybatısında bulunan dağlarda ve Altay bölgesinde pek çok maden çeşidine rastlanmıştır.²⁶

Rusya'nın Doğu Türkistan üzerinde etkisinin fazla olduğu 1934-1943 yılları arasında bölgede yapılan araştırmalara göre bölgenin 5 yerinde uranyum, 15 yerinde volfram, 13 yerinde kalay, 32 yerinde kurşun, 15 yerinde altın, 46 yerinde demir, 2 yerinde cıva madenleri bulunmuştur. 1950'li yılların başlarında Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü madenlerinin Sovyetler Birliği tarafından sömürülmeye başlandığı hakkında bilgi veren bir kaynakta, bölgede çok sayıda altın, kömür, demir, kurşun, kalay, petrol ve el değmemiş elmas yataklarından bahsedilmektedir.²⁷

Doğu Türkistan, yüzden fazla maden çeşidi ile sadece Çin'de değil, Asya kıtası içerisinde de sayılı bölgelerden biridir. Kömür rezervi açısından Çin ve Türkistan bölgesinin en zengin bölgesidir. Bu rezervlerin en önemlisi çıkarılması kolay ve miktar bakımından çok olan Tanrı Dağı'nın her iki yamacındaki kömür rezervleridir. Bu rezervlerde gayri insani ilkel yöntemlerle yöredeki Türk ahali çalıştırılmış ve çalıştırılmaya devam edilmektedir.²⁸

Çin'de şimdiye kadar keşfedilen 148 maden çeşidinin 118'i bu bölgeden çıkarılmaktadır. Bu bölgede yaklaşık olarak 5.000 civarında maden ocağı bulunmaktadır. Petrol, kömür ve doğalgaz gibi yakıt madenleri; demir, uranyum ve volfram gibi madenler; tuz,²⁹ taş pamuğu, mangan, silisyum vb. madenler; krom, bakır ve kurşun gibi alaşımsal madenler; gümüş, pırlanta ve altın gibi değerli madenler;³⁰

²⁵ Erkin Emet, **5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan**, Ankara: Grafiker Yayınları, 2009, 13.

²⁶ Türköz, 20.

²⁷ Türköz, 21.

²⁸ Mohammed Niyazi Mahmutoğlu, **Çin İşgalindeki Ülke Doğu Türkistan**, Ankara, 1994, 24.

²⁹ Emet, 27; Saka, 25.

³⁰ Barış Adıbelli, **Doğu Türkistan**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, 18.

platin ve kükürt vb. kimyasal maddeler bölgede bolca bulunan maden çeşitlerinden bazılarıdır.³¹

Doğu Türkistan'da değerli maden olarak altın ve gümüşten başka zümrüt, pırlanta, yakut, alyans ve mercan rezervleri bulunmaktadır. Bu madenler dışında kırımтал, amyant, kireç taşı, alçı, sodyum, kaş taşı ve uranyum madenleri bölgede bulunan maden türlerinden bazılarıdır.³²

Bölgede kömür içeren tabaka 307.000 km², kömür yataklarının yüz ölçümü 90.000 km² civarındadır. 94 kömür yatağındaki kömür rezervi 170 milyar 600 milyon ton olarak tahmin edilmektedir. 50 civarındaki demir madeninde 728 milyon ton demir rezervi bulunmaktadır.³³

Doğu Türkistan'da birbirinden bağımsız olarak 500 civarında petrol, 30 civarında doğalgaz kuyusu bulunmaktadır. Doğu Türkistan'da ortalama 8 milyar tonluk petrol rezervi bulunmaktadır. Bölgedeki yıllık altın üretimi yaklaşık olarak 360 kilogramdır.³⁴

Doğu Türkistan'ın yer altı kaynaklarından bahsederken bölgedeki en önemli kaynaklardan biri olan petrolden bahsetmemek olmaz. Petrol, bu bölgede ilk olarak yaklaşık 1.300 yıl önce Quinci Dağlarında bulunmuştur. 1897 yılında Qing Hanedanlığı Dushanzi'de ilkel yöntemlerle petrol çıkarmaya başlamıştır. 1909 yılında bölge ile yakından ilgilenen Rusya'dan kazı yapmak amacıyla petrol kazı makinesi ile rafine araç gereçleri getirilmiştir. Bu malzemelerle yaklaşık olarak yirmi metrelik kazı çalışması yapılmıştır. 1936 ile 1942 yılları arasında yerel yöneticiler ile bölgede etkisini arttıran Sovyet Rusya, petrol çıkarma hususunda iş birliği gerçekleştirerek Dushanzi'de ilk petrol rafine tesisini kurmuşlardır. 1937 yılının ilk aylarında petrol çalışmaları 200 metre derinlikte gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Yine aynı yılın ortalarında ilk defa mazot rafine edilmeye başlanmıştır. 1942 yılında bölgedeki kuyu sayısı 33, rafine sayısı 11'e ulaşmıştır. Çin'in Yumen ve Yanchang'dan sonra üçüncü en büyük petrol bölgesi olmuştur. 1942 yılında bölgede Sovyetler Birliği aleyhinde politikalar gelişmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği bölgeden yatırımlarını ve

³¹ İlkul, 37.

³² Mahmutoglu, 25.

³³ Türköz, 22-23.

³⁴ Emet, 27.

uzmanlarını çekince üretim bir süreliğine durmak durumunda kalmıştır. 1944 yılında Rusların çekilmesinden sonra, Guomintang Hükûmetinin bölgeye gönderdiği Araştırma Komisyonu, Usu şehri civarında petrol çıkarmaya başlamıştır.³⁵

27 Mart 1950’de Çin ile Sovyetler Birliği bölgede ortaklaşa olarak petrol ve gaz çıkarmak için anlaşma imzalamışlardır. Bu amaçla “Çin Sovyet Karma Şirketi” kurulmuştur. Doğu Türkistan’ın Çin Denizi’ne uzaklığı, ulaşım hususundaki engeller, bölgede ortaya çıkan ayaklanmalar, teknik ve mali sıkıntılar sebebiyle uzun süre araştırma yapılamamış olsa da, 1966 yılında Çin’de üretilen petrolün %30’u (10.7 milyon ton civarı) bu bölgeden çıkarılmıştır. 1974 yılında sadece Karamay bölgesinden yıllık yaklaşık olarak 1 milyon ton civarı petrol çıkarılmıştır.³⁶

1981 yılında Çin Hükûmeti, bölgedeki petrol miktarının tespiti ve bulunan petrolün çıkarılması hususunda Exxon, Shell Atlantik, Rich Field ve Occidental gibi petrol şirketleri ile anlaşma imzalamıştır. Fransız ve Amerika firmalarının yaptığı araştırmalar sonucunda, yüz ölçümü yaklaşık olarak Fransa kadar olan (560.000 km²) Tarım Havzasında, Başbakan Li Peng’in açıklamalarına göre dünyadaki en büyük petrol rezervleri bulunmuştur.³⁷

1987 yılında Sincan Uygur Özerk Bölgesi Petrol İdaresi Başkanı Variscan, Tiyen Şang’da yapılan bir bilgilendirmede Karamay bölgesinden günlük yaklaşık olarak 25 bin ile 40 bin ton petrol çıkarıldığı belirtmiştir. Fransız araştırmacıların 1980, 1981 ve 1990 yıllarında bölgede yaptıkları araştırmalarda Taklamakan Çölü ile Kuçar, Hoten ve Kargalık şehirlerinde devasa petrol rezervleri tespit etmişlerdir. Taklamakan bölgesinde 30 milyon ton rezerv bulunduğu saptanmıştır.³⁸ Çin’in tüm bölgelerindeki petrol ihtiyacının büyük çoğunluğu, Doğu Türkistan’daki Karamay ve Şiho’daki petrol yataklarında üretilen petrol ile karşılanmaktadır.³⁹

Çin, 17 Şubat 1993 tarihinde, yabancı yatırımcıları bölgeye çekmek amacıyla petrol yataklarının açılmasına izin verildiğini açıklamıştır. Yatırımcıların iştahını kabartmak maksadı ile Tarım Havzasında tespit edilen petrol miktarını açıkladığında tüm dünya şaşkına dönmüştür. Sadece Tarım Havzasında 74 milyar varil petrol rezervi

³⁵ Türköz, 24.

³⁶ Türköz, 27.

³⁷ Türköz, 27.

³⁸ Mahmutoğlu, 25.

³⁹ Karahoca, 31.

bulduğunu bildirmiştir. O dönemde, Doğu Türkistan hariç tüm Çin’de 24 milyar varil petrol rezervi bulunmasına bakacak olursak sadece Tarım Havzasındaki petrol Çin’in diğer bölgelerindeki miktarın üç katına tekabül etmektedir.⁴⁰

1.1.4. Doğu Türkistan’da Ticaret

Doğu Türkistanlıların en önemli geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık hususunu daha iyi kavrayabilmek için öncelikle bölgenin yeryüzü şekilleri ve arazi yapısının bilinmesi gerekmektedir. Doğu Türkistan’da yüksek dağ, çorak araziler ve çöller bulunmakla beraber bölgede pek çok geniş, verimli ve düz arazi de bulunmaktadır. Bölgedeki yüksek dağlarda genellikle ormanlar ve buzullar hâkimdir. Batıda Pamir Platosundan doğuya doğru uzanan Tanrı Dağları Doğu Türkistan’ı ikiye ayırmaktadır. Güneyde kalan kısmına Tarım Havzası, kuzeyde kalan kısmına ise Cungarya Havzası adı verilmektedir. Tarım Havzasının büyük bir bölümü Taklamakan Çölü, geriye kalan kısımlar ise tarım için uygun arazilerden oluşmaktadır. Cungarya Havzası ise bölgenin ortasında yer alan çöl bölgesini saymazsak büyük bir bölümü düz ve kısmen engebeli arazilerden oluşmaktadır. Cungarya Havzasının güney kısımları Uygurların yüzlerce yıl öncesinde açtıkları “karız” isimli su kanalları sayesinde çoraklaşmaktan kurtularak bereketli arazilere dönüştürülmüştür.⁴¹

Cungarya Havzası kışın karlı, sert ve soğuk olmakla beraber yazın serin ve yayla iklimi hâkimdir. Dünyanın en büyük ikinci çölü olan Taklamakan Çölünün bulunduğu Tarım Havzası, bahsi geçen çöl nedeni ile sıcak ve kuraktır.⁴²

Yüksek dağlara yağın karların yazın erimesi sonucu oluşan irili ufaklı pek çok akarsu oluşmaktadır. Doğu Türkistan’daki verimli araziler bu akarsu ve ırmaklar sayesinde sulanmaktadır. Narenciye çeşitleri hariç Türkiye’de yetiştirilen hemen her türlü tarım ürünü Doğu Türkistan’da yetiştirilmektedir. Kaşgar ve Turfan civarında yetiştirilen pamuk ve pirinç bölge ekonomisi için oldukça önemlidir. Coğrafi nedenlerden ötürü Turfan bölgesinde kışında sebze ve meyve üretimi yapılabilmektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan “Turfanda” terimi bu durum sonucunda ortaya çıkmıştır.⁴³

⁴⁰ Türköz, 28.

⁴¹ Saka, 9.

⁴² Tuna, 20.

⁴³ Bakır, 2.

Tarım ve Cüngarya Havzalarında başta buğday olmak üzere mısır, arpa ve pirinç gibi pek çok hububat çeşidi ekilmektedir. Cüngarya’da çoğunlukla kış buğdayı ekilirken Tarım havzasında yaz buğdayı ekilmektedir. 1.160.000 hektar olan ekili alanların %90’ına hububat ekilmektedir.⁴⁴ Bölgedeki iklim çeşitliliği sayesinde envai çeşit ürün yetiştirilmektedir. Endüstriyel olarak yulaf, keten tohumu, ayçiçeği, pamuk, şeker pancarı yetişmektedir. Kavun, üzüm, nar, dut, incir vb. meyve ve sebze türleri; birbirinden lezzetli elma, armut, kayısı ve şeftali çeşitleri bu mahsullerden sadece birkaçıdır.⁴⁵

Bozkır kültüründen gelen Doğu Türkistanlıların günümüzde de en önemli geçim kaynaklarından biri hayvancılıktır. Bölge yaylalarında çoğunluğu koyun olmak üzere, büyük ve küçükbaş hayvan yetiştirilmektedir. Koyun yetiştiriciliği olarak Çin’de ilk sırada yer almaktadır. Doğu Türkistan’a has safkan koyunlardan elde edilen yünler tüm Çin’de üretilen yünlerin üçte birine eşittir.⁴⁶

Bölgede coğrafi koşullar sayesinde çeşitli özelliklere sahip hayvanlar yetiştirilmektedir. Yünü ve eti için yetiştirilen koyunlar, tiftik elde etmek amacıyla beslenen keçiler, Barköy ve Karışehir’de yetiştirilen atlar, Tarbatagay’da yetiştirilen sığırlar, Altaylarda et için büyük kuyruklu koyunlar, Kuçar’da kürkü için beslenen koyunlar, bol süt veren sığırlar ve yünleri ile ünlenmiş olan develer Doğu Türkistan’ın meşhur olmuş besili hayvanlarından bazılarıdır.⁴⁷

1.2. Doğu Türkistan’ın Sosyo Kültürel Yapısı

1.2.1. Doğu Türkistan’ın Demografik ve Etnik Yapısı

Doğu Türkistan tarih boyunca Türklere vatan olmuştur. Türklere ev sahipliği yapan bu bölgede nüfusun çoğunluğu Uygur Türklerinden oluşmaktadır. Uygur Türkleri dışında burada Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Tacik Türkleri bulunmaktadır. Türk boyları

⁴⁴ Türköz, 18.

⁴⁵ Tuna, 21.

⁴⁶ Türköz, 19.

⁴⁷ Mahmutoğlu, 36.

dışında Çinli olarak Tunganlar (Huiler)⁴⁸, Moğol olarak Sibeler⁴⁹ ve Donshang'lar belli başlı etnik gruplardan bazılarıdır. 1982 yılında yapılan nüfus sayımına göre bölgede, nüfusu on binin üzerinde olan 10, toplam 35 etnik grubun bulunduğu bilinmektedir.⁵⁰

1949 yılında yapılan sayıma göre Doğu Türkistan'ın nüfusu 4.333.400'dür. Bu nüfusa bakacak olursak, yaklaşık olarak 550 milyon nüfuslu Çin'in %1'inden bile azdır. 1984 yılında yapılan sayıma göre nüfus 13.440.800'e yükselmiştir.⁵¹ Batı Türkistan'da kilometre başına 20, Doğu Türkistan'da ise kilometre başına 1 kişi düşmektedir.⁵²

1991 yılında yapılan nüfus sayımına göre Doğu Türkistan'ın nüfusu yaklaşık olarak 15.280.000 civarındadır.⁵³ 1993 yılında yapılan nüfus sayımına göre bölgenin nüfusu 16.052.648'dir. Nüfusun %62'sini Türk kökenli kişiler oluşturmaktadır. Toplam Türk nüfusu 10.015.948 kişidir. Bu sayının %47'sini 7.589.468 kişi ile Uygur Türkleri oluşturmaktadır.⁵⁴

Çin Halk Cumhuriyeti'nin 2005 yılında yaptığı sayıma göre bölgedeki Uygur Türklerinin nüfusu 8.399.393 kişidir. Bu nüfus sayısı ile Uygurlar bölgenin %45'ini oluşturmaktadır. 2005 yılı sayımlarına göre bölgedeki ikinci etnik grup 7.489.919 kişi ile Çinlilerdir. Bölgenin %40.58'i Henzu milletindedir. Üçüncü etnik grup %6.74 nüfus oranına sahip Kazak Türkleridir. Bölgedeki toplam Kazak Türkü sayısı 1.250.458 kişidir. Yapılan sayıma göre bunlar dışında Doğu Türkistan'da 839 bin 837 Tungan; 149 bin 857 Moğol; 160 bin 823 Kırgız Türkü; 55 bin 841 Dongşiang; 36 bin 785 kişi Şibeli; 41 bin 28 Tacik asıllı; 12 bin 782 kişi Özbekistan Türkü asıllı; 19 bin

⁴⁸ Tungan kelimesi, din olarak Müslümanlığı tercih etmiş olan Çinli Müslümanlara, Çinliler tarafından verilen bir isimdir. Moğol hanı Kubilay Han döneminde(1260-1294), bir kısım Budist Tatarlar ve Moğollar Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Bu sebepten ötürü bunlara "eski dininden dönmüş, ihtida etmiş" anlamına gelen Döngen adı verilmiştir. Bu kelime Çince Tung-kan, Rusça ve batılı kaynaklarda Tungan veya Dungan olarak ifade edilmektedir. Tungan kelimesinden hoşlanmayan Çinli Müslümanlar, kendilerini Hui-hui veya Hui-tse olarak ifade etmektedirler.(Hee Soo Lee, Döngen, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1994, 517.)

⁴⁹ Çin'de yaşayan etnik gruplardan biridir. Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Sibeliler zamanla Çinleşmiştir. (Paula Haas, Doğu Türkistan Sibe Toplumunun Tarihi Üzerine Bazı Tespitler, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, 2006, 26.) Sibeliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haas, Doğu Türkistan Sibe Toplumunun Tarihi Üzerine Bazı Tespitler.

⁵⁰ Türköz, 13-14.

⁵¹ Türköz, 14.

⁵² Louis Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986, 21-22.

⁵³ Türköz, 15. Türkiye'de yayımlanan Doğu Türkistan Dergisi'nin 1991 yılında yaptığı bir araştırmaya göre Doğu Türkistan'daki Uygur Türk nüfusu 35 milyon civarındadır. Doğu Türkistan'ın işgalinden sonra bölgeye göç ettirilen Çinli nüfusu ise 20 milyon civarındadır. (Mahmutoglu, 16.)

⁵⁴ Saka, 27.

493 Mançu asıllı; 5 bin 827 Dagur asıllı; 4 bin 501 Tatar Türkü; 3 bin 762 Salar Türkü; 6 bin 153 Tibetli; 7 bin 6 Miao; 5 bin 642 Cuang ve 8 bin 935 Rus bulunmaktadır.⁵⁵

1.2.2. Doğu Türkistan'da Dil

Günümüzde Doğu Türkistan sınırları içerisinde en yaygın kullanılan dil, Uygurcadır. Uygurca, Ural-Altay dil grubunun Türkî diller sınıfına bağlı olup Çağatay lehçesine mensuptur. Türkiye Türkçesi, Özbekçe, Kazakça, Türkmençe, Kırgızca dilleri ile büyük oranda benzerlik göstermektedir.⁵⁶

Uygurca, yüzyıllar önce Ortadoğu'da konuşulan bir dil olan Aramiceden esinlenilerek oluşmuştur. Moğol İmparatorluğu döneminde Moğol yazı dilinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Bölgede İslamiyet'in yayılması sonrasında, XV. ve XVI. yüzyıllarda Arap Alfabeti geliştirilerek günümüze kadar bölgede etkili olacak olan bir yazı dili oluşturulmuştur. Rusya'nın Doğu Türkistan'ı bilfiil işgal ettiği, 1930 ve 1940'lı yıllarda, fazla etkin olmamakla birlikte Kiril Alfabeti yazı dili olarak kullanılmıştır.⁵⁷ XX. yüzyılın ikinci yarısında, Çin Komünist Partisi'nin "dil reformu" adı altında, kullanılan Uygur yazı dili Latin alfabesine çevrilmiştir. Doğu Türkistanlılar, reform adı ile gelen bu değişikliği, Çin'in asimilasyon politikası olarak gördükleri için günlük hayatta eski yazı dilini kullanmaya devam etmişlerdir. 1980'li yılların başında, Çin yönetimi Doğu Türkistan'da eski yazı dilinin kullanımına resmi olarak izin vermiştir.⁵⁸

Günümüzde yöre halkı arasında Arap Alfabetinde oluşturulan eski yazı dili kullanılmaktadır. Şehirlerde çoğunlukla Çince ile birlikte çift dil konuşuluyor olsa da kırsal bölgelerde ağırlıklı olarak Uygurca ile Kazakça konuşulmaktadır.⁵⁹ Günümüzde Doğu Türkistanlıların bir bölümü Türkiye'de kullanılan Türk Alfabetini (Latin Alfabeti), bir bölümü ise eski yazı dilleri olan Arap Alfabetini yazı dili olarak kullanmayı tercih etmektedir.⁶⁰

⁵⁵ Emet, 21-22.

⁵⁶ Tuna, 37.

⁵⁷ Türköz, 37-38.

⁵⁸ Tuna, 38.

⁵⁹ Tuna, 38.

⁶⁰ Mahmutoğlu, 57.

1.2.3. Doğu Türkistan'da Dinî Durum

Tarihçiler, Türklerin İslamiyet'ten önce çoğunluk olarak Şamanizme inandıkları görüşündedirler. Türklerin göçebe bir yaşam sürmeleri ve ticaret yolu ile çeşitli dinlere mensup kişilerle temas halinde oldukları için Şamanizm dışında farklı dinlerle de temas halinde oldukları düşünülmektedir (Hristiyanlık, Budizm, Mani dinî vs.).⁶¹

İslam Halifesi Abdülmelik döneminde, Türkler arasında İslamiyet az da olsa etkili olmuş, ferdi geçişler yaşanmıştır. Bununla beraber Türkistan bölgesinde İslamiyet'e kitleler halinde geçişler, Miladi 934 (Hicri 323) yılında Karahan Hakanı Sultan Satuk Buğra Han döneminde gerçekleşmiştir.⁶²

Günümüzde Doğu Türkistan bölgesinde tüm Türk devletlerinde olduğu gibi birçok dinden insan barış içerisinde bir arada yaşamaktadır. Doğu Türkistan'da İslamiyet, Lamaizm (Tibet Budizm'i) dinî, Budizm inancı, Taoizm inancı, Hristiyanlık (Katolik ve Ortodoks Mezhebine bağlı kişiler) ve Şamanizm genel olarak kabul edilen inançlardır. Bölgede bulunan Uygur, Kazak, Hui (Döngen/Tungan), Kırgız asıllı, Tacik asıllı, Özbek Türkü, Tatar Türkü, Salar Türkü, Dong Şiang ve Bacan milliyetinden olan topluluklar İslam dinine inanmaktadır. Bunun neticesi olarak bölgede en kabul gören din, İslam dinidir. Günümüzde Doğu Türkistan'da yaklaşık olarak 23.000 cami, kilise ve Budist tapınağı bulunmaktadır.⁶³

Büyük bir bölümü Müslüman olan Doğu Türkistan'da, genel olarak Hanefî mezhebi yaygındır. Bölgedeki halkın küçük bir bölümü de Şafii mezhebine mensuptur. Doğu Türkistan'daki nüfusu ve nüfus artışını gizli tutan Çin yönetimi, yaptığı asimilasyon politikaları ile Müslüman nüfusu yok etmeye çalışmaktadır.⁶⁴

1.3. Doğu Türkistan'ın Siyasi Tarihi

1.3.1. İslamiyet Öncesi Doğu Türkistan'da Kurulan Türk Devletleri

Tarih boyunca Türkistan coğrafyası pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu devletlerden biri de M.Ö. XIII. yüzyıl dolaylarında izlerine rastladığımız İskit

⁶¹ Saka, 27.

⁶² Saka, 27.

⁶³ Erkin Emet, Doğu Türkistan Uygur Ağızları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2000, 33.

⁶⁴ Mahmutoğlu, 16.

Devleti'dir. Hintliler bu devlete "Truşka", İrânlılar "Saka", Yunanlılar ise "İskit" adını vermişlerdir. Türkistan, İrân ve Hindistan coğrafyasına kadar geniş bir alana hâkim olan İskit Devleti, M.Ö. IV. yüzyılda dağılmış ve içerisinde bulunan Türkler, oymaklara ayrılmışlardır.⁶⁵

İskit Devleti'nden sonra bölgede, tarihte ilk Türk devleti olarak bilinen Hun Devleti kurulmuştur. Hun imparatoru Tu-man (Teoman) Han'ın oğlu Mo-tun (Mete Han), Tung-hu ve Yüe-çi'leri bozguna uğratmıştır. Birbirinden bağımsız halde yaşayan Türk topluluklarını Hun İmparatorluğu çatısı altında birleştirerek büyük bir Turan devleti kurmuştur. Mete Han döneminde devletin sınırları Doğu Türkistan'ı içine alarak Doğuda Kane'den Baykal Gölüne, Batıda Aral Gölünden Güneyde Çin'e ve Çin'deki Wei Irmağına kadar geniş bir bölgeyi içine almaktadır.⁶⁶

Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü kaynaklarının bol olması sebebiyle tarihin erken dönemlerinden itibaren Çin'in ilgisini çekmiştir. Mete Han'ın ölümü üzerine zayıflayan Hunlar, Han İmparatorluğunun (M.Ö. 206 - M.S. 221) Tarım havzasına düzenlediği saldırılar sebebiyle Tanrı dağlarının kuzeyine göç etmişlerdir. Tarım havzasında bir dönem hâkimiyet sağlayan Çin, bu tarihten sonra "Doğu Türkistan, Çin'in tarihi bir toprak parçasıdır" tezini savunmaya başlamıştır.⁶⁷

Çin kaynaklarına göre M.Ö. 210 yılında Hun İmparatorluğu, Doğu Türkistan'da yer alan Altay ve Tanrı Dağları etrafında imparatorluk haline gelmiştir. Yine aynı kaynakta, Doğu Türkistan bölgesinde bulunan otuzdan fazla şehrin Hun hâkimiyetinde olduğu ve daha sonra kurulan Göktürklerle aynı dili konuştukları bilgisi yer almaktadır. Hun İmparatorluğu'nun kuzeyinde bulunan kısmı 93 yılında, güneyinde kalan kısmıysa 221 yılında yıkılmıştır.⁶⁸ Kuzey Hunlarının 93 yılında yıkılması üzerine Doğu Türkistan 121 yılına kadar Çin'in, ardından 220 yılına kadar Kuşan İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalmıştır. Bölgedeki Kuşan hâkimiyetinin sonlanmasından sonra 360 yılına kadar, Yarkent, Hoten, Kaşgar, Kuça ve Turfan gibi Doğu Türkistan şehirleri, birbirlerinden bağımsız olarak hareket etmiştir. Bu müstakil

⁶⁵ Bakır, 3.

⁶⁶ Bakır, 4.

⁶⁷ Tuna, 44.

⁶⁸ Karahoca, 5.

şehir devletleri, Göktürk Devletine tabii olana kadar, bölgede sırasıyla Siyanbi, Toba ve Cücen hâkimiyeti altına girmiştir.⁶⁹

552 yılında Bumin Kağan, Avar Devleti'ni ortadan kaldırarak tarihte Türk adının geçtiği ilk Türk devleti olan Göktürk Devleti'ni kurmuştur. Bumin Kağan kısa süre içerisinde tüm Türkistan'ı ele geçirir. 640 yılı dolaylarında Çin saldırılarına uğrayan Göktürk Devleti, kısa süre sonra yıkılmıştır. 20 yıl kadar sonra Doğu Türkistan tamamen Çin işgaline uğramıştır. 670 yılında Hoten, Kaşgar ve Yarkent Tibetlilerin; 690 yılında ise Doğu Türkistan'ın kuzeyi Türgiş hâkimiyeti altına girmiştir.⁷⁰ VII. yüzyılın sonlarına doğru, Kuçar, Karaşehir, Turfan ve Kumul Çin'den alınarak II. Göktürk Devleti kurulmuştur.⁷¹

742 yılında birleşen Basmil, Uygur ve Karluk boylarının Göktürk kağanını öldürmesi üzerine Basmil lideri Shie-tieh-i-shih kendini kağan ilan eder. 744 yılında Basmil Kağanı, Ozmiş Kağan'ı öldürerek başını Çin sarayına gönderir. Böylece II. Göktürk Devleti tarih sahnesinden tamamen silinmiş olur. Uygurlara bağlı olarak yaşayan Basmil Kağan'ı, elde ettikleri bu başarı üzerine, bağımsızlığını ilan eder. Bunun üzerine Karlukların desteğini alan Kutluk Bilge Kül Kağan, Basmil Kağan'ını yenerek Ötüken merkezli Uygur Devleti'ni kurmuştur. Bir süre sonra başkent, Ordu-balık olarak da bilinen yukarı Orhon Nehri üzerinde kurulan Kara Balsagun şehri olmuştur.⁷²

Uygur Kağanı Bağa Tarkan Kağan ölünce Kırgız saldırıları başlamıştır. Buna bir de Çin entrikaları ile kıtlıklar eklenince Uygur Devleti zayıflamaya başlar. Kırgızlar, Bağa Tarkan Kağan'ın soyundan gelen Kürebir'i öldürerek Uygurları dağıtmıştır. 840 yılında yaşanan bu olay sonucunda Uygur Devleti yıkılmıştır. Dağılan Uygurlar kitleler halinde önemli ticaret merkezlerine göç etmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda Doğu Türkistan'da Turfan Uygur Devleti'ni ve Kansu'da Sarı Uygur Devleti'ni kurulmuştur.⁷³

Doğu Türkistan Uygur Devleti, İpek Yolu'nun üzerinde olduğu için başta ekonomik ve ticari yönden olmak üzere tarım, sanat, edebiyat ve devlet yönetimi açısından

⁶⁹ Saka, 14.

⁷⁰ Saka, 14.

⁷¹ Saka, 14.

⁷² Saka, 14.

⁷³ Bakır, 7.

oldukça gelişmiştir. Devlet yönetiminde oldukça ileri olan Uygurlar, zamanla Moğolların hizmetine girmeye başlamışlardır. 1209 yılına geldiğinde Moğollar, Doğu Türkistan Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Yıkılan bu devletin halkı bölgeden ayrılmamıştır. İşte bu halk günümüz Sincan Uygur Otonom Bölgesi'nde yaşayan Uygur Türklerinin ataları olarak bilinmektedirler.⁷⁴

1.3.2. İslamiyet'ten Sonra Doğu Türkistan'da Kurulan Türk Devletleri

Uygur Devleti'nin yıkılması sonucu bölgede kurulan devletlerden biri de Karahanlı Devleti'dir.⁷⁵ 840 yılında kurulan Karahanlılar, 944-945 yılı dolaylarında İslamiyet'i resmi din olarak kabul etmişlerdir. Karahanlılar kısa zaman içerisinde Maverünnehir ve birçok Türk bölgesini ele geçirmiştir.⁷⁶ Sadece Batı Türkistan'da değil Doğu Türkistan'ı da içine alan büyük bir devlet kuran Karahanlılar, ülkedeki iç karışıklıklar ve dış saldırılar sonucu zamanla zayıf düşmüştür. Önce Doğu ve Batı Karahanlı Devleti olarak ikiye ayrılmış, ardından 1212 yılında Karahitayların baskıları sonucu yıkılmıştır.⁷⁷

1211 yılında Cengiz Han, kızı İl Altun Hanım'ı, Turfan Han'ı (Doğu Türkistan Uygur Devleti Hanı) ile evlendirerek kendisine biat etmelerini sağlamıştır. Kısa zamanda ülkesini imparatorluk haline getiren Cengiz Han, Çin'den Anadolu'ya, Rusya'dan İran'a kadar geniş bir imparatorluk haline gelmiştir. İmparatorluğu idare ederken Türklerden yardım almıştır. Bir süre sonra Cengiz Han oğullarından Ögeday'ı büyük Han ilan ederek Cungarya ve çevresini, ikinci oğlu Çağatay'a Tiyeşan, Doğu Türkistan ve çevresini bırakmıştır. 1369 yılına kadar bölgeyi elinde bulunduran Çağatay Hanlığı, etnik çatışmalar ve iç karışıklıklar sebebiyle ikiye ayrılmış, batı kısmını bir süre Timur Han, doğu kısmını ise Doğlat kabilesi yönetmiştir.⁷⁸

Doğu Türkistanlılar, Cengiz İmparatorluğuna kendi istekleri ile katıldıkları için yönetimde etkin olarak görev almışlardır. Bu durum Çağatay ve Doğlat hükümdarları açısından da aynı olmuştur. 1514 yılında Doğu Türkistan'da yönetim, Doğlatlardan Saidiye Hanlığı'na geçmiştir.⁷⁹ Beyliklerden meydana gelen Saidiye Hanlığı'nda,

⁷⁴ Bakır, 7.

⁷⁵ Abdullah Bakır, Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt VIII, Sayı 1, İzmir, 2008, 36.

⁷⁶ Tuna, 46.

⁷⁷ Bakır, **Mehmet Emin Buğra**, 12.

⁷⁸ Saka, 18.

⁷⁹ Karahoca, 6.

zaman zaman beyler arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlıkları çözmek, ihtilafları gidermek amacıyla Semerkand ve Buhara gibi İslam dünyası için önemli merkezlerden tasavvuf âlimleri bölgeye davet edilmiştir. Bölgeye gelen bu hocalar zamanla siyasi münakaşalara, mücadelelere katılarak gruplaşmaya başlamışlardır. Ülke içerisindeki bu karışıklıklar neticesinde 1678 yılında, Saidiye Hanlığı yıkılmıştır. Ardından Doğu Türkistan'da, 1755 yılına kadar Hocalar Devri⁸⁰ adı verilen bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde, bölgedeki hocalar ve beyler birbirleri ile mücadele ederek kimi zaman Kalmuklardan kimi zaman Çinlilerden yardım talebinde bulunmuşlardır. Yerel beylerin hocalar üzerinden birbirlerine üstünlük sağladıkları bu dönemde Doğu Türkistan siyasi birliği bozulmuş ve dış müdahalelere açık hale gelmiştir.⁸¹

Doğu Türkistan'daki hocalar, Akdağlı ve Karadağlı⁸² olarak iki büyük gruba ayrılmışlardır.⁸³ Bu iki grubun mücadeleleri neticesinde bölgedeki boşluktan yararlanmak isteyen Qing İmparatorluğu (1644-1911), Doğu Türkistan şehirlerine Karadağlı hocaları yerleştiren Kalmukların etkisini kırmayı başarmıştır. 1755 yılına gelindiğinde Doğu Türkistan'ı işgal hareketine başlamıştır.⁸⁴ Burhaneddin Hoca'nın kardeşi Hoca Cihan, bir müddet Qing İmparatorluğu ile mücadele etmiştir. 1758 yılında, Çinlilere yenilerek kaçması sonucu Qing hanedanlığının Doğu Türkistan'ı işgal süreci tamamlanmıştır.⁸⁵

Doğu Türkistan'da Mançu hâkimiyetini istemeyen halk, aralarından seçtikleri liderler önderliğinde ayaklanmışlardır. 1819-1823-1826 yıllarında Cihangir Hoca, 1830

⁸⁰ Hocalar Saltanatı adı verilen dönemde Doğu Türkistan'da etkin olan hocalar: Yunus Han, Paşa Han, Hidayetullah Hoca, Mohammed Emil Hun, Burhaneddin Hoca, Cehangir Hoca, Danyal Hoca ve Ahmet Hoca yönetiminde söz sahibi olmuştur.(Karahoca, 6.)

⁸¹ Tuna, 49.

⁸² Akdağlı Karadağlı: Hoca Mahdum Azam, Buhara bölgesinden Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrine yerleşmiştir. Zamanla Hoca Mahdum'un iki oğlu arasında zıtlasmalar ortaya çıkmıştır. Bu siyasi çekişmeler sonucunda Akdağlı ve Karadağlı olarak iki grup ortaya çıkmıştır. Bu iki grubun faaliyetleri XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.(İlku, 398.)

⁸³ Feyzullah Uygur, Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilas, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 63, 2016, 38; Kadir Tuğ, Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi, **Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Bışkek, 2004, 65; Yunus Emre Tansü, Kaşgarya'da Hocalar Devri ve İpek Yolu, **Türk Kültürü Dergisi**, Cilt XXXII, Sayı 374, 1994, 339.

⁸⁴ Erkin Ekrem, Doğu Türkistan'da Sufi Hocalar, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, Cilt 8, 1996, 649.

⁸⁵ Coşkun Kumru, Tezkire-i Hacegan'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi, **Ulakbilge**, 2017, 1259.

yılında Hoca Yusuf, 1855 yılında Veli Han Töre, 1863 yılında Raşiddin Hoca, Abdullah Hoca ve birçok ileri gelen önderliğinde ayaklanma yaşanmıştır.⁸⁶

Qing Hanedanlığına karşı yapılan ayaklanmaların bir bölümü, Batı Türkistan'da bulunan Hokand Hanlığı⁸⁷ tarafından desteklenmiştir.⁸⁸ 1750 yılında başlayıp 1862 yılına kadar yer yer ortaya çıkan ayaklanmalar, 1863 yılında Yakup Bey'in bağımsızlık mücadelesine başlamasıyla son bulmuştur.⁸⁹ Yakup Bey, 1865 yılında "Atalık gazi badevlet" unvanı ile Yakup Han Devleti'ni kurmuştur. Yakup Bey, 1870 yılında Seyit Yakup Han Töre'yi Osmanlı'ya elçi olarak göndermiş ve beklediği yardımdan⁹⁰ fazlasını almıştır. Osmanlı dışında İngiltere ve Rusya tarafından da tanınan Yakup Han Devleti'nde, Yakup Bey'in 1877'de vefat etmesi üzerine iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. 1878 yılında Zou Zung-tang komutasındaki Qing ordusunun, çıkan iç karışıklıklardan faydalanarak Doğu Türkistan'a girmesi ile Yakup Han Devleti yıkılmıştır.⁹¹

Yakup Han Devleti'ni işgal eden Qing Hanedanlığı, bölgede ilk iş olarak Doğu Türkistan'ın ismini değiştirmiştir. "Yeni toprak" anlamına gelen, Çince "Sinkiang"

⁸⁶ Gülbehrem Gökcut, Musa Sayrami'nin Tarih-i Emîniye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi, **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2011, 9.

⁸⁷ Hokand Hanlığı: Fergana Vadisi XVI. yüzyılda, Şeybani Han yönetiminde bulunmaktaydı. Özbek asıllı olan Şeybani Hanlığı, XVII. yüzyılda yıkılmıştır. Daha sonra Fergana Vadisi'nde Hokand Özbek Hanlığı kurulmuştur. Bu hanlık 1800'lü yılların başlarında Pamir ve Tanrı dağlarından güneydeki Aral ve Balkaş göllerine kadar bulunan arazide hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Başkenti Havakent'ten dolayı Hokand Hanlığı olarak da bilinmektedir. (Baymirza Hayit, **Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi**, İstanbul: Babıali Kültür Yayınevi, 2006, 76.) Hokand Hanlığı'nda Kıpçaklar ayaklanınca bölgede karışıklıklar meydana gelmeye başlamıştır. Bu karışıklıklardan yararlanan Çarlık Rusya, 15 Şubat 1876 tarihinde Hokand Hanlığını ortadan kaldırmıştır. Ruslar, Fergana bölgesi ismi ile Türkistan Genel Valiliği'ne bağlamışlardır. (Ebubekir Güngör, **Bozkırda Bir Ceditçi**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, 3.)

⁸⁸ Abdrasul İsakov, Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878), **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2007, 4.

⁸⁹ İlyas Topsakal, Doğu Türkistan Sürgün Hükûmeti Cumhurbaşkanı Ahmet İğemberdi ile Doğu Türkistan Davası Üzerine Bir Söyleşi, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Sayı 225, Eylül 2005, 46.

⁹⁰ Yakup Han, Osmanlı'dan yardım isteyince Osmanlı, 6 Kurpp topunu lazım olabilecek tüm araç gereçleri ile birlikte göndermiştir. Bunun yanında, bin tanesi daha önce hiç kullanılmamış iki bin tüfek, silahlar için kapsül ve Doğu Türkistanlıların barut yapabilmeleri için gerekli olan imal tezgahlarını ve benzeri amaçlar için araç gereçler göndermiştir. Yakup Han'ın askerlerini eğitmesi ve gönderilen alet edevatın kullanımı öğretmesi için Enderunlu Murad Efendi başkanlığında bir askeri heyet göndermiştir. Bu heyette dördü emekli dördü vazifeli subaylarda yer almaktaydı. Bu yardımlar Hindistan üzerinden gönderilmiştir. (R. Kutay Karaca, Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu, **Akademik Bakış**, Cilt 1 Sayı 1, Kasım 2007, 221.)

⁹¹ Ömer Kul, Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang Zen-xin (1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik, **Mehmet Eröz Armağanı**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011, 493.

ismi verilmiştir. Doğu Türkistan'daki Qing Hanedanlığı hâkimiyeti, 1911 yılında yıkılana kadar devam etmiştir.⁹²

2. Qing Hanedanlığı'nın Yıkılmasına Kadar Rusya'nın Uzak Doğu ve Doğu Türkistan Politikası

Rusya'nın Sibirya'yı işgalinden sonra tarihteki ilk Çin-Rus ilişkileri başlamıştır. Rusya, Amur Nehri'nin⁹³ kıyıları boyunca şehir ve kasabaları işgal etmiştir. Ağır toplarla donatılmış Çin ordusu, Rusya'nın Albazin ve Nercinsk kalelerini ele geçirerek ile Rus ilerlemesini durdurabilmiştir. 1689 yılında, Nerçinsk'de yapılan anlaşma ile Amur Nehri'nin aşağı bölgeleri Çin'e bırakılmıştır. Amur Nehri'ne dökülen Argun Nehri, Rusya ile Çin arasında sınır kabul edilmiştir. 1689 yılında yapılan Nerçinsk Muahedesi⁹⁴, Çin-Rus ilişkilerinde uzun bir dönem etkisini korumuştur.⁹⁵

Çar I. Petro'nun⁹⁶ 1725 yılında ölümünden II. Katerina'nın⁹⁷ tahta çıktığı 1762 yılına kadar, Rus dış politikası batıda (Avrupa'da) fazla etkin olmamıştır. Doğuda ise Çar I. Petro'nun ortaya attığı, Rusya'nın Türkistan ve Uzak Doğu politikası etkili olmaya

⁹² Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti, **Türkistan Şehitleri**, İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969, 13; İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara: TTK, 1995, 87; Alptekin, **Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı**, 5; Kazım Gültepe, Tutsak Doğu Türkistan ve Bitmeyen Çin Mezalimi 2, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1996, 50; Ömer Kul, Guo-min-dang İdaresi Döneminde Doğu Türkistan Kazaklarının Durumu(1911-1949), **XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri**, Cilt 2, 11-13 Kasım 2014, 535.

⁹³ Amur Nehri: Rusya'nın doğu bölgesinde, Sibirya'nın güneyinde bulunan nehir Japon denizine dökülmektedir.(Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, 124.)

⁹⁴ Nerçinsk Muahedesi: 1689 yılında, Çar I. Petro döneminde Çin ile Rusya arasında imzalanmıştır. Rusya'nın Nerçinsk şehrinde imzalandığı için bu isim ile bilinmektedir. (Kurat, 124.)

⁹⁵ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara: TTK, 1987, 237-238.

⁹⁶ Çar I. Petro: 1682 yılında, Çarlık Rusya tahtına çıkmış, 1725 yılına kadar Rus Çarlığını yönetmiştir. Politikaları nedeniyle Büyük lakabı verilmiştir (B. H. Summer, **Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu**, çev: Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 1.). Çarlık Rusya'da modernleşme akımının temellerini atmış ve önemli yenilikler yapmıştır. Avrupa'da gerçekleşen yenilikleri yakından takip etmiştir. Denizcilik alanında ilerlemiş olan Hollanda ve İngiltere'den denizcilik faaliyetlerini getirmiştir. Rus ordusunun şekillenmesinde rol almış ve sanayileşmenin temellerini atmıştır. Askeri konularda İsviçreli Lefort ve İskoçyalı Gordon'dan yardım almıştır. Bu iki kişinin telkinleri ile "sıcak" denizlere inme politikasını ortaya atmıştır. Çar I. Petro zamanında ortaya çıkan bu politika, zamanla en önemli Rus politikası haline gelmiştir.(Kadir Şihverdiyev, II. Katherina (1729-1796) Döneminde Rusya Müslümanları, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006, 25.)

⁹⁷ II. Katerina: 21 Nisan 1762 tarihinde günümüzde Polonya sınırları içerisinde yer alan Stettin şehrinde doğmuştur. Sophie Augusta Frederike ismi verilen Katerina, Çar I. Petro'nun torunu olan Peter ile evlenerek Ortodoks Mezhebine geçmiştir. Ortodoks olunca ismini Katerina Alekseyevna olarak değiştirmiştir. Kocası Peter(III. Petro), 28 Haziran 1762 tarihinde çıkan bir ayaklanma sonucu tahttan indirilmiştir. III. Petro'nun ardından Rus Çarlığı tahtına II. Katerina geçirilmiştir. Tahta geçtikten sonra yaklaşık olarak 30 yıl Rus Çarlığını yönetmiştir.(Şihverdiyev, 53.)

başlamıştır.⁹⁸ Bu dönem zarfında, doğuya doğru Bering⁹⁹ Keşif Seferi ve Büyük Kuzey Seferi gibi keşif seferleri düzenlenmiştir. 1728 yılında Rusya ve Çin arasında Kiakhta Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmayla Rusya, hem Çin ile olan sınırı belirlemiş hem de Çin’de diplomatik yetkilere sahip dinî bir heyet bulundurma hakkı elde etmiştir. II. Katerina döneminde Rusya’nın Türkistan ve Uzak Doğu politikasında duraksamalar yaşanmıştır. Bu dönemde Rusya, daha çok Yakındoğu ve Avrupa ile ilgilenmeye başlamıştır.¹⁰⁰

XIX. yüzyılda, Babür İmparatorluğu’nun¹⁰¹ yönetimi altında olan Hindistan’da otorite boşluğu oluşmuştur. Üzerinde güneş batmayan ülke İngiltere, Hindistan’daki bu boşluğu fark ederek burayı sömürdüğü ülkeler arasına katmayı başarmıştır. Yer altı ve yer üstü kaynakları bol olan, konumu dolayısıyla ticaret potansiyeli yüksek olan Hindistan, kısa sürede İngiltere’nin en önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir. İngiltere’nin bu gelir kaynağı başta Fransa ve Rusya olmak üzere pek çok sömürgeci devletin iştahını kabartmıştır.¹⁰²

1807 yılında Napolyon, Fransız-Rus müşterek ordusu ile Kafkaslar ve İran üzerinden Hindistan’a ulaşmayı ve İngilizleri buradan atarak Hindistan’ı sömürme teklifini Rus Çarına sunmuş ve olumlu cevap almıştır. Bir süre sonra Ruslarla Fransızların araları açılınca bu plan gerçekleşmemiştir. Hindistan ve Türkistan bölgelerindeki kaynak potansiyelini fark eden Rusya, başta Kafkasları ardından Batı Türkistan bölgesini ele geçirmiştir.¹⁰³ Türkistan’da etkinliğini arttırmak ve başka sömürgeler elde etmek isteyen Rusya, daha XVIII. yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan ile ilgilenmeye başlamıştır. 1713 yılında Sibiry Valisi Gagarin¹⁰⁴, altın araması amacıyla

⁹⁸ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015, 205.

⁹⁹ Bering: Rusya ile Amerika arasında bulunan boğazın adıdır.(Kurat, **Türkiye ve Rusya**, 124.)

¹⁰⁰ Cihan Bilgili, Yalta Konferansı’na Göre Sovyetler Birliği’nin Asya Politikası, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, 13-14.

¹⁰¹ Babür İmparatorluğu: Timur Devleti ile aynı soydan gelen Barlas Türk boyu tarafından 1526 yılında, Hindistan’da kurulmuştur. Din olarak İslam dinini kabul etmişlerdir. İslam dininin etkisiyle yazı dili olarak Arap harflerini kullanmışlardır. Dil olarak Çağatay Türkçesi kullanılmıştır. Hindistan’ın tamamında hüküm süren imparatorluk, 1858 yılında yıkılmıştır. (Anıl Çeçen, **Türk Devletleri**, Ankara: Fark Yayınları, 2007, 331.) Ayrıntılı bilgi için bkz. Anıl Çeçen, 331.

¹⁰² Saray, 152.

¹⁰³ Saray, 152-153.

¹⁰⁴ Gagarin: İsmi tam olarak, Matvey Petrovich Gagarin’dır. Çar I. Petro döneminde, Rus Çarlığı’nın Sibiry(Tobolsk) Valiliği görevine getirilmiştir. Burada sadece yönetimden değil, başta Çin olmak üzere çevre ülkeler hakkında malumat toplamakla görevlendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda

Truşnikov'u¹⁰⁵ Yarkent'e göndermiştir. İki yıl sonra Truşnikov, bölgedeki yer altı kaynakları hakkında olumlu haberlerle geri dönmüştür. Doğu Türkistan, Çin hâkimiyetine girince Çin ile anlaşarak Kaşgar'da konsolosluk açmayı başarmıştır.¹⁰⁶

Çin'in Doğu Türkistan'ı işgali, Rusya'nın çıkarlarına ters düştüğü için Rusya eline geçen her fırsatta bölgeye müdahale etmiştir. İngiltere ise sömürgesi Hindistan'ın Rus tehdidi altına girmemesi için Doğu Türkistan ile ilgili meselelerde bölgeyle yakından ilgilenmiştir.¹⁰⁷

Uzak Doğu ile Batı Türkistan arasında stratejik bir konumda bulunan, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından oldukça zengin olan Doğu Türkistan, tarihinin hemen her döneminde çeşitli milletlerin elde etmek için mücadele ettiği bir bölge haline gelmiştir.¹⁰⁸ Doğu Türkistan'ın bu avantajlarının farkında olan Rusya, yöre halkının bağımsızlık mücadelesi verdiği sırada, otorite boşluğundan istifade ederek bölgeyi etkisi altına almayı başarmıştır.¹⁰⁹ Kiakhta Antlaşması ile Uzakdoğu'da ticaret yapma imtiyazı elde eden Rusya, 1830 yılında Aksu'yu önemli bir pazar haline getirmiştir. Yapılan ticaretten memnun olan Rusya, bu ticareti sekteye uğratmamak adına Çin'i anlaşma yapmaya zorlamıştır. 1851 yılında yapılan Kulca Antlaşması ile Rusya, İli ve Tarbatagay şehirlerinde serbest ticaret yapma ve ticaret merkezi kurma imtiyazına kavuşmuştur. Rusya'nın asıl amacı, ülkesindeki ürünleri, Doğu Türkistan ve Tibet üzerinden Hindistan ve Çin'e ulaştırmaktır.¹¹⁰

Truşnikov'u Çin'e göndermiştir.(Aleksandr Kolesnikov, **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, Ankara: TTK, çev: Rakhat Abdieva, 2010, 7.)

¹⁰⁵ Truşnikov: F. Truşnikov, Sibiryaya valisi M. P. Gagarin tarafından tüccar kılığında Çin'e gönderilmiştir.(Kolesnikov, 7.) Rusya'nın keşif ve araştırma maksatlı gönderdiği seyyahlardan biri olan Truşnikov, 1713 yılında Doğu Türkistan'a gelerek incelemelerde bulunmuştur. Bölge hakkında elde ettiği bilgileri Sibiryaya valisine teslim etmiştir.(Muvaffak Duranlı, Mihail Vasilyeviç Pevtsov ve Doğu Türkistan Araştırmalarına Katkısı, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, 2014, 207.)

¹⁰⁶ Nuri Yavuz, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kâşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kâzım İbrahim Efendi'nin Layihası, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2003, 44-45.

¹⁰⁷ Seda Yılmaz Vurgun, 1850- 1950 Yılları Arasında Seyahatnameler Işığı Altında Doğu Türkistan Şehirleri, **Asia Minor Studies**, 2018, 120.

¹⁰⁸ Tekin Tuncer, Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi, **Akademik Bakış Dergisi**, 2016, 1051.

¹⁰⁹ Şahzade Dauliatova, Çin'in Doğu Türkistan Politikası, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, 60.

¹¹⁰ Mustafa Kurtkan Kaçıra, İngiltere'nin Tibet Politikası Ve Etkileri, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, 103-104.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru, Doğu Türkistan'ın eski yöneticileri, hocalar ve yöre halkı Qing Hanedanlığı'na karşı mücadelede bulunmuşlardır. Doğu Türkistan siyasi olarak karışmış durumdayken Batı Türkistan bölgesinde Ruslara karşı mücadele eden Yakup Han, Doğu Türkistan'ı bağımsızlığına kavuşturmuştur. Yakup Bey, her ne kadar Ruslarla mücadele etmiş olsa da 1872 yılında Ruslarla ticaret antlaşması da imzalamıştır. Rus ilerleyişinden endişelenen İngilizler, Doğu Türkistan ile münasebetlerini sıklaştırarak 1873 yılında ticaret antlaşması imzalamışlardır.¹¹¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında, Çin, hâkimiyeti altındaki Türkistan topraklarını idare etmekte zorlanmıştır. Tungan ayaklanmasını fırsata çevirmek isteyen Rusya, 1871-1882 yılları arasında Kulca'yı işgal etmiştir. Ayrıca, Berlin Kongresi'yle batıya doğru yayılma politikası engellenen Rusya, yönünü Çin Mançuryası'na¹¹² ve Uzak Doğu'ya dönmüştür.¹¹³ 1885-1886 yıllarında, Rusların Hindistan'a ulaşma politikası sebebiyle İngiltere ile ipler gerilmiş ve taraflar savaş hazırlıklarına başlamıştır. İngiltere ile mücadele edemeyeceğini fark eden Ruslar, doğuya yönelmiştir. Doğuda politikaları daha çabuk gerçekleştirebilmek amacıyla başladığı, Uzak Doğu'ya doğru demir yolu inşasını 1903 yılında bitirmiştir.¹¹⁴

1911 yılı ile 1949 yılları arasında Doğu Türkistan'da yönetime geçen valiler ticaret yaparak, karşılıklı konsolosluk açarak Merkezî Çin Hükûmetinden bağımsız olarak Sovyet Rusya ile münasebet kurmuşlardır. Bu durum sonucunda ise Doğu Türkistan'da Sovyet nüfuzu artmıştır.¹¹⁵

¹¹¹ Kurtkan Kaçıra, 104.

¹¹² Mançurya: Dünya'nın en geniş devleti olan Rusya'nın doğu kısmında bulunan Sibirya bölgesinin güneydoğusunda, Uzakdoğu'nun yüz ölçümü bakımından en geniş devleti olan Çin'in ise kuzeybatısında, Kore yarımadasının kuzeyinde bulunan bölgedir. Ayrıca Japonya'nın batısında bulmakla beraber denizden komşusudur. Yüz ölçümü hemen hemen Batı Avrupa kadardır. Bölgenin çoğunluğu ormanlık ve dağlık alanlardan oluşmaktadır. Bölgenin güneybatısı çöllerle kaplıdır. Alüminyum, kalay ve demir madenleri açısından zengindir. Ormanlık arazilerde petrol rezervleri bulunmaktadır. Bu kaynaklar çevrelerindeki ülkelerin iştahını kabartmakla beraber Rus Çarlığı ile Japonya'nın uzun yıllar mücadele etmelerine neden olmuştur. Bu iki devletin bölge kaynaklarını sömürmek amacıyla yaptıkları demir yolları uluslararası bir kriz olarak patlak vermiştir. (Emre Aras, Çağatay Benhür, İkinci Dünya Savaşı'nda Stratejik Mançurya Operasyonu ve Türk Basını, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2019, 66.)

¹¹³ Bilgili, 15.

¹¹⁴ Nesrin Sarıahmetoğlu, Nadir Devlet, Esra Hatipoğlu, **Rusya Tarihi**, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını, 2013, 136.

¹¹⁵ Tuna, 58.

XIX. ve XX. yüzyıllarda Rus-Çin münasebetleri her ne kadar sürtüşmelere sebep olsa da her defasında Ruslar, Çinlilerle anlaşarak Doğu Türkistanlıları yalnız bırakmıştır.¹¹⁶

3. Yang Tseng-Hsin Dönemi ve Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası (1911-1928)

3.1. Yang Tseng-Hsin'in Doğu Türkistan'da Vali Olması

Qing İmparatorluğu'nda 1911 yılında, Ko Lao Hui Cemiyeti¹¹⁷ üyeleri ve yönetimden soğumuş olan Çinli subaylar, İli ve Urumçi vilayetlerinde Qing Hanedanlığına karşı ayaklanmışlardır.¹¹⁸ Başkent konumundaki Urumçi'deki isyancılar, yakalanarak bertaraf edilmişlerdir. İli vilayetindeki isyancılar ise Yang Suan-hsü önderliğinde birleşerek kendi yönetimlerini tesis etmişlerdir. İli'de rakip bir yönetimin kurulması, Urumçi'deki isyanı bastırmayı başaran Yüan Ta-Hua'yı zor durumda bırakmıştır.¹¹⁹

Doğu Türkistan, 1911 ihtilalinden ötürü karışmış durumdayken, ihtilalciler birer birer Qing İmparatorluğu topraklarını ele geçirmişlerdir. Öte yandan, Sun Yat Sen¹²⁰, 1

¹¹⁶ Dauliatova, 61.

¹¹⁷ Ko Lao Hui (Yaşlı Kardeşler Cemiyeti): XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Tso Tsang Tang'ın askerleri aracılığı ile Sincan'a getirilmiş bir örgüttür. Bölgede oldukça etkili ve güçlü olan bu cemiyet, gizli olarak faaliyet yürütmekle beraber Çin karşıtı faaliyetlerde bulunmaktadır. (Tekin Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, Manisa, 2015, 11.)

¹¹⁸ Bu ayaklanma Xinhai (Ningsia) İhtilali olarak bilinmektedir.(Li Sheng, **Sinciang Uygur Tarihi**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013, 235; Tuna, 57.)

¹¹⁹ Andrew D. W. Forbes, **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri(Doğu Türkistan'ın 1911-1949 arası Siyasi Tarihi)**, çev. Enver Can, Münih, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 1990, 18-19.

¹²⁰ Sun Yat Sen: 1866 yılında doğmuş 1925 yılında ölmüştür. Asıl ismi Sun Zhong-shan'dır. Sun Yat Sen ismini daha çok batılılar kullanmaktadır. Sun Yat Sen'in takma adı Yi-Shan'dır. Çiftçilikle uğraşan bir ailenin çocuğudur. Çin'in modernleşmeye geçişi bakımından önemli katkıları olmuştur. 10 Ekim 1911 tarihinde Şinhay(Xinhai) devrimi ile Qing İmparatorluğunu yıkmış ve cumhuriyeti ilan etmiştir. Bu sebeple cumhuriyetin kurucusu olarak kabul edilmiş ve ilk geçici cumhurbaşkanı seçilmiştir. 12 Mart 1925 tarihinde Pekin'de ölen Sun Yat Sen, 1929 yılında memleketi Zhongshan'a defnedilmiştir. 1940 yılında, kendi kurduğu hükümet Guomintang Hükümeti tarafından "*Çin Cumhuriyeti Devlet Pederi*" olarak ilan edilmiştir. (Ali Hekim, Hamdullah Muhammed Tarım'ın Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2015, 233.) Çin'in devlet babası olarak bilinen Sun Yat Sen, 1885 yılında ihtilalci fikirlerini Çin'de yaymaya başlamıştır. 1895 yılında Honolulu'da Çin İhtilal Çin İhtilal Partisi'ni kurmuştur. Sun Yat Sen'in hedefi; Qing İmparatorluğunu yıkmak, Çin'i diğer ülkelerin hegemonyasından kurtarmak ve Çin'de bir dizi reform yapmaktır. Modern anlamda batı tarzı eğitim görmüş ve Çin kültürünün tekrar canlanmasına katkı sağlamıştır. Halkın devlet teşkilatında görev almasına ve 5 devleti birleştiren anayasa teorisini ortaya atmıştır. Amerika ve Fransa'daki ihtilaller düşünce dünyasının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Modern bir yönetim için "Üç halkçılık prensibini" ortaya atmıştır. Uzun ihtilal çabaları sonucu meyvesini vermiş ve ihtilal yapmaya muvaffak olmuştur. (Çan Kay Şek, **Sovyet Rusya Çin'de Yetmiş Yıllık Bir Ömrün Hikayesi**, çev. Muhaddere N. Özerdim, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 15-16.)

Ocak 1912’de Nanking¹²¹ merkezli Çin Cumhuriyeti’nin Geçici Devlet Başkanı ilan edilmiştir.¹²² Ülkedeki durumların aleyhlerinde geliştiğini fark eden Kraliçe Dowager Lung Yü, yaşı küçük olduğu için naipliğini yaptığı İmparator Hsüa Tung adına tahttan ve tacından vazgeçtiğine dair bildiriye, 12 Şubat 1912 tarihinde imzalamıştır. Bu bildiri ile 268 yıl Çin’i yöneten Qing İmparatorluğu, tarih sahnesinden çekilmiştir. 10 Mart tarihine gelindiğinde, Çin Cumhuriyeti’nin başkanlığına Yüan Shih Kai getirilmiştir.¹²³

Doğu Türkistan’da durumlar, Qing İmparatorluğu’nun Bölge Valisi Yüan Ta-Hua’nın aleyhinde olmuştur. Olayların çıkmaza girdiğini gören Yüan Ta-Hua, tüm yetkilerini Adalet Bakanlığında görevli olan Yang Tseng-hsin’e devrederek bölgeyi terk etmiştir.¹²⁴

Yang Tseng-hsin, yönetimi eline alır almaz, Qing İmparatorluğu yerine kurulan Çin Cumhuriyeti’ne bağlılığını bildirmiştir. Çin Cumhurbaşkanı Yüan Shih-kai, Yang’ın bağlılığını kabul etmiştir. Böylece Yang, İli de dâhil olmak üzere Doğu Türkistan’ın hem askeri hem de sivil yetkilere sahip Umumî Valisi olmuştur. Yang, idaresinin ilk 3 yılında, bölgede hem İli ihtilalcileriyle hem Ko Lao Hui’lerle hem de Moğol süvari akınları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹²⁵

Yang Tseng-hsin, kısa süre içerisinde hem İli ihtilalcilerini hem de Ko Lau Hui’leri bertaraf ederek Doğu Türkistan’ı kontrolü altına almayı başarmıştır. Geriye kuzeyden gelen Moğol akınlarını durdurmak kalmıştır. Urumçi’deki Rus Konsolosluğu aracılığı ile Moğollarla bir anlaşma imzalamıştır. 5 Kasım 1913 yılında imzalanan Çin-Rus Beyannamesi ile kuzeydeki Moğol tehlikesi de ortadan kaldırılmıştır.¹²⁶

¹²¹ Nanking: “Taş Kent” olarak da bilinmektedir.(Mao Zedung, **Seçme Eserler**, İstanbul: Aydınlık Yayınları, Cilt 4, 1977, 373.) Yang Tze Nehri üzerinde kurulmuştur. Birçok Çin devletine başkentlik yapmıştır. Güneyinde Hunan, Hubei, Kwangsi, Jiangxi eyaletleri bulunmaktadır.(Zedung, 501.)

¹²² Çin’in güney bölgesinde, Canton civarında Sun Yat Sen ve arkadaşları yani Guomintang Partisi(Milliyetçi Çin Partisi) Çin Cumhuriyeti’nin kurulduğunu ilan etmişlerdir. Kuzey bölgelerde ise komünizmin etkisi ile Mao Zedong ve arkadaşları yavaş yavaş etkilerini arttırmaya başlamışlardır. Diğer bölgelerde ise aşağı yukarı 10 kadar feodal beylik kurulmuştur. Doğu Türkistan’da 1911 yılından 1949 yılına kadar merkezden bağımsız olarak hareket eden yerel valiler tarafından yönetilmiştir.(Tuna, 57.)

¹²³ Ömer Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul, 2009, 31.

¹²⁴ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan’da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye’ye Yapılan Göçler, 10-11.

¹²⁵ Forbes, 19-20.

¹²⁶ Tekin Tuncer, Doğu Türkistan’ın Siyasi ve İktisadi Olarak Sömürülmesi: Umumi Vali Yang Tseng-hsin Dönemi, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 65, Aralık 2020, 36; Forbes, 22.

3.2. Yang Tseng-hsin'in Yönetim Anlayışı ve Doğu Türkistan'ın Genel Durumu

Yang Tseng-hsin, ülkenin kontrolünü eline aldıktan sonra 1912 yılı Temmuz ve Eylül aylarında Çinli askeri yetkililerle 11 maddelik Barış Antlaşması ve İli bölgesinin örgütlenmesi hakkında 21 maddelik bir anlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmalar ile Doğu Türkistan'ın askeri ve siyasi işlerinden sorumlu eyalet başkanlığı görevine getirilmiştir. Kansu ile ilişkilerini kesmiş olmakla beraber İli ve Altay bölgelerini ele geçirerek elindeki şehir sayısını altıya, kırk olan nahiye sayısını kırk yediye yükseltmiştir.¹²⁷ Kendisini “General” ilan eden Umumî Vali Yang, Türk çocukları için Çince eğitimini zorunlu hale getirmiş¹²⁸ ve bu eğitimi veren okullara “Şötang” ismini vermiştir.¹²⁹

Yang Tseng-hsin, orta boylu, sert bir mizaca sahip olmasının yanı sıra dikkate değer bir şekilde ağırbaşlı görünüşe sahiptir. Kurnaz ve oldukça şüpheli birisidir. Pekin'deki Merkezî Hükûmeti'nin uyarılarına çok az maruz kalan Yang, bölgeyi bir diktatör gibi yönetmiştir. Merkezî otoritelerin onu emekli etmeye veya azletmeye birkaç defa uğraşmalarına rağmen, o rüşvet ve güç karışımı bir politika kullanarak konumunu korumayı başarmıştır.¹³⁰

1911 yılından 1928 yılına kadar Doğu Türkistan'da uyguladığı baskıcı yönetimi nedeni ile “Sincan Despotu” olarak bilinmektedir. Temeli Qing İmparatorluğu döneminde atılan feodal bürokrasiyi devam ettirmiştir. Çin'de 1911 ihtilali ile büyük değişiklikler yapılırken, Yang Tseng-hsin imparatorluk yönetim sisteminidevam ettirerek despot bir şekilde yönetmiştir. Qing İmparatorluğundan miras aldığı “Yiyi Jiyi” yani “böl, parçala, yok et” yönetim sistemini devam ettirmiştir. Yerli ve göçebe halk arasında karışıklıklar, ihtilaflar çıkartmak için ileri gelenlere rütbe ve unvanlar vermiştir.¹³¹

¹²⁷ Kul, Yang Zen-xin, 496.

¹²⁸ Polat Kadirî, **(Ülke Tarihi) Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)**, haz. Ömer Kul, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, 31-32.

¹²⁹ Alimcan İneyet, Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan, **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 2010, 17; Alimcan İneyet, Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri, **Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi**, 2012, 203.

¹³⁰ Owen Lattimore, **Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China and Russia**, Boston: Little, Brown&Co., 1950, 53.

¹³¹ A. Kayyum Kesici, Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-1, **Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi**, Şubat 2003, 17-18.

Yerli halkın ayaklanacağından endişe duyan Yang Tseng-hsin, yöre halkının devlet kademelerine girmelerini engellemiştir. Yöre halkının gelişmemesi için elinden geleni yapmıştır.¹³² Halkı parçalamak, bastırmak, bölmek ve cahil bırakmak amacıyla sert ve katı kanunlar oluşturmuştur. Kısa süre içerisinde yönetimi istibdat rejimine dönüşürmüştür. Yang, kendi adamlarına da güvenmediği için devlet kadrolarına akrabalarını ve Yunnanlı¹³³ hemşehrilerini yerleştirmiştir.¹³⁴ Yang'ın idaresi altındaki önemli askerlerin ve polis memurlarının çoğu yine memleketi Yunnan'dan gelen hemşehrilerinden müteşekkildir.¹³⁵

Doğu Türkistan'ı ziyaret eden Sven Hedin¹³⁶, Yang Tseng-hsin'in dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş bir baskı, zorbalık yönetimi kurduğunu ifade etmektedir. İngiltere'nin Kaşgar konsolosluğunu yapan Claremont P. Skrine¹³⁷ (1922 yılı Temmuz ayından 1944 yılı Eylül ayına kadar konsolosluk yapmıştır.), Hindistan Yeni Delhi'deki üstlerine verdiği raporlarda Yang'ın hâkimiyetini güçlendirmek için uyguladığı 4 yöntemden şöyle bahsetmektedir:

1. Yang, haberleşme sistemi kurarak Doğu Türkistan'ın en ücra köşesinde bulunan yöneticiler de dâhil olmak üzere tüm kaymakamları kendisine bağlamıştır.

¹³² Tuna, 58.

¹³³ Yunnan: Çin'in güneybatı bölgesinde bulunan eyaletlerinden biridir. Burada yaşayan Müslümanlar için, Panthay ismi kullanılmaktadır.(June Teufel Dreyer, **Çindeki İslam Cemaati**, çev: Erkut Göktaş, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984, 1.)

¹³⁴ Forbes, 23; Kul, Yang zen-xin, 496.

¹³⁵ Lattimore, 52.

¹³⁶ Sven Hedin: Alman Sinolog F. F. Von Richthofen'in öğrencilerinden biridir. Araştırma yapmak amacıyla Doğu Türkistan'a 4 defa gelmiştir. 1893 tarihinde büyük bir buluşa imza atmıştır. 1893 tarihinde Doğu Türkistan'a gelerek güney bölgeleri yani Tanrı Dağı ile Taklamakan Çölün'de araştırmalarda bulunmuştur. Taklamakan Çölü üzerinde eski bir uygarlık kalıntısı ortaya çıkarmıştır. Bu olay üzerine pek çok araştırmacı bölgeye gelerek araştırmalarda bulunmuştur. Birkaç yıl sora Lopnor Gölü ve çevresinde araştırmalara başlamıştır. Bu araştırma sonucunda gölün hareket ettiğini ortaya çıkarmıştır. 1899 yılında Kaşgar şehrine tekrar gelmiş, Taklamakan Çölü ile Tarım Havzasında araştırmalarda bulunmuştur. Bu araştırma sonucunda ise Lou-lan şehrini ortaya çıkarmıştır. 1905 yılında dördüncü defa gelişinde Hindistan üzerinden Doğu Türkistan'a ardından Tibet'e gitmiştir. Bu son seyahatinde Tibet ve çevresinde araştırmalarda bulunmuştur. Sven Hedin Doğu Türkistan ile ilgili yaptığı araştırmalarda Doğu Türkistan'ın tarihi, coğrafyası, konuşulan diller, etnik dağılımlar, örf ve gelenekleri hakkında pek çok bilgi vermiştir. Doğu Türkistan hakkında yazdığı eserler şunlardır: Orta Asya ve Tibet, Asya'nın Göbeğinde Seyahat ve Benim Keşif Hayatım.(Erkin Ekrem, Batılı İlim Adamlarının Araştırmaları ve Doğu Türkistan, **Doğu Türkistan'da Öğrenci Hareketleri Sempozyumu**, ed. Yücel Hacaloğlu, Ankara: TDK, 1995, 72-73.)

¹³⁷ Claremont P. Skrine: Doğu Türkistan'ın Kaşgar Şehrindeki İngiliz konsolosluğunda başkonsolosluk yapmıştır. 1922 yılından 1924 yılına kadar bu görevi yerine getirmiştir. (Mehmet Emin Buğra, Türkiye Muallimler Birliğinde Bir Konferans, Turkistan, Haziran Temmuz 1953, 7.)

2. Hafiyelik teşkilatı kurarak ülke çapında memurlarını kontrolü altında tutmaya muvaffak olmuştur.

3. Merkezî hükûmetin (Pekin Hükûmeti) atadığı memurları değiştirerek onların yerlerine kendi akrabalarını ve hemşehrilerini yerleştirmiştir.

4. Kendisine bağlı üst düzey yöneticilerin tüm haberleşme olanaklarını mercek altına almış ve Doğu Türkistan'a neşriyat giriş çıkışını uzak tutarak sansür uygulamıştır.¹³⁸

Umumî Vali Yang Tseng-hsin, Doğu Türkistan'a giriş çıkışları kontrolü altına almıştır. Onun izni olmadan hiç kimse ülke dışına çıkamamış, onaylamadığı hiç kimse ülkeye girememiştir. Kendine ait para birimi çıkarmıştır. Telgrafı kullanmış fakat telgraf ofisinin anahtarını, Urumçi'de yanında tutmuştur. Telgrafhaneyi sabahları kendi açarak akşamları kendi kilitlemiştir. Kendisi için önemli gördüğü mesajları yok etmiştir.¹³⁹

Yang Tseng-hsin, %90'ı yerli halk olan Doğu Türkistan'ı yönetirken mahalli ve milli ayrılıkları kullanarak birleşmelerini önlemeye ve Rusya gibi bölge ile ilgilenen devletlerin tesirinden uzak tutmaya çalışmıştır. Yang, Doğu Türkistan Türkleri arasında yayılmaya başlayan, kültürel ve dinî uyanıştan oldukça rahatsız olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında Müslümanlar arasında etkili olan Osmanlı meselesi ve 1920'li yılların başında Ruslara karşı başlatılan Korbaşı Hareketi¹⁴⁰, Batı Türkistan'da etkili olduğu kadar Doğu Türkistanlılar arasında da etkili olmuştur.¹⁴¹

¹³⁸ Forbes, 23-24.

¹³⁹ B. Davidson, **Turkistan Alive: New Travels in Chinese Central Asia**, Suffolk: Richard Clay And Company Ltd., 1957, 103-104.

¹⁴⁰ Korbaşı Hareketi: Çarlık Rusya zamanında, Türkmenistan, Başkırdistan ve Kırım'da, Ruslardan aldıkları paraları fakir halka dağıtan çete grupları olarak ortaya çıkmışlardır. Ruslar bunlara "baskın yapan, hücum eden" anlamında "Basmacı" ismini vermişlerdir. Bu sebeple "Basmacı Hareketi" olarak da bilinmektedir. 1917 yılındaki Bolşevik İhtilalinden sonra Türkistan'ın bağımsızlığı için silahlı olarak mücadele edenlere Basmacı denilmeye başlamıştır. Ruslar, dünya kamuoyunda bu hareketi karalamak maksadıyla Basmacı ismini vermiştir. Ancak silahlı mücadeleye girişen Türkistanlılar Basmacı ismini kabul etmemişlerdir. Basmacılık Hareketi, 1918'de Türkistan şehirlerinden Hokand'da Korbaşı Ergaş önderliğinde başlamış ve kısa zamanda çevre bölgelere yayılmıştır. Korbaşılarla Rus Kızıl Ordusu arasında pek çok çatışma yaşanmıştır. Bu mücadele 1921 yılına kadar devam etmiştir. 8 Kasım 1921 tarihinde Osmanlı Paşası olan Enver Paşa Türkistan'a giderek Korbaşı Hareketine katılmıştır. Böylece cesaretlenen Türkistanlılar 1922 yılına kadar Ruslara karşı büyük başarılar elde ettiler. 1922 yılında toparlanan Ruslar, Belcivan'da makineli tüfek ateşi ile Enver Paşa'yı şehit etmişlerdir. Onun şehit olması ile Korbaşı Hareketi sona ermemiştir. 1924 yılında Korbaşı Hareketi'nin ikinci aşaması başlamıştır. Türkistanlılar silah buldukça çatışmalara devam etmişlerdir. Korbaşı Hareketi, Rusya tarafından 1935 yılında durdurulana kadar devam etmiştir.(Abdülkadir Donuk, Basmacı Hareketi, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5, İstanbul, 1992, 107-108.)

¹⁴¹ Forbes, 26-27; Kul, Yang zen-xin, 496.

Yang Tseng-hsin, bir süre bölgeyi sömürmeyi, ardından topladığı altın, gümüş, değerli mücevheratlar, ziynet eşyaları ve paralarla bölgeyi terk etmeyi düşünmüştür.¹⁴² Doğu Türkistan sadece Umumî Vali Yang tarafından değil, bölgede görevli Çinliler tarafından da sömürülmüştür. En üst kademededen en alt kademeye kadar hemen hemen her görevli cebini doldurma peşine düşmüştür.¹⁴³

Doğu Türkistan'ın tamamında gazete, demir yoluna ve motorlu araçlara izin vermeyen Yang Tseng-hsin, postalara sıkı bir şekilde sansür uygulamıştır. Yok denebilecek kadar az sayıda seyyahın ülkeye girişine izin vermiştir.¹⁴⁴

Umumî Vali Yang Tseng-hsin, Pan-İslamizm ve Pan Türkizm fikirlerinin Doğu Türkistan'da yayılmasından oldukça endişelenmiştir. Bu sebeple yabancı uyruklu kişilerin özellikle de Osmanlı Türklerinin misyonerlik ve her türlü propaganda faaliyetleri yasaklanmıştır. Hac vazifesini yerine getirmek isteyen yerel halka kota koymuştur.¹⁴⁵

3.3. Yang Tseng-Hsin Döneminde Rusya İle İlişkiler

Doğu Türkistan, Rusya'ya olan yakınlığı sebebi ile coğrafi olarak, Rusya'nın etkisinden kurtulamayacak bir konumdadır. XIX. yüzyılda, yayılmacı bir yol izleyen Çarlık Rusyası, Doğu Türkistan'ı hâkimiyeti altına almayı düşünmüştür. Doğu Türkistan, Rus etkisinden kaçmasına rağmen, Rusya hiçbir zaman ilişkilerini gevşetmek istememiş ve her fırsatta müdahalede bulunmuştur. Rusya, Batı Türkistan'ın ihtiyacı olan ham maddeleri bu bölgeden temin etmeye çalışmıştır.¹⁴⁶ Bu sebep doğrultusunda Doğu Türkistan ile ticari olarak münasebet kurmaya çalışmıştır.

¹⁴² Kul, Yang zen-xin, 498.

¹⁴³ Kul, Yang zen-xin, 498.

¹⁴⁴ Eleanor Holgate Lattimore, **Turkestan Reunion**, New York: John Day Company, 1934, 130.

¹⁴⁵ Kul, Yang zen-xin, 498-499.

¹⁴⁶ Liao Zhang, Maximizing Soviet Interests in Xinjiang The USSR's Penetration in Xinjiang from the Mid-1930s to the Early 1940s, **The Ohio State University Graduate Program in Slavic and East European Studies**, Master Thesis, Ohio, 2012, 8-9.

3.3.1. Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Rusya ile Doğu Türkistan Arasındaki Ticari Durum

1911 yılında Çin’de ihtilal gerçekleşmesi¹⁴⁷ üzerine Doğu Türkistan’ın ekonomisi bozulmuştur. Çünkü ihtilalden önce Qing İmparatorluğu her yıl Doğu Türkistan için 2-3 milyon tael¹⁴⁸ para yardımıyla bulunuyordu. Yapılan ihtilal sonucu Qing İmparatorluğu’nun tarih sahnesinden çekilmesi üzerine Doğu Türkistan için yapılan bu yardımlar kesilmiştir. Yang Tseng-hsin, iktidarı bu şartlar altında eline geçirmiştir. 1914’te I. Dünya Savaşı başladıktan sonra, sosyal ve coğrafi zorunluluk neticesinde Çarlık Rusyası ile yapılan ticaret de sekteye uğramıştır. Rusya’ya ham madde ve pamuk ihraç ederek Rusya’dan işlenmiş mal ithal ediyordu. 1913 yılında Rusya, Doğu Türkistan’a 8.424.000 ruble değerinde mamul gönderirken 9.546.000 ruble ürün satın almıştır. Doğu Türkistan yönetimi yaklaşık olarak 1.422.000 rublelik cari fazla vermiştir. I. Dünya Savaşı boyunca yani 1914-1917 yılları arasında Rusya ile yapılan ticarete gerileme yaşanmıştır. Ruble değer kaybetmiş, Sovyet Rusya’da 1919 yılındaki karışıklık esnasında, Yang yönetimi ile yapılan ticaret yok seviyesine inmiştir.¹⁴⁹

Rus devriminden önce Çarlık Rusyası Urumçi, Çöçek, İli ve Kaşgar şehirlerindeki Rus-Asya Bankası’nın şubelerini idame ettirmek için bir anlaşma yapmıştır. Bu banka, Çin’deki diğer yabancı bankalar gibi kendi kâğıt parasını piyasaya sürme hakkına sahiptir. Rusya’da I. Dünya Savaşı’nın mali olarak kendisini hissettirmeye başladığı 1916 yılında, Doğu Türkistan’da para dolaşımı aniden artmıştır. Daha sonra Rus rublesinin değeri düştüğü vakit, Sincan taelinin de değeri beraberinde düşmüştür. Bunun sonucunda ise Doğu Türkistan’da enflasyon artmaya başlamıştır.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Owen Lattimore, **The Desert Road To Turkestan**, Boston: Little, Brown and Company, 1929, 291; Celaleddin Wang-zin-shan, Çin’de İslamiyet, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt II, 1960, 168; P. C. Fitzgerald, **Çin İhtilali**, çev. Mahmut Garan, İstanbul: Kitapçılık Limited Ortaklığı Yayınları, 1966, 9.

¹⁴⁸ Tael: Çin’in para birimi.(Mao Zedung, **Yeni Demokratik Devrim**, İstanbul: Umut Yayıncılık, 1993, 112.)

¹⁴⁹ Forbes, 44-45.

¹⁵⁰ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 59.

3.3.2. Yang Tseng-hsin'in Cedidcilik Hareketi Karşısındaki Tutumu

Yang Tseng-hsin, karakteristik olarak hemen hemen herkesten şüphelenmiştir. Özellikle de Sincan'ın batı komşusu olan Çarlık Rusyası'ndan endişelenmiştir. Gerçekleştirilen ticari ilişkilere rağmen Umumî Vali, yönetimi boyunca bölgesindeki ana tehlikenin batı sınırı boyunca uzanan Çarlık Rusyası olduğunu düşünmüştür.¹⁵¹

Yang Tseng-Hsin'in Rusya'ya karşı ihtiyatlı davranmakta haklıdır. 1912 yılında Kaşgar'da bir karışıklık olmuş ve Yang'ın indirilmesine yardım etmek için Rus Kossak birlikleri sınırı geçmiştir. Fakat Rusya'nın bölgesel saldırıları, Doğu Türkistan bölgesinin tek sorunu değildir. Bunun dışında, Doğu Türkistanlılarla aynı dil ve kültüre sahip Batı Türkistan Müslümanları arasında, Doğu Türkistan'a girecek olursa bölgeyi karıştırabilecek durumda olan pek çok hareket ve akım bulunmaktaydı.¹⁵²

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Çarlık Rusyasında Cedidcilik Hareketi¹⁵³ başlamıştır. Tatar¹⁵⁴ aydınlarından İsmail Gaspıralı¹⁵⁵, İslami kanunları çağın gereksinimlerine

¹⁵¹ Mark Dickens, The Soviets in Xinjiang 1911-1949, 1990, 6. https://www.academia.edu/398262/The_Soviets_In_Xinjiang, 05.01.2020.

¹⁵² Dickens, 6.

¹⁵³ Cedidcilik: XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Avrupa'daki gelişmelerin İslam dünyasına uygulanması ve "usul-i cedid" adı verilen modern eğitim hareketi sonucunda ortaya çıkmıştır. Rusya'da Müslümanlar eski usulde(usul-i kadim) eğitim görüyorlardı. Bu sisteme karşı çıkarak modern eğitim sistemi fikrini savunanlara "Cedidciler" ismi verilmiştir. Cedidcilerin başında ise İsmail Gaspıralı gelmektedir. İsmail Gaspıralı, usul-i kadim eğitim yöntemini bırakarak matematik, coğrafya, hayat bilgisi vb. derslerin öğretildiği usul-i cedid okullarının açılması için uğraşmıştır. Bu hareket, eğitim ve kültür alanında geri kalmış Müslümanları geliştirmeyi amaç edinmiştir. Başlangıçta Türkistanlılar tarafından bu okullara gereken ilgi gösterilmemiştir. Ancak bu okulların mezunlarının başarıları arttıkça halkın dikkatini çekmeyi başarmışlardır. Kafkasya, Kazan ve Türkistan'dan pek çok eğitimci bu okulları tanımak maksadıyla usul-i cedid okullarının merkezi Bahçeşehir'e akın etmişlerdir.(Taha Akyol, Cedidcilik, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul, 1993, 211.)

¹⁵⁴ Tatar: Esasen Moğollara ait olan Tatar ismine Orhun Kitabelerinde rastlanmaktadır. Çinliler Cengiz Han İmparatorluğundan önce Moğolca konuşan tüm kavimleri Tatar ismi altında zikretmişlerdir. Cengiz Han İmparatorluğundan sonra ise Türkçe konuşan bazı kavimlere bu isim verilmiştir. Daha sonra Türkistan'da Türkçe konuşan her kavme bu isim vermeye başlanmıştır. Zamanla Tatar kelimesi Türk boylarından birine verilmiştir. Tatarlar günümüzde İdil-Ural bölgesindeki Kazan ve Kırım Türklerini belirtmek için kullanılmaktadır. (Faruk Sümer, Tatarlar, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 40, İstanbul, 2011, 168.)

¹⁵⁵ İsmail Gaspıralı: 21 Mart 1851 tarihinde Kırım'ın Bahçeşaray şehri civarındaki Avcıköy köyünde doğmuştur. İlk eğitimine mahalle mektebinde başlamıştır. Ardından Akmesic Erkek Gimnaziyumu'na geçti mezun olmuştur. Daha sonra Voronej'de askeri bir okula başlamıştır. Voronej'deki okuldan sonra Moskova'ya giderek Harp Okuluna başlamıştır. Moskova'da tahsil gördüğü zamanlarda Rus fikir adamlarını tanıma fırsatı elde etmiştir. Panslavist fikirlerden etkilenerek Rusya'daki Türkleri birleştirmeye karar vermiştir. Osmanlı askerlerine katılmaya karar vermiş ve Anadolu'ya geçmek için arkadaşı Mustafa Mirza Davidoviç ile Odessa limanına gelmişlerdir. Burada yakalanınca Bahçeşaray'a geri dönmüşlerdir. 1868 yılında Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başlamıştır. 1872 yılında İstanbul üzerinden Paris'e gitmiş ve iki yıl Paris'te kalmıştır. 1878 yılından 1884 yılına kadar Bahçeşaray'da belediye başkan yardımcısı görevini gerçekleştirmiştir. Müslüman ve Türk kardeşlerinin

ayak uyduracak şekilde yeniden yorumlamaya başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda din, kültür ve eğitim alanlarında ıslahatlara girişmiştir. Onun fikirleri, kısa zaman içerisinde Çarlık Rusyası içerisindeki Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Cedidcilik faaliyetlerinin amaçlarından biri de Rus istilasındaki Türkleri birleştirmektir.¹⁵⁶

XX. yüzyılın başlarında, Çarlık Rusyasında başlayan Cedidcilik hareketleri sonucunda, Osmanlı Türkleri, İran, Afganistan ve Qing İmparatorluğu topraklarında dinî ıslahat ve Turancılık gibi akımlar etkinliğini artırmaya başlamıştır. 1909 yılında, Osmanlı'daki Genç Türkler¹⁵⁷ hareketinden etkilenilerek Batı Türkistan'da Genç Buharalılar Teşkilatı kurulmuştur. Ardından 1912 yılında, Kazak coğrafyasında Alaşorda Milli Hareketi kurulmuştur. Kısa zaman içerisinde Rusya topraklarında yayılan cedidcilik hareketleri neticesinde Rusya'da yaklaşık olarak 5.000 cedid okulu açılmıştır. Umumî Vali Yang Tseng-hsin, Rusya'da hızla yayılan yenilik hareketleri ve siyasi akımların, Doğu Türkistan'a sıçramaması için elinden geleni yapmıştır.¹⁵⁸

19. yüzyılın son çeyreğinde, Doğu Türkistan'da eski tip eğitimin(usulü kadim) yerini modern eğitim(usulü cedit) almaya başlamıştır. Ancak 1870 yılında fenni okullar açılmıştır. Ancak bu okullar İsmail Gaspıralı'nın açtığı usulü cedit okullarından

sorunlarını tespit ederek onları uyarmaya karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda 1881 yılında Tavrida gazetesinde yazılar yazmaya başlamıştır. Ancak bu yayını Rusça yayınlamak zorunda kalmıştır. Ruslardan zar zor izin alarak 22 Nisan 1883 tarihinde, yarı Rusça yarı Tatarca "Tercüman" gazetesini yayınlamıştır. Bu gazete haftada bir yayın yapmıştır. Eğitim alanında ilk usul-i cedid metodlu eğitim veren okulu, 1884 tarihinde Bahçesaray'ın Kaytaz Ağa mahallesinde açmıştır. Bu okullar, Gaspıralı'nın fikirleri ve çalışmaları kısa süre içerisinde Çarlık Rusya'daki Müslüman ve Türk vatandaşların bulunduğu bölgelerde daha da yaygınlaşmıştır. Aydın fikirli mollalar, öğretmenler, esnaflar ve zengin tüccarlar tarafından desteklenmiştir. Kısaca İsmail Gaspıralı için büyük bir reformist, eğitimci, fikir adamı ve iyi bir yazar diyebiliriz. Hayatını Türk birliğine adayan İsmail Gaspıralı, 1914 yılında vefat etmiştir.(Hakan Kırımlı, Gaspıralı, İsmail Bey, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 13, İstanbul, 1996, 392.)

¹⁵⁶ Forbes, 29.

¹⁵⁷ Genç Türkler: Bu isim ilk olarak 1828 yılında Charles MacFarlane tarafından dönemin Osmanlı gençleri için söylenmiştir.(Charles MacFarlane, **Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and Military Power and of the Resources of the Ottoman Empire**, London, 1829, 58.) Daha sonra Abdolnimo Ubicini, 1855 tarihinde II. Mahmut devrinde yenilikçi hareketlere katılan memurlar ile Sultan Abdülmecid devrindeki bitililaşma taraftarları için "Jeune Turquie de Mahmoud" ve "Jeune Turquie d'Abdul Medjid" ismini kullanmıştır. Osmanlıda ise ilk olarak 1861 tarihinde, İbnülemin Mahmud Kemal, Sultan Abdülaziz döneminde padişahın aktif bir sadrazam görevlendirmesini isteyen Ziya ve Muhtar Bey gibi gençler için "jönler" tabirini kullanmıştır. 1861 yılından sonra, Mustafa Fazıl Paşa'nın parasal yardımı ile Avrupa'da muhalefet edenler için kullanılmaya başlamıştır. Daha çok II. Abdülhamid devrinde politik olarak muhalefet akımları ile bu akımlara katılan kişi ve gruplar için kullanılmaktadır. (M. Şükrü Hanioğlu, Jön Türkler, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 23, İstanbul, 2001, 584.)

¹⁵⁸ Forbes, 29-30.

farklıdır.¹⁵⁹ Bu tarzda açılan ilk okul ise Abdülkadir Damollam tarafından Kaşgar'da kurulmuştur.¹⁶⁰ Abdülkadir Damollam, pek çok şehri gezmiş ve usulü cedit okulları hakkında bilgiler almıştır. 1912 yılında, Kaşgar'a döndüğü vakit ilk usulü cedit okulunu açan Abdülkadir Damollam, kız çocukları için de okullar açılması için önerilerde bulunmuştur. Parasını kendisi karşılayarak dışarıdan Doğu Türkistan'a öğretmen getirmiş ve İstanbul, Ufa, Orenburg, Kazan gibi şehirlere öğrenciler göndermiştir. Okutulacak kitapları hazırlamıştır. Abdülkadir Damollam bir taraftan da bölgede misyonerlik faaliyetlerinde bulunan İsveçlilere karşı mücadele etmiştir. Böylece halkın sempatisini kazanmıştır.¹⁶¹

Yang Tseng-hsin, usul-i cedit okullarının açılmasına karşı çıkmıştır. Ona göre halk ne kadar cahil olursa o kadar rahat yönetilebilirdi. Bu sebeple yanında hep cahil kimseleri çalıştırmıştır. Halkın usul-i cedit okullarında okuyunca bilgileceğini, dünyadaki gelişmelere bakarak Doğu Türkistan'da huzursuzluk çıkarabileceklerini düşünmüştür. Bu sebeple usul-i ceditçilere karşı usul-i kadimcilerle iş birliği yapmıştır. Usul-i kadimcilere destek vermiştir. Usul-i cedit okullarını kapatmış ve Çince eğitim veren okullar açmıştır. Yetenekli usul-i cedit hocalarını göz hapsine almıştır. Abdülkadir Damollam da dahil önemli hocaları gizlice öldürtmüştür. Yang tseng-hsin'in bu girişimleri ve engelleme çabaları ceditçiliğin Doğu Türkistan'da yayılmasını durduramamıştır. Doğu Türkistan'da cedit okulları açılmaya devam etmiştir.¹⁶²

3.3.3. Rusya ile Doğu Türkistan Arasındaki Kazak Göçleri Sorunu

Doğu Türkistan'ın Ruslarla yaşadığı sıkıntılardan birisi de Kazak göçleri olmuştur. 1916 yılında, Bolşevik ihtilali arifesinde, Çarlık Rusyası ihtilal ile başa çıkmaya çalıştığı sıralarda, hâkimiyeti altındaki bölgelere, orduya katılma amacıyla asker göndermeleri emrini vermiştir. Emir, Kazak Türklerinin bölgesine geldiği zaman, bazı Kazak köylüleri hükûmetin gönderdiği bu emirlere itaat etmeyi reddetmiştir. Çarlık Rusyasının orduları, emri reddeden köylerde ileri gelenleri tutuklayarak onları idam etmiştir. Rus ordularının bu aşırı hareketleri yöre halkını öfkelenmiştir. Bunun sonucunda isyan bayrağı çeken köylüler, bölgelerindeki tüm askeri subayları

¹⁵⁹ İneyet, Doğu Türkistan'da Ceditçilik, 199-200.

¹⁶⁰ Adıbelli, Doğu Türkistan, 94.

¹⁶¹ İneyet, Doğu Türkistan'da Ceditçilik, 202-203.

¹⁶² İneyet, Doğu Türkistan'da Ceditçilik, 203.

yakalayarak öldürmüşlerdir. Gerçekleşen bu isyanı bastırmak için Rus hükûmeti bölgeye ordu göndermiştir. Hükûmet birliklerine direnemeyen Kazaklar büyük gruplar halinde komşuları Doğu Türkistan'a kaçmışlardır.¹⁶³ Yang Tseng-hsin'in kendi kabuğuna çekilerek başkalarının işlerine karışmama politikasına rağmen gerçekleşen bu olay, valiyi biraz zor durumda bırakmıştır. 1916 yılının Eylül ayında başlayan bu göç dalgası ile yaklaşık olarak 300.000 Kazak Türkü¹⁶⁴ hayvanlarıyla beraber Doğu Türkistan'a gelmiştir. Umumî Vali, bu büyük kitleyi sınırlara yakın bölgelere yerleştirmiştir.¹⁶⁵ Yang Tseng-hsin, bu büyük mülteci grubuna müdahalede bulunurken çok dikkatli davranması gerektiğini biliyordu. Eğer güç kullanacak olurlarsa kendilerinden sayıca fazla olan Kazakların Doğu Türkistan'da karışıklık çıkarabileceğini, Kazakların Urumçi birliklerini bozguna uğratabileceklerini, Rusya'nın bölgeye müdahale etmesi için fırsat oluşabileceğini ve 1911 yılından beri mücadele ettiği Doğu Türkistan'daki gıda yetersizliği sorununun artabileceğini düşünerek barışçıl yollarla Kazakları Doğu Türkistan'dan çıkarmaya karar vermiştir. Bölgedeki üst düzey görevlilerini bu konu hakkında uyarmıştır.¹⁶⁶

Halk arasında yayılan Doğu Türkistan'ın dışarıdan gelen Kazaklar tarafından işgal edildiği haberleri bir süre sonra Yang Tseng-hsin'in canını sıkmaya başlamıştır. Çözüm yolu ararken 31 Ekim 1916'da Rusya'nın Türkistan valisi Kazak sorununun çözülebilmesi için birkaç şart öne sürmüştür. Şartlar şunlardır:

1. Kazaklar, Andicanlıları Ruslara teslim edecek.
2. Kazaklar ellerindeki tüm silahları Ruslara teslim edecek.
3. İsyanı yönetenler, Rus hükûmetine teslim edilecek.
4. Kazaklar, Çarlık Rusya hükûmetine bağlı kalacaklarına dair söz verecek.
5. Kazaklar, işgal ettikleri Doğu Türkistan topraklarını terk edecek.

¹⁶³ Richard Yang, Sinkiang Under The Administration of Governor Yang Tseng-Hsin 1911-1928, **Orta Asya Dergisi**, 1961, 305.

¹⁶⁴ Bu sayı genel kabul gören ve Sovyet tarihçileri tarafından bildirilen sayıdır. Ancak 1916 ayaklanmasına şahit olmuş olan Turar Rıskulov, Çin istilasındaki Doğu Türkistan bölgesine aşağı yukarı 500.000 Kazak Türkü'nün göç ettiğini bildirmektedir. Dönem hakkında yeterli bilgiye sahip olunamaması, kaynakların yetersiz olması, verilen bilgilerin çelişkili olması vb. nedenlerden ötürü Sovyet Rusya'dan Doğu Türkistan'a göç eden ve geri dönen Kazak Türklerinin sayıları hakkında kesin sonuçlara ulaşılabilmemiz pek mümkün olmamaktadır. (A. Kayyum Kesici, **Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003, 137.)

¹⁶⁵ Sheng, 237.

¹⁶⁶ Yang, 306.

6. Kazak kabileleri liderleriyle birlikte kendi otlağına geri dönecek.
7. Kazaklar şartları kabul ederse Çarlık Rusya hükûmeti onlara zarar vermeyecek.

Yang Tseng-hsin, teklifi görüşmeleri için Kazaklara haber göndermiştir. Ancak Ruslar kararlarını değiştirerek subaylarını göndermişlerdir. Genel Vali Yang Tseng-hsin'in protestolarına rağmen Ruslar, Doğu Türkistan'a girmiş ve Kaşgar'daki Kazak liderlerden bazılarını tutuklamışlardır. Yang, olası bir kargaşaya karşı önlem almak için Kaşgar'a üç süvari birliği göndermiştir. Askerler Kaşgar'a geldiklerinde Kazak mültecilerin kendi topraklarına dönmek istediklerini görmüşlerdir. Böylece Kaşgar'daki mülteci sorunu çözülmüştür. Rus subayların Kazak liderlerin hepsini tutuklamak istemesi, İli bölgesindeki mülteci sayısının çokluğu, Rus askerlerinin sınıra yığılması nedeniyle geri dönüşün zor olması, İli'deki Rus konsolosun Kaşgar'daki konsolos gibi iş bitirme taraftarı olmaması gibi nedenlerden dolayı İli bölgesindeki sorunlar çözülememiştir. En sonunda, Ruslar ve Kazaklar geri dönüş için üç aylık bir süre tanınması kararını almışlardır.¹⁶⁷

Mülteci sorunu devam ederken Rusya'da yönetim değişikliği yaşanmıştır. Yang Tseng-hsin Kazak mülteci problemlerini çözmek için yeni yönetim ile çalışmıştır.¹⁶⁸ 1917 yılının Mayıs ayının son günlerinde yaklaşık 160 bin Kazak mültecisi Rusya'ya dönmüştür. Geri dönenlerin bir bölümü dönüş yolunda ölmüş bir bölümü de Ruslar tarafından öldürülmüştür. Vali Yang, göç edenlerin bu durumdan ürküp vazgeçmemesi için Pekin hükûmetinden Rusya'yı protesto etmesini istemiştir. 1918 yılında kalan Kazak mültecilerin büyük bir kısmı evlerine gönderilmiştir. Rusya'ya dönenlerin toplam sayısının 300 bin civarında olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁹

3.3.4. Rusya'nın Doğu Türkistan'da Komünizm İdeolojisini Yayıma Çalışması

Doğu Türkistan'da bu gelişmeler yaşanırken I. Dünya Savaşı meydana gelmiştir. Rusya, müttefikleri Fransa ve İngiltere'den beklediği desteği alamamıştır. Savaşın sonlarına doğru Rusya'da Bolşevik İhtilali olmuştur. Lenin, darbe ile yönetimi ele geçirmiş, bu darbe ile Marksist fikirler Rusya'da etkili olmaya başlamıştır. Savaş bittikten sonra sömürgeci bazı devletler gözlerini Çin'e dikmiştir. Rusya ise 4 Temmuz

¹⁶⁷ Yang, 306-308.

¹⁶⁸ Sheng, 237.

¹⁶⁹ Yang, 308.

1918’de düzenlediği V. Sovyet Rusya Raporlarında Çarlık rejiminin aksine Mançurya, Çin ve Moğolistan’da herhangi bir hak iddiasında bulunmayacağını bildirmiştir.¹⁷⁰

Sovyet Yönetiminin ilk yıllarında Rusya, dış işleri hususunda barışçıl bir siyaset izlemiştir. Amacı komünizm fikrini başta komşuları olmak üzere diğer ülkelerde yaymaktır. Rusya, Çin’e ve Çin yönetimindeki Doğu Türkistan’a karşı da bu politikayı uygulamıştır. Ruslar bir yandan Çin’de komünizm fikrini yaymaya çalışırken diğer yandan Doğu Türkistan’da çıkarlarını korumak maksadıyla bölgedeki faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁷¹

Sovyet Rusya’nın komünizmi yayma amacı, devletleri ve bölgeleri komünizme bağlı yaparak Sovyet Komünist Partisi aracılığıyla onları yönetmektir. Rusya’nın Doğu Türkistan’da komünizmi yayma çalışmalarındaki asıl hedefi de Doğu Türkistan’ı sömürmek olmuştur.¹⁷²

Sovyet Rusya’nın Yang Tseng-hsin döneminde başladığı komünizm fikrini yayma çalışmaları, Rusya’nın Doğu Türkistan’da daha da güçlendiği dönemlerde de devam etmiştir. Rusya’nın komünizm ideolojisini yayma girişimlerine ileride yeri geldikçe değineceğiz.

3.3.5. Beyaz Rusların İsyanı ve 1921 Yılında Rusya ile Antlaşma İmzalanması

1919 yılı ile 1920 yıllarında Kızıl Ordu karşısında mağlup olan Beyaz Ruslar, yaklaşık 30.000 kişilik bir kabile ile Doğu Türkistan’a sığınmıştır. Yang Tseng-hsin, bu grubu silahsızlandırıp dağınık olarak Doğu Türkistan’a yerleştirmiştir. Bir yandan da Sovyet Ruslarla temas kurarak Beyaz Rusların affedilmesini ve tekrar Rusya’ya gönderilmesi teklifinde bulunmuştur. Ocak 1921 yılında Beyaz Ruslar, Urumçi ve İli’de karışıklık çıkarmışlardır. Yang’ın ordusu bu karışıklığı yatıştırmayı başarmıştır. Ancak daha sonra, 10.000 kadar Beyaz Rus askeri Çöçek civarında yavaş yavaş toplanmaya başlamıştır. Yang, Sovyet Ruslarla anlaşarak Mayıs ayında Çöçek’teki, Ağustos ayında ise Altay’daki Beyaz Rus birliklerini dağıtmıştır. Beyaz Rusların bir bölümü Dış Moğolistan’a kaçınca Sovyet orduları antlaşma gereği Doğu Türkistan’ı terk

¹⁷⁰ Kay Şek, 25-26.

¹⁷¹ Mehmet Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015, 311-312.

¹⁷² Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, 312.

etmiştir.¹⁷³ Bu antlaşma ile Sovyet Rusya Yang'a, 1917 ihtilali esnasında Rusya'da el konulan Çin mallarının iade edileceğine dair söz vermiştir. Sibvneshtorg (Sibirya Ticaret Şirketi), Kirkraitorg (Kırgız Bölgesel Ticaret Şirketi) ve Turkkraitorg (Türkistan Bölgesel Ticaret Şirketi) gibi Sovyet ticaret şirketleri Doğu Türkistan'da çalışmalarına başlamıştır.¹⁷⁴

3.3.6. Rusya ile İngiltere Arasında Doğu Türkistan'da Nüfuz Mücadelesi

Doğu Türkistan'ın kuzeyinde, özellikle İli Vadisi'nde Sovyet nüfuzu oldukça etkili olmuştur. Kaşgar'da konsoloslugu bulunan İngilizler ise daha çok güneyde etkili olmuştur. 1918'den 1922 yılına kadar burası İngiliz Başkonsolosu Col. P. T. Etherton'un etki alanındaydı. Buradaki İngilizler, başta İngiliz Hindistan'ı olmak üzere Asya ülkelerinde Sovyet Devrimi'ni yaymayı planlayan Bolşeviklerle mücadele etmişlerdir.¹⁷⁵

1924 yılına kadar Ruslar, Çin Ulusal Hükûmeti ile diplomatik ilişki kurmamıştır. Bu sebeple Doğu Türkistan'da resmi temsilcilik açmamıştır. Sovyet etkisinin Doğu Türkistan'da artırmasını İngilizlerin de istemediğini iyi bilen Yang Tseng-hsin, Etherton ve ondan sonraki İngiliz başkonsoloslarına¹⁷⁶ Tiyanşan'ın güneyinde önemli imtiyazlar vermiştir.¹⁷⁷

3.3.7. Yang Tseng-hsin'in Rusya ile 1924 Yılında Antlaşma İmzalaması ve Rus Baskısına Karşı Aldığı Tedbirler

Doğu Türkistan'daki yöneticilerin katı tutumları ve Doğu Türkistanlıların zor durumda kalmalarını bahane eden Rusya, Doğu Türkistan'ın iç işlerine karışmaya başlamıştır.

¹⁷³ Sheng, 237-238.

¹⁷⁴ Henry R. Lieberman, China Versus Russia In Sinkiang, **The Faculty Of Public Law And Government**, New York: Columbia University, 1950, 164.

¹⁷⁵ Dickens, 7.

¹⁷⁶ Yang Tseng-Hsin'in taviz verdiği Etherton ve halefleri(sonra gelenleri) şunlardır: Col P. T. Etherton, Ağustos 1918 tarihinde İngiltere'nin Kaşgar başkonsoloslukunda görevlendirilmiştir. Col P. T. Etherton'dan sonra Mayıs 1922 tarihinde N. Fitzmaurice göreve başlamıştır. Konsoloslukta iki ay kadar görev yapmış ve Temmuz 1922 tarihinde, C. P. Skrine konsolos olarak atanmıştır. Yaklaşık olarak iki yıl başkonsolos olarak görev yapan Skrine, Eylül 1924 tarihinde görevini Col Lyall'a bırakmıştır. Temmuz 1925 tarihinde Kaşgar'daki bu konsoloslukta Maj. Gillan görevlendirilmiştir. Yang Tseng-Hsin döneminde Kaşgar'da görevlendirilmiş son İngiliz başkonsolosu ise Ekim 1927 tarihinde atanan F. Williamson'dur.(Andrew D. W. Forbes, **Warlords And Muslims In Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949**, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 264.)

¹⁷⁷ Dickens, 7.

Bu durumdan endişelenen Yang Tseng-hsin, Rus baskısını azaltmak amacıyla Rusya'nın Doğu Türkistan'daki beş şehirde konsolosluk açmasına ve gümrüksüz ticaret yapmasına izni veren bir anlaşma imzalamıştır.¹⁷⁸ 1924 yılında imzalanan bu Çin-Rus Antlaşması ile resmi ilişkiler tekrardan kurulmaya başlamıştır. Başkent Urumçi ve Kaşgar dâhil beş şehirde Sovyet konsoloslugu açılmıştır. Öte yandan Rusların etkinliğini azaltmak amacıyla yerel hâkim Tao-Yin, Sovyetlere karşı ağır sınırlandırmalar getirmiştir. Sansür daha da sıkılaştırılmıştır. Sovyet konsoloslarının Doğu Türkistan'ın güneyine seyahatleri kısıtlanmıştır. Sovyet sempatzanları Kaşgarlıların mallarına el konularak sempatzanların sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu önlemler, Doğu Türkistan'ın güneyinde Sovyet nüfuzunu azaltırken kuzeyinde büyüyerek daha da etkisini arttırmasına neden olmuştur.¹⁷⁹

Yang Tseng-hsin, bu antlaşma ile çok fazla taviz vermiştir. 1927 yılında Çinlilerle Ruslar arasında diplomatik ilişkilerin kesildiği dönemde bile bu beş konsolosluk bölgede faaliyetlerine devam etmiştir. Yang'ın Rus hâkimiyetini azaltmak amacıyla yaptığı bu hamle, Rusya'nın bölgede etkisini daha da arttırması ile sonuçlanmıştır.¹⁸⁰

Yang Tseng-hsin, Doğu Türkistan'ın Sovyet nüfuzu altına girmesinden korktuğu için Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya ile ticari münasebet kurmak istememiştir. Ancak Rusya'nın baskıları neticesinde 1919-1925 yılları arasında ticari münasebetlerde hareketlilik yaşanmıştır.¹⁸¹ Umumî Vali, Sovyet nüfuzunu engellemek maksadıyla Sovyetlerin, Doğu Türkistan'da modern fabrika kurmalarına dahi karşı çıkmıştır. Bu amaç doğrultusunda fabrika ve büyük ticaret merkezi kurulmasını kesinlikle yasaklamıştır. Doğu Türkistan'da iş gücünün çekirdeğini oluşturan işçilerin bu fabrika ve ticaret merkezlerinde çalışması gerekecekti. Umumî Vali, işçilerin dolduruşa getirilebileceğinden ve eyalette sosyal düzenin bozulacağından endişe duymuştur.¹⁸²

Umumî Vali'nin tedbir almasına rağmen Doğu Türkistanlıların, Sovyet Rusya'da çalışmak üzere göç ettikleri bilinmektedir. Kaşgar, Hoten, Yarkent vd. Doğu Türkistan

¹⁷⁸ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 310.

¹⁷⁹ Dickens, 8.

¹⁸⁰ Enis Şahin, Doğu Türkistan, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 1995, 114.

¹⁸¹ Kul, Yang Zen-xin, 498; Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 18; Forbes, 50.

¹⁸² Nicholas Roerich, **Trails to Inmost Asia**, New Haven, 1931, 118; Nicholas Roerich, **Altai-Himalaya**, New York: Frederick A. Stokes Company, 1929, 280.

şehirlerinden Batı Türkistan'a giden işçiler, memleketlerine Batı Türkistan'daki akımlardan etkilenmiş bir şekilde geri dönmüşlerdir. Doğu Türkistan'da faaliyet gösteren İsveçli misyonerler, Batı Türkistan'a gidip gelen işçiler aracılığı ile Sovyet propagandası yapıldığını belirtmektedirler. Yang Tseng-hsin'in baskıları ve sansür politikasına rağmen fikir akımları, siyasi ve ekonomik reformlar kulaktan kulağa yayılmıştır. Bunun sonucunda ise Sovyet nüfuzu bölgede etkinliğini arttırmıştır.¹⁸³

Yang'ın, Rusya'yı bölgeden uzak tutmaya çalışmasına rağmen Doğu Türkistan'da ceditçilik faaliyetleri ve Rus nüfuzunu engelleyememiştir.¹⁸⁴ Yang Tseng-hsin, Sovyet Rusya ile Çin'den daha fazla münasebet kurmaya başlamıştır. Doğu Türkistan'ın 1925-1926 yıllarında Rusya ile yaptığı ticaret hacmi ortalama 10 milyon ruble civarındayken Çin ile yaptığı ticaret hacmi 1932 yılına gelindiğinde dahi 2 milyon ruble civarında olmuştur. Yang Tseng-hsin yönetiminin son yıllarında Rusya, Doğu Türkistan'da Yang Tseng-hsin'den dahi daha güçlü bir duruma gelmiştir.¹⁸⁵ Böylece Sovyet nüfuzunun artmasıyla Doğu Türkistan'da Sovyet propagandası kulaktan kulağa yayılmaya devam etmiştir. Onca propagandaya rağmen Yang Tseng-hsin döneminde büyük çapta bir ayaklanma ortaya çıkmamıştır.¹⁸⁶

3.4. Yang Tseng-Hsin'in Öldürülmesi

Yang Tseng-hsin 1911 yılından 1928 yılına kadar, Doğu Türkistan'ı baskı, zulüm ve işkencelerle yönetmiştir. Onun bu baskıcı yönetimine karşı küçük çaplı ayaklanmalar vuku bulmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır; 1912 yılında Kumul Koraydağlı Timur Halife İsyanı ile Turfan Karahocalı Muhiddin İşan İsyanı, 1918 yılında Turfan şehrinin Yang-hi köyünde vuku bulan Amir Bey-Kazım Bey İsyanı ile Turfan Yang-hi'li Timur Niyaz Bey liderliğindeki Çılanlar İsyanı, 1920 yılında Ahmet Bey başka bir deyişle Tumaklar İsyanı örnek olarak gösterilebilir.¹⁸⁷

Doğu Türkistan, Umumî Vali Yang Tseng-hsin tarafından çok katı, sert ve istibdat altında yönetilmesine rağmen ülkede geniş çaplı, büyük bir ayaklanma husule

¹⁸³ Kul, Yang Zen-xin, 500.

¹⁸⁴ Naim Taner Köksoy, Doğu Türkistan Kazaklarından Hüseyin Teyci'nin Hayatı ve Faaliyetleri (1900-1963), **Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2019, 28.

¹⁸⁵ Baymirza Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, İstanbul: Otağ Yayınları, 1975, 308.

¹⁸⁶ Tuncer, Doğu Türkistan'ın Siyasi ve İktisadi Olarak Sömürülmesi: Umumi Vali Yang Tseng-hsin Dönemi, 42.

¹⁸⁷ Hekim, 14-15.

gelmemiştir. Yang için gerçek manada tehlike kendi adamları tarafından meydana gelmiştir. Türkler, Çinliler, Tunganlar vd. azınlıklar tarafından pek sevilmeyen Yang, en çok Tunganları himaye etmeye çalışmıştır. Ancak Yang'a karşı en büyük tehlike yine bu Tunganlardan¹⁸⁸ ve Çinlilerden gelmiştir. Akrabalarını ve Yunnanlı hemşehrilerini idari mevkilere yerleştirmesi başta Çinliler olmak üzere yöre halkını rahatsız etmiştir. Bu durumdan haberdar olan Yang, Doğu Türkistan'dan ayrılmak amacıyla planlar yapmaya başlamıştır.¹⁸⁹ Zenginliğinin tümünü İngiliz ve Amerika bankalarına yatırmıştır. Ailesini ise Çin yargısının etki alanının erişemediği Mania'ya yerleştirmiştir.¹⁹⁰ 1928 yılında Urumçi Halk Parkı'na,¹⁹¹ tüm ilçe halkından zorla topladığı paralarla kendi heykelini dikmiştir. Minnettar halktan bir hediye olarak yaldızlı apolet ve yıldızlara sahip çirkin bir bakır heykel ortaya çıkarılmıştır.¹⁹²

1928 yılında Guomintang (Milliyetçi) Partisi'nin emri altındaki askerler, Pekin'e girmiştir. Yang Tseng-hsin, Nanking'deki Chang Kai-shek¹⁹³ hükûmetinin hâkimiyetini kabul etmiş ve hâkimiyeti altındaki yerlerde Guomintang bayrağı asılmasını emretmiştir. Yang'ın yapmış olduğu bu hareket, Yang idaresinin sona erme vaktinin gelmesi olarak algılanmıştır. Umumî Vali'nin üst düzey idarecilerinden biri olan Fan Yao-nan¹⁹⁴, bu durumu fırsata çevirmek istemiştir. Umumî Vali Yang'ın onu

¹⁸⁸ Kul, Yang Zen-xin, 500; Forbes, 56.

¹⁸⁹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 20.

¹⁹⁰ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 64.

¹⁹¹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 20.

¹⁹² Sven Hedin, **Across The Gobi Desert**, New York: E. P. Dutton & Company, 1933, 353-354; Roerich, **Altai-Himalaya**, 280.

¹⁹³ Chang Kai-shek: Chang Kai-shek, 17 yaşında gittiği okulda Sun Yat Sen'in fikirlerinden etkilenecek onun gibi olmaya karar vermiştir. Bu okulda iki hedef edinmiştir: birincisi askerlik alanında uzmanlaşmak, ikincisi Sun Yat Sen'e yardımcı olmaktır. Bu amaç doğrultusunda eğitim almak üzere Japonya'ya gitmiştir. Buradaki eğitimini tamamlayamadan Çin'e geri dönmüştür. Çin'de Pao-tung'da askeri okula başlamıştır. Buradaki başarılarından ötürü 14 öğrenci ile birlikte Japonya'ya gönderilmiştir. Japonya'nın Tokyo şehrinde Chen-ou(Harp Akademisi)'da eğitim almaya başlamıştır. Daha eğitiminin ilk gününde Sun Yat Sen ile görüşürülmüş ve onun beğenisini kazanmıştır. 1909 yılında bu okulu bitirerek 13. Tugay'da stajyer olarak görev yapmıştır. 1916 yılında, hem Tokyo'da "Ordunun Sesi" isimli mecmuayı yayınlamış hem de Sun Yat Sen'in kurduğu Çin İhtilal Partisi'ne yani Guomintang'a katılmıştır. 1928 yılında Sun Yat Sen'in "Üç Halkçılık Prensipleri" temelinde, Nanking merkezli Milli Hükûmet kurulmuştur. Japonların savaş ilan etmeden saldırılarına sonucu Çin işgal edilmiş ve 4 yıl boyunca Japonlarla savaşılmıştır. Bir yandan Japon saldırıları ile mücadele ederken diğer yandan I. Dünya Savaşı yaşanmış ve Çin halkı maddi-manevi büyük hasarlar almıştır. XX. asrın ilk yarısının sonlarına doğru Komünistler güçlenmeye başlamıştır. Chang Kai-shek liderliğindeki Guomintang hükûmeti Formaza şehrine(Taiwan şehirlerinden biri) gitmek zorunda kalmıştır.(Şek, 7-10.)

¹⁹⁴ Fan Yao-nan: Çin asıllı olan Fan Yao-nan'nun doğum tarihi bilinmemektedir. Japonya'da eğitim görmüştür. Yenilikçi bir kişiliğe sahiptir. Genel Vali Yang Tseng-Hsin zamanında, Guomintang hükûmeti tarafından Aksu şehrine vali olarak atanmıştır. Daha sonra başkent Urumçi'de valilik ve

Urumçi Valisi ve Doğu Türkistan Dışişleri Bakanı olarak görevlendirmesine rağmen araları bozuktur. Fan, Urumçi'deki telgrafhanenin mühendisi, Urumçi'deki Hukuk Okulunun Dekanı ve birkaç idareci ile Umumî Vali'ye karşı suikast planı yapmışlardır. Guomintang Hükûmeti, 1 Haziran 1928 tarihinde, Yang'ı resmi olarak Doğu Türkistan Umumî Valisi ilan etmiştir. Bundan 6 gün sonra Fan, planlarını hayata geçirmeye başlamıştır.¹⁹⁵

Fan, Umumî Vali Yang'ı Urumçi Hukuk Okulu'nun diploma törenine çağırmıştır. Ziyafet törenini Fan, bizzat kendisi düzenlemiştir. 18 askerini silahlandırarak garson görünümünde gizlice vazifelendirir.¹⁹⁶

Fan, sağlığına içmek için Sovyet başkonsolosuna doğru kupasını kaldırmıştır. Kupalar birbirine değdiği anda Umumî Vali Yang'a yöneltilen silahlar ateşlenmiştir. Toplamda yedi kurşun sıkılmış ve tamamı Yang'a isabet etmiştir. Yang, kurşun darbeleriyle ölümcül bir şekilde yaralanmıştır. Ölmeden önce, kendisine ateş eden düşmanlarına sinirli bir meydan okuma ile dik dik bakmıştır.¹⁹⁷ Saldırı esnasında 15-16 kişi ya ölmüş ya da yaralanmıştır.¹⁹⁸ Umumî Vali Yang, olay yerinde ölmüştür.¹⁹⁹

4. Chin Shu-Jen Dönemi ve Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası (1928-1933)

4.1. Chin Shu-jen'in Doğu Türkistan'da Vali Olması

Chin Shu-jen, 1883 yılında Çin'in Kansu eyaletinde doğmuştur. Çin asıllı olan Chin, Qing İmparatorluğu'nda kamu görevlerinde çalışırken Yang Tseng-hsin'in dikkatini çekmeyi başarmıştır. Yang'ın 1908 yılında Doğu Türkistan'a gelmesiyle Chin, Doğu Türkistan'da hâkim olarak göreve başlamıştır. Daha sonra bölgede çeşitli görevlerde çalışmıştır. 1927 yılında ise İçişleri Bakanlığına terfi etmiştir. Umumî Vali Yang öldürüldüğü zaman Chin, yine İçişleri Bakanı görevine devam etmektedir.²⁰⁰

Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. 7 Temmuz 1928 tarihinde Genel Vali Yang Tseng-Hsin'i öldürmüştür. Çok kısa bir zaman sonra, Chin Shu Jen tarafından ailesi ile birlikte öldürtülmüştür. (Forbes, 444-445.)

¹⁹⁵ Kul, Yang Zen-xin, 501-502.

¹⁹⁶ Forbes, 59-60.

¹⁹⁷ Aitchen K. Wu, **Turkistan Tumult**, Hong Kong: Oxford University Press, 1984, 48-49.

¹⁹⁸ Sven Hedin, **Riddles Of The Gobi Desert**, New York: E. P. Dutton & Company, 1933, 64.

¹⁹⁹ C. P. Skrine, **Chinese Central Asia An Account of Travels İn Northern Kashmir And Chinese Turkestan**, New York: Oxford University Press, 1986, IX.

²⁰⁰ Forbes, 62-63.

Fan Yao-nan, bir süre sonra Pekin Hükûmeti tarafından Yang Tseng-hsin'in yerine Doğu Türkistan Umumî Valisi olarak atanmıştır. Fan, Hükûmet sarayına görevini teslim almak için ulaştığında beklenmedik bir olayla karşı karşıya kalmıştır. Yang Tseng-hsin'in özel sekreteri Chin Shu-jen, Fan'ı yakalayıp hapse atmıştır. Fan Yao-nan'ın ardından Fan Yao-nan'ın kızı da hapse atılmıştır. Daha sonra Fan Yao-nan ile hareket eden darbecileri ve ona destek verenlerin çoğu idam edilmiştir. Kızı, Fan Yao-nan'ın gözleri önünde parçalanarak öldürülmüştür.²⁰¹ Fan Yao-nan ise 8 Haziran 1928 tarihinde yani Yang'ın öldürülmesinden bir gün sonra adamları ile beraber öldürülmüştür.²⁰²

Chin Shu-jen, Fan Yao-nan'ı ortadan kaldırdıktan sonra Nanking'de bulunan merkezî hükûmete telgraf çekerek Doğu Türkistan'daki valiliğinin tanınmasını istemiştir. Askeri ve siyasi anlamda zor durumda bulunan Guomintang Hükûmeti, mecburen Chin'in valiliğini resmî olarak tanıdığını bildirmiştir. Böylece Chin, Doğu Türkistan'ın resmî genel ve askeri valisi olarak göreve başlamıştır.²⁰³

4.2. Chin Shu-jen'in Yönetim Anlayışı ve Doğu Türkistan'ın Genel Durumu

Chin Shu-jen, uzun yıllar yüksek memuru olarak çalıştığı Yang Tseng-hsin gibi eski bir okulun yöneticiliğini yapmıştır. Ancak yetenek ve bilgelik açısından baktığımızda Yang ile kıyaslanamayacak derecede zayıftır. Hükûmet görevine başlayınca hizmetindeki görevlilerin sayısını arttırmıştır. Tüm önemli postaları Kansulu hemşehrilerine veya akrabalarına emanet etmiştir. Yakın korumalarından birini Tugay Komutanı olarak görevlendirmiştir.²⁰⁴ Erkek kardeşlerinden Chin Shu-hsin'i Doğu Türkistan Savunma bakanı olarak diğer kardeşi Chin Shu-çih'i ise Kaşgar'da askeri komutan olarak görevlendirmiştir.²⁰⁵

Yang Tseng-hsin döneminde yapılan rüşvet, yolsuzluk, halkın önde gelenleri arasında ihtilaf çıkarma vb. faaliyetler bu dönemde de çokça görülmüştür.²⁰⁶ Hatta Chin Shu-jen döneminde rüşvet ve yolsuzluk hat safhaya erişmiştir. Arazi vergileri bu dönemde

²⁰¹ Roerich, **Trails to Innermost Asia**, 119.

²⁰² Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 20.

²⁰³ Forbes, 63.

²⁰⁴ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 65.

²⁰⁵ Forbes, 64.

²⁰⁶ Kesici, Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı, 18.

hemen hemen iki katı olarak toplanmıştır. Bunun sonucunda Uygur Beyleri arasında rüşvet alma, yolsuzluk ve sömürü vakaları artmıştır. Ayrıca bu dönemde yeni doğmuş kuzu derisi ihracatı, yine hükûmet tekelinde gerçekleştirilmiştir. Asker ve polis zoruyla ülkedeki kuzu derileri piyasa değerinin onda biri fiyatına toplanmıştır. Bir Rus gözlemci Çinli yetkililerin Doğu Türkistan kaynaklarını sömürdüğünü ve yabancı tüccarların bile Uygur Türklerinden üç kat daha fazla haklara sahip olduğunu bildirmiştir.²⁰⁷

Chin Shu-jen, çeşitli düzenlemeler getirerek orduyu güçlendirmiştir. Yeni silahlar olarak askeri üniformaları değiştirmiştir. Tıpkı eski vali Yang Tseng-hsin gibi Qing İmparatorluğu'nda uygulanan idari sistemi devam ettirmiştir.²⁰⁸

Umumî Vali Chin ve çevresindekiler, servet toplamaya sansür ve iç gözetleme ile başlamışlar, doğal kaynaklarını sömürmeye devam etmişlerdir. Chin, yabancılara Yang Tseng-hsin'den daha fazla yabancılara mesafeli davranmıştır. Şüphelendiği için doğudaki Guomintang Hükûmeti'yle bile çok fazla temas kurmak istememiştir. Doğu Türkistanlıların Çin'in diğer bölgeleri ile ticari münasebet kurmamaları için kısıtlamalar getirmiştir.²⁰⁹ Chin, gümrük vergilerini arttırdığı ve emrindeki tahsildarların acımasızca rüşvet alarak yolsuzluk yaptığı için Çin'e karşı mesafeli davranmaya çalışmıştır. Chin, Nanking'deki Guomintang yönetiminin yolsuzluk, rüşvet ve toleranslardan haberdar olmaması için ticari ilişkileri kesmek de dâhil elinden gelen her şeyi yapmıştır. Çin ile ticari ilişkiler kesilince Doğu Türkistan ticareti, Rusya'nın boyunduruğuna maruz bırakılmıştır.²¹⁰

Chin Shu-jen'in sansür politikasını biraz fazla abarttığı bilinmektedir. "Çin içine mission" isimli keşif heyeti üyelerinden H. French Ridley'in anlattıklarına göre başkent Urumçi'de sıradan bir konuşma esnasında düşüncesizce konuştukları gerekçesi ile insanlar idam edilmiştir.²¹¹ Umumî Vali Yang Tseng-hsin döneminde de halk baskı altına alınarak yönetilmiştir. Ancak Yang, yaptıklarını Doğu Türkistanlılara hissettirmeden yapmıştır. Halkın dinî inançlarına çok fazla kısıtlama getirmemiş ve

²⁰⁷ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 65-66.

²⁰⁸ Forbes, 64.

²⁰⁹ Dickens, 8-9.

²¹⁰ Sven Hedin, **The Flight of Big Horse**, New York: E. P. Dutton And Company, 1936, 3.

²¹¹ Forbes, 65.

baskı uygulamamıştır. Ahundları²¹² makam ve mevkilere tayin ederek onları yatıştırılmayı başarmıştır. Şeri davaların Müslüman kadı ve müftüler tarafından görülmesine izin vermiştir. Chin ise kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek halkın dinî ihtiyaçlarını göz ardı etmiştir. Chin'in tek gayesi daha fazla para kazanmak olduğu için iç ve dış vergilerde düzenlemeler yapmıştır. Aile, kan, tuz, çuka²¹³ vergileri gibi olağan dışı yeni vergiler getirmiştir. Dolayısıyla Doğu Türkistanlılar için 17 yıllık Yang yönetiminde uğradıkları haksızlık, baskı ve zulümler, Yang'ın idare süresinin üçte biri kadar iktidarda kalan Chin dönemine kıyasla daha az sancılı geçmiştir.²¹⁴

Paranın ülke dışına çıkmaması için Müslüman halkın hac vazifelerini yerine getirmelerine yasaklar getirerek engel olmuştur. Hayvan kesimi hususunda yeni düzenlemeler getirerek kesilen her hayvan için vergi almıştır. Bu ve benzeri düzenlemeler nedeniyle Müslüman halkın nefretini kazanmıştır. Moğollara gönderdiği memurların birçok Moğol'u öldürmesi ve Vali Chin'in baskıları sebebiyle Moğollar da Vali Chin'den nefret etmeye başlamışlardır.²¹⁵

Doğu Türkistanlıların Vali Chin'e karşı husumet beslemelerine rağmen ilk darbe girişimleri Chin Shu Jen'in etrafındaki subaylar tarafından gerçekleştirilmiştir. Mayıs 1929'da Altay valisinin darbe girişimi, kalkışma öncesinde Vali Chin'e ihbar edilmesiyle engellenmiştir. 1931 yılında Chin yönetiminden rahatsız olan subaylar, hükümet konağını basmış ancak başarılı olamamışlardır.²¹⁶

Chin Shu-jen iktidarda olduğu dönemde, bir yandan Rusların ülkesine müdahalelerine engel olmaya çalışırken diğer yandan bölgedeki Müslümanlarla yaşadığı sorunlarla mücadele etmiştir.²¹⁷

²¹² Ahund: İran ve Türkistan'da din işleri ile ilgilenen bilginlere, hocalara verilen isimdir. Ne zaman ortaya çıktığı hangi millette ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Farsça kökenli olması muhtemeldir. İlk olarak Timur Devleti'nde önem kazanmıştır.(Hamid Algar, Ahund, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, 1989, 185.)

²¹³ Çuka: Samana benzer ot çeşitlerinden biridir. (Hekim, 19.)

²¹⁴ Hekim, 19.

²¹⁵ Tuncer, 22-23.

²¹⁶ Forbes, 73-74; Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 57.

²¹⁷ Dickens, 9.

4.2.1. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan Ekonomisini Tekeline Alma Politikası

1928 yılında, 17 yıl diktatörlükle yöneten Yang Tseng-hsin'in ölümünün ardından yeni bir sıkıntılı dönem başlamıştır.²¹⁸ Chin Shu-jen, ülke içerisindeki baskıcı tutumunun ülke dışına yayılmaması için ticaret de dâhil olmak üzere dışa kapalı bir politika takibine başlamıştır. Chin'in dışa kapalı ticaret politikasına rağmen Sovyet Rusya, Doğu Türkistan üzerindeki hayallerinden vazgeçmeyi düşünmemiştir. 1920'li yılların sonlarına doğru, Trans Sibiryaya Demir yolu ile Sovyet Merkezi Asya (Batı Türkistan)'sını birbirine bağlamak amacıyla bir demir yolu inşa etmeye başlamıştır. Sovyet Rusya, Türksib demir yolu hattının Batı Avrupa sömürgeciliğinin Doğu Türkistan'a girmesini engellemek amacıyla yaptığını söylemiştir. 1930 yılında, Türksib hattının bitmesi üzerine, Sovyetlerin gerçek emelleri ortaya çıkmıştır. Sovyet Rusya ticari olarak Doğu Türkistan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Doğu Türkistan'ın Çin ile ticaret hacmi düştükçe aynı oranda Sovyet Rusya ile aşamalı olarak artmıştır. Aynı zamanda, Sovyet Rusya'ya erişim Çin'den daha hızlı hale gelmiştir. Bunun sonucu olarak Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi ile Guomintang Hükûmeti'nin merkezi Nanking arasında geliş gidişler için vize çıkarmaya başlamıştır. Ayrıca bu iki bölge arasındaki erişimi, ulaşımı kontrol etme imkânına kavuşmuştur.²¹⁹ Chin Shu-jen, Sovyet Rusya'nın bu ticaret hamlelerine tedbir alması gerekirken 1931 yılı Ekim ayında Sovyet Rusya'ya yeni ayrıcalıklar tanıdığı bir antlaşma imzalamıştır.²²⁰ Chin Shu-jen'in bu antlaşmayı Kumul İhtilali'nin patlak vermesinden dolayı imzalamış olması muhtemeldir. Chin Shu-jen'in Rusya ile imzaladığı bu antlaşmaya ileride tekrar değineceğiz.

4.3. Kumul İhtilali

4.3.1. Chin Shu-jen'in Kumul Hanlığını İlhak Etmesi

1911 yılında Çin'de gerçekleşen ihtilal esnasında Kumul Hanlığı'nı Maksud Şah yönetiyordu. İhtilal sonrası vali olan Yang Tseng-hsin, 47 yaşında bulunan Maksud

²¹⁸ David J. Dallin, **The Rise of Russia in Asia**, New Haven: Yale University Press, 1949, 199.

²¹⁹ Dickens, 9.

²²⁰ Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul: Güven Basımevi, 1952, 33.

Şah'ı görevden almamış ve Kumul Hanlığının yarı özerk yönetimine son vermemiştir.²²¹

Kumul Hanlığı'nda görevli bulunan Tümen komutanlarından Çin asıllı Li Hsi Ts'eng²²², Umumî Vali Chin Shu-jen'e Kumul Hanlığı'nı lağvederek doğrudan Doğu Türkistan'a bağlaması teklifinde bulunmuştur. Gelirini arttırmak ve memurları için yeni kadro açmak isteyen Chin, fırsat kollamaya başlamıştır.²²³

1930 yılının kış mevsiminde, Kumul Hanlığının son Uygur yöneticisi²²⁴ Maksud Şah vefat etmiştir. Chin Shu-jen, Wang'ın²²⁵ yerine geçen oğlu Nazir'i²²⁶ ve Yolbars Han'ı²²⁷ Urumçi'ye çağırmıştır.²²⁸ Daha sonra Kumul Hanlığı'nı lağvederek Nazir'i Urumçi'de görevlendirmiştir. Yolbars Han ise Çinli bir heyet ile Kumul'a geri dönerek yeni düzenlemeleri uygulamakla görevlendirilmiştir.²²⁹

Chin Shu-jen, bölgedeki etkinliğini arttırmak amacıyla Kansu'da meydana gelen savaş ve açlık gibi nedenlerden ötürü göç eden hemşehrilerini Kumul'a yerleştirmeye çalışmıştır.²³⁰ Kumul halkından zorla alınan araziler, Kansulu mültecilere verilmiştir. Kumul halkına ise tazminat adı altında çölün kenarındaki çorak ve verimsiz araziler verilmiştir.²³¹

²²¹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 23; Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 58.

²²² Li Hsi Ts'eng: Kesin olmamakla beraber Çin'in Kansu bölgesinde doğmuştur. 1930 yılında Kumul'da tümen komutanı olarak görev yapmıştır. Kumul beyi Maksud Şah'ın vefatı üzerine Genel Vali Chin Shu Jen'e Kumul'u işgal etmesi tavsiyesinde bulunmuştur.(Forbes, 452; Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 59.)

²²³ Tekin Tuncer, Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması, **Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology**, 2020, 274-275; Forbes, 78.

²²⁴ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 67.

²²⁵ Wang: Kelime padişah, şehzade, han ve vali gibi anlamlarda kullanılmaktadır.(Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 57.)

²²⁶ Mildred Cable-Francesca French, **The Gobi Desert**, London: Hodder And Stoughton, 1942, 220.

²²⁷ Yolbars Han: Uygur asıllıdır. Kaşgar'ın Yeni hisar şehrinde doğmuştur. 1908 yılında Kumul Han'ı Maksud Şah'ın yanında müsteşarlık yapmaya başlamıştır. 1922'de Han ünvanını almıştır. Kumul ihtilalinde aktif rol oynamıştır. 1937 yılında Nanking hükûmetine giderek önemli görevlere getirilmiştir. Doğu Türkistan Komünist Çin birlikleri tarafından istila edildiği dönemde teslim olmayı reddederek mücadelesine devam etmiştir. 1950 yılı sonu 1951 yılı başlarında Önce Tibet'e ardından Tayvan'a çekilmiştir. 1951 yılı Mayıs ayında Guomintang Hükûmeti tarafından Doğu Türkistan valisi olarak atanmıştır(Ancak bu dönemde Doğu Türkistan Komünist Çin işgali altındaydı.). Hoca Niyaz Hacı'yı çok seven, yakın arkadaşı ve müttefiği olan Yolbars Han'ın oğullarından birine Niyaz ismini verdiği bilinmektedir.(Forbes, 472-473.) Yolbars Han, "Kaplan Prensi" lakabıyla anılmaktadır.(Cable, 220.)

²²⁸ Cable, 220; Wu, 62.

²²⁹ Wu, 62; Forbes, 78-79.

²³⁰ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 60.

²³¹ Kesici, Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı, 18; Wu, 63-64; Hedin, **The Flight of Big Horse**, 3-4.

Kumul halkı, Chin Shu-jen'e birçok dilekçe göndermiş ancak hiçbir karşılık elde edilememiştir. Kumul-Kansu sınırındaki asker sayısı arttırıldığı için Kumul'da gıda fiyatları aniden fırlamıştır. Müslüman-Türk Doğu Türkistanlılar, her türlü haksızlığa karşı büyük bir sabırla karşılık verdikleri için Umumî Vali Chin yaptıklarını meşru görmeye ve kendini emniyette hissetmeye başlamıştır. Ama halkın sabrı tükenmeye başlamış ve barut fıçısı gibi infilak etmek üzere sadece bir kıvılcım beklemeye başlamıştır.²³²

4.3.2. Kumul Ayaklanmasının Başlaması

Chin, Kumul Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra Kumul bölgesinin kuzeyindeki Hsiao-p'u (Hotuntan) ilçesine Çinli hemşehrilerinden Chang Mu'yu vergi tahsildarlığı ve polis amirliği görevine getirmiştir.²³³

Chang Mu, Salih Dorga'nın kızı Gülhan'a²³⁴ âşık olmuştur. Chang Mu, Gülhan'ı elde etmek için mevkilerini kullanarak kızın babası Salih Dorga'ya baskı yapmaya başlamıştır. İslam dininde Müslüman kızların diğer dinlerden erkeklerle evlenmeleri yasak edilmiştir. Tüm Müslümanlar gibi Doğu Türkistanlılar da İslamiyet'in bu kuralına oldukça dikkat etmektedir. Ulema, Chang Mu'nun Uygur kızı ile evlenmesine izin vermemiştir.²³⁵ Daha sonra Salih Dorga, beraberindeki bir düzine kişi ile Chang Mu'ya tuzak hazırlamaya karar vermiştir. Gerçeğini aratmayacak derecede gerçekçi bir nikâh gecesi düzenlenmiştir. Chang Mu, gelin için hazırlanan odaya girdiğinde kadın kılığına girmiş Uygur erkekleri tarafından öldürülmüştür.²³⁶ Uygurlar, zil zurna sarhoş olan askerleri ortadan kaldırarak 20-30 civarı silah elde etmişlerdir. Daha sonra Kansu'dan getirilenlerin yaşadığı mahalleyi basarak buradaki Çinlileri öldürmüşlerdir.²³⁷ Bu başarılar karşısında cesaretlenen Uygurlar, karakollara,²³⁸ vergi

²³² Forbes, 82.

²³³ Forbes, 83; Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 24.

²³⁴ Bazı kaynaklarda kızın babasının Abdu Niyaz Mirab olduğu yazılmaktadır.(İbrahim Yarkın, Doğu Türkistan Göçmenleriyle İlgili Bazı Bilgiler, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 38, Aralık 1965, 190; Hekim, 24-25.)

²³⁵ Forbes, 83-84; Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 24-25; Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 61-62.

²³⁶ Hekim, 26. Bazı kaynaklara göre gelinde arbede sırasında ölmüştür. Forbes, 84.

²³⁷ Forbes, 83-84.

²³⁸ Kuşuta dağ ağzı, Şinşinşia (Arayıldız), Aratürk ve Lom dağ ağzlarında bulunan karakollara baskın yapılmıştır.(Hekim, 27.)

bürolarına, daha sonra Kumul'a saldırmışlardır. Şehrin bir bölümünü ele geçirip Kumul'un Eskişehir bölgesini kuşatmışlardır. Böylece Kumul İhtilali başlamıştır.²³⁹

4.3.3. Ma Chung-ying ve Hoca Niyaz Hacı'nın Kumul İhtilaline Katılmaları

Kumul İhtilali başladıktan yaklaşık olarak 3-3,5 ay sonra Wang'ın²⁴⁰ muhafız başı Hoca Niyaz Hacı²⁴¹, arkadaşı Kasım Pehlivan ile birlikte ihtilalcilerin yanına gelerek inkılabı katılmıştır. Kısa bir süre sonra tecrübeli ihtilalcilerin müşterek kararıyla "inkılap önderi" ilan edilmiştir.²⁴²

Kumul İhtilali'nin başında ihtilalciler bir dizi başarı elde etmişlerdir. Aksu Valisi Qu Jui-xi²⁴³, bölgeye gelerek Eskişehir'de kuşatma altındaki Çinlileri, ihtilalcilerin elinden kurtarmıştır.²⁴⁴ Chin Shu-jen'in ihtilalcilerin üzerine gönderdiği Teğmen Hsiung Fa-yü²⁴⁵, ellerinde yeterince teçhizat bulunmayan ihtilalcileri bastırmıştır. İhtilalciler, teslim olmayı teklif etmiş ancak savaşmaktan başka çarelerinin olmadığını görmüştür.²⁴⁶ Bu ve benzeri olumsuz durumlar arttıkça Müslümanlar açısından işler çıkmaza girmeye başlamıştır. Durumun vahametini gören ihtilalci liderler, Doğu

²³⁹ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 62.

²⁴⁰ Bahsi geçen Wang, Kumul Han'ı Maksud Şah'ın torunu Beşir'dir. Maksud Şah'ın vefatı üzerine Kumul Hanlığı'nın başına oğlu Nezer Wang geçmiştir. 1928'de Çin Shu-jen'in Nezer Wang'ı başkente çağırıp geri göndermemesi üzerine Yolbars Han, Nezer Wang'ın oğlu Beşir'i Wang ilan etmiştir. Hoca Niyaz Hacı ile sınıf arkadaşı olan Beşir, yeteneklerinden dolayı Hoca Niyaz Hacı'yı muhafız başı yapmıştır.(Hekim, 28-29.)

²⁴¹ Hoca Niyaz Hacı: 1889 yılında Kumul'da doğmuştur. İlköğrenimini Kumul Hanlık Medresesinde yapmıştır. Torpaklar İsyanı'na katılmıştır. Yakalınması için babası Emin Niyaz hapse atılmıştır. Annesi Ayşe Appak'ın yardımlarıyla Turfan'a kaçmayı başarmıştır. İshak ismini kullanarak Astane medreselerinde Mahmut ve Maksut Muhiti kardeşler ile eğitim görmüştür. Wang'ın askerleri peşine düşünce hac kafilesi ile beraber Mekke'ye gitmiştir. Üç yıl burada kalan Hoca Niyaz, 1912 yılında Kumul'a dönerek Timur Halife İsyanı'na katılmıştır. Timur ölünce isyanın idaresini eline aldı. Ancak isyan bastırılmıştır. Yaklaşık 15-20 yıl kadar sonra, Kumul Wang'ı Maksud Şah ölünce oğlu Nezer Wang olarak yerine geçmiştir. Ancak Chin Shu-jen onu Urumçi'de alıkoymuştur. Bunun üzerine Yolbars Han, Kumul'da bulunan Nezer'in oğlu Beşir'i Wang yapmıştır. Hemen ardından Hoca Niyaz Hacı'nın muhafız başı olmasını teklif etmiştir. Teklifi kabul eden Hoca Niyaz Hacı, zamanla Yolbars Han'ın emrindeki saray mensubu askerlerinde eğitiminden sorumlu hale getirilmiştir. 1931 yılında başlayan isyana böylece asker toplamaya başlamıştır. Ağustos 1934 tarihinde Genel vali Sheng Shih-tsai ile anlaşarak Doğu Türkistan başkan yardımcılığı görevine getirildi. 1937 yılında "Japon faşizminin kuyruğu" ithamıyla tutuklanmıştır. 1938 yılında hapis cezası onaylanan Hoca Niyaz Hacı, 1941 yılında hapishanedeyken öldürülmüştür.(Hekim, 28-29.)

²⁴² Hekim, 28-29.

²⁴³ Qu Jui-xi: Çu Jui-çih olarakta bilinmektedir. Chin Shu Jen yönetimine bağlı olarak Aksu vilayetinde valilik yapmıştır. 1931 yılında Tunganlar tarafından kuşatılan Kumul şehrinin Eskişehir bölgesini savunmuştur.(Forbes, 443-444)

²⁴⁴ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 64.

²⁴⁵ Hsiung Fa-yü: 1931 yılında Tunganların kuşattığı Kumul şehrine Qu Jui-xi'den sonra gelen komutandır. Doğum tarihi hakkında pek bilgi bulunmamakla beraber, 1932-1933 kış mevsiminde, Tungan komutan Ma Fu-ming tarafından Turfan'da öldürülmüştür.(Forbes, 446.)

²⁴⁶ Wu, 66.

Türkistan dışından yardım almaya karar vermişlerdir. Haziran 1931’de Yolbars Han, Guomintang Hükûmetinden yardım istemek amacıyla Nanking’e gitmek üzere yola çıkmıştır. Yolbars Han, yol güzergâhı üzerindeki Suçov şehrine uğramıştır.²⁴⁷ Suçov bu esnada Tungan General Ma Chung-ying’in²⁴⁸ yönetimindedir.²⁴⁹ Yaşı henüz 17 dolaylarında olan Ma Chung-ying, Yolbars Han’ı yemeğe davet ederek başbaşa görüşmüştür. İkili, Kumul İhtilali hakkında da konuşmuşlardır. Ma Chung-ying’in Chin’e karşı kin beslediğini fark eden Yolbars Han, Nanking’e gitme planlarından bahsetmiştir. Ma Chung-ying, Guomintang Hükûmeti’nin sınır boylarındaki yöneticilerini değiştiremeyecek kadar zor durumda olduğunu söylemiştir. Eğer isterlerse Umumî Vali Chin’i güç kullanarak bertaraf edebileceğini söylemiştir.²⁵⁰

4.3.4. Ma Chung-ying’in Birinci Doğu Türkistan İstilas

Ma Chung-ying, 28 Haziran 1931 tarihinde Kumul’a gelmiştir.²⁵¹ Ma Chung-ying, 3 Temmuz’da Kumul Eskişehir’i kuşatarak Çinli komutan Çu Jui Çih’ten teslim olmasını istemiştir. General Çu Jui Çih, mektubu getiren iki elçiden birinin başını kesip diğeri ile göndererek cevap vermiştir. Aynı gece Kumul, ihtilalciler tarafından kuşatılmıştır. Tungan ve Türklerden oluşan müşterek ordu Kumul’a karşı saldırı düzenlemeye başlamışlardır.²⁵²

Ma Chung-ying’in başarılarından etkilenen Kazaklar ve Tunganlar, onun ordusunda görev almaya başlamışlardır.²⁵³ Ma’nın birlikleri, Temmuz ayının başından Ekim ayının ortalarına kadar 43 saldırı düzenlemişlerdir. Kuşatmanın uzaması nedeniyle, Eskişehir’de yiyecek sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Kuşatmanın uzaması Chin Shu-jen’in

²⁴⁷ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 64.

²⁴⁸ Ma Chung-ying: Bazı kaynaklarda Ma Zhong Ying olarakta geçmektedir. Doğu Türkistan tarihinde “Beş Ma” olarak bilinen Ma’lardan en genç olan komutandır. 1910-1937 yılları arasında yaşadığı düşünülmektedir. Çin’in Kansu eyaleti’nin He-zhou bölgesinden olan Ma Chung-ying, çok genç yaşta asker olmuştur. 14 yaşında asker olmuş ve 1929 yılında Nanking’de Harp Akademisi’nde tahsil görmüştür. İki defa Doğu Türkistan’a saldırmak için gelmiştir. İlk gelişinde yani 1931 yılında Kumul’u ele geçirmek için uğraşmış ancak ayağından yaralanınca bu isteğine ulaşamamıştır. 1933 yılındaki ikinci istilasında Sovyet Rusya’nın Chin Shu Jen’e yardım etmesi nedeniyle isteğine tekrar ulaşamamıştır. 1937 yılında Moskova’ya giden Ma Chung-ying, Stalin tarafından idam edilmiştir.(Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 64.)

²⁴⁹ W. Petro, Mongolia, Kansu and Xinjiang as Seen by a Member of the Haardt-Citroen Expedition, **JRCAS**, Cilt XX, 1933, 210.

²⁵⁰ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 65-66.

²⁵¹ Forbes, 99.

²⁵² Petro, 215.

²⁵³ Wu, 67.

toparlanmasına yardımcı olmuştur. Chin, Moğol lider Putsang Gageen'den beklediği yardımı alamayarak yönünü Beyaz Ruslara çevirmiştir. Chin adına savaşmazlarsa tekrar Sovyet Rusya'ya göndermekle tehdit etmiştir. Çaresiz kalan Beyaz Ruslar, Tunganlarla Çi-çiao-Çing yolunda karşılaşmışlardır. Yapılan savaş sonucunda iki ayağından yaralanan Ma Chung-ying savaşı kaybetmiş ve Kansu'ya çekilmiştir. Beyaz Ruslar ise 1 Kasım 1931 tarihinde Kumul Eskişehir'i ihtilalcilerin kuşatmasından kurtarmışlardır. Daha sonra Kumul halkının yağmalanması, daha önceden ihtilale destek vermeyen Kumulluları dahi ihtilalcilerin yanında yer almaya itmiştir. Ma Chung-ying, birliklerini burada bırakarak Kansu'ya çekilmiştir. Uygur asıllı ihtilalciler ise Karlık Dağ civarında bulunan Bardaş mevkiine yerleşmişlerdir.²⁵⁴

4.4. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'daki Olaylara Müdahil Olması

4.4.1. Rusya'nın İhtilalcilerle Anlaşma Girişimleri

Sovyet Rusya, Kumul İhtilali'ni hayallerine ulaşmak için bir fırsat olarak görmeye başlamıştır. Kumul İhtilali'nden faydalanarak Doğu Türkistan'ı tıpkı Dış Moğolistan'da olduğu gibi kukla bir yönetim haline getirmeyi amaçlamıştır. Hedeflerini gerçekleştirmek için 1931 yılının Eylül ayında, Dış Moğolistan'dan Kumul İhtilalcilerine bir heyet göndermişlerdir.²⁵⁵

Dış Moğolistan'dan gelen heyet, ihtilalcilere yardım için geldiklerini söylemişlerdir. Moğol asıllı Cangsin Dorga başkanlığındaki 6 kişilik heyette Abay (Kazak), Niyaz (Uygur), Kasım (Kazak), İsmail (Uygur) ve Zahuriddin (Uygur) bulunmaktadır. Moğol heyet inkılapçılara:

“Bizler sizin inkılap başlattığınızı duyup komşunuz olarak yardıma ve hâl hatır sormaya geldik. Biz de evvelleri sizin gibi ezilmiş, hor görülmüştük. Ama Şuralar hükûmetinin²⁵⁶ yardımlarıyla huzur ve özgürlüğe kavuştuk. Eğer dağlarda yardım edebileceğimiz konular varsa yardımlarımızı esirgemeyiz” gibi cümlelerle yardıma bulunmayı taahhüt etmişlerdir. Yanlarında getirdikleri 500 kişilik asker üniformasını, 70 adet tüfeği, 40.000 ser parayı ve yedi sandık mermiyi hediye etmişlerdir. Kumul

²⁵⁴ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 27-28.

²⁵⁵ Karahoca, 13.

²⁵⁶ Şuralar hükûmeti kelimesinden, Sovyet Rusya kastedilmiştir.(Hekim, 34.)

ihtilalcileri, Dış Moğolistan'ın durumundan haberdar oldukları için dış ülkelerden yardım almadan kendi imkânları ile ihtilali tamamlamaya karar vermişlerdir. Moğol heyetin görüşlerini kabul etmiş görünmüşler ama heyetin fikirlerini uygulamamışlardır. Moğol heyeti, bu durumu fark edince yardım fikrinden vazgeçerek birer birer Moğolistan'a dönmüşlerdir.²⁵⁷ Bu heyetten sadece Kazak asıllı olan Kasım Efendi inkılapçılarla kalmıştır.²⁵⁸

4.4.2. Sovyet Rusya'nın Chin Shu-jen İle Antlaşma İmzalaması

Moğol heyetinin geri dönmesi üzerine Sovyet Rusya, ihtilalcilerden umudunu keserek Doğu Türkistan'ın özgürlüğü aleyhinde bir politika izlemeye başlamıştır. Çünkü asırlar boyunca yavaş yavaş işgal ettiği Batı Türkistan'ın hemen yanı başında, Sovyet egemenliğini reddetmiş, bağımsız bir Türk Cumhuriyeti'ne müsaade edemezdi. Sovyet Rusya, sınırları içerisinde bulunan Türk halklarının, Doğu Türkistan'da kurulabilecek bağımsız devlete özenerek ayaklanacaklarından endişe duymuştur. Bu sebeple ihtilalcilerin karşısında bulunan Chin Shu-jen'i desteklemeye karar vermiştir.²⁵⁹

Sovyet Rusya, 1931 yılında, Japonya'nın Mançurya'yı işgal etmesi²⁶⁰ üzerine Doğu Türkistan'ın Japon etkisi altına gireceğinden korkmuştur. Kumul'daki ihtilalcilere yardıma gelen Tungan General Ma Chung-ying'in danışmanları arasında Japon uyruklu kimseler de vardır. Sovyet Rusya, bu Japon danışmanlar nedeni ile Ma Chung-ying'in Japon askerler tarafından desteklendiğini düşünerek sadece Doğu Türkistan'ın değil, Sovyet sınırlarının da tehlike altında olduğundan endişelenmiştir. Diğer taraftan Chin Shu-jen, Çin ile ticareti kestiği için Sovyet Rusya'dan silah ve ekonomik yardım almaya karar vermiş ve Sovyet Rusya'ya önemli ayrıcalıklar sağlayan bir ticaret antlaşması imzalamıştır.²⁶¹ Bu anlaşmayı 1 Ekim 1931 tarihinde, Urumçi'de bulunan Rus Başkonsolosu Slovusky ile Doğu Türkistan Dışişleri Komiseri Gen-Ci-Şen arasında imzalamışlardır.²⁶²

²⁵⁷ Hekim, 33-34; Kadiri, 38.

²⁵⁸ Hekim, 34.

²⁵⁹ Karahoca, 13.

²⁶⁰ Victor P. Petrov, New Railway Links Between China And The Soviet Union, **The Geographical Journal**, Aralık 1956, 471; McLean, 379.

²⁶¹ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 67.

²⁶² Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 33.

Yang Tseng-hsin döneminde Sovyetler, birkaç Doğu Türkistan şehrinde temsilcilik açmaya muvaffak olmuşlardır. Chin Shu-jen, Yang'ın izinden giderek Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'da temsilcilik açmasına izin vermiştir. 1931 yılında Chin, Sovyetler ile başkent Urumçi, Çöçek, Gulca, Kaşgar, Aksu, Kuça, Yarkent ve Hoten'de sekiz Sovyet acentesi açılması hususunda anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşma ile Sovyet Rusya'dan gelen ticari ürünlerin üzerindeki vergi oranı azaltılmıştır. "Ortak Yönetim" adı altında, yönetiminde Sovyet Rusya'nın da söz sahibi olduğu, telgraf ve radyo iletişim ağı oluşturulmuştur. Ayrıca Ruslara, vergi ve gümrük konusunda ekonomik imtiyazlar sağlamıştır. Sovyet-Sincan Ticaret Acentesi, yapılan anlaşma ile faaliyetlerini arttırmış ve Doğu Türkistan'ın hemen her yerinde Sovyet nüfuzunun artmasına yardımcı olmuştur.²⁶³ Antlaşma'nın maddeleri şu şekildedir:

1. Ticaret ile uğraşan Doğu Türkistanlılar, Sovyet Rusya'ya az miktarda ihracat yapabilecektir.
2. Doğu Türkistan'da 5 ticaret merkezi kurulacaktır. Bu ticaret merkezlerinin nerede kurulacağına Sovyet ajansları kendileri karar verecektir.
3. Sovyet ticaret görevlileri, istedikleri kişilerle çalışma yapabilecekler ve istedikleri bölgeleri gezmekte özgür olacaklardır.
4. Sovyet Ticaret Odası, ithal ve ihraç edilecek ürünleri kendi isteğine göre tayin edebilecektir.
5. Doğu Türkistan, Rus yetkililerine danışmadan herhangi bir ülke ile ticaret muahedesi imzalayamayacaktır.
6. Doğu Türkistan'ın Rusya'dan yılda bir defa malzeme isteme hakkı olacak ve Rusya, bu malzemeleri tedarik edecektir.
7. Rusya, bölgenin gelişmesi için alanında uzman mühendisleri Doğu Türkistan'a gönderecektir. Umumî Vali Chin bu antlaşma maddelerine riayet ederse Sovyet Rusya uçak, tank ve zırhlı araç tahsis edecektir.²⁶⁴

Chin Shu-jen tıpkı selefi Yang Tseng-hsin gibi 1931 yılında yapılan bu antlaşmayı Nanking'deki Guomintang Hükûmeti'ne bildirmemiştir. Guomintang Hükûmeti, bu anlaşmanın içeriklerini öğrenir öğrenmez antlaşmayı reddetmiştir. Sovyet Acenteleri, Chin'den sonra vali olan Sheng Shih-tsai'nin, 1931 yılında imzalanmış olan bu

²⁶³ Allen S. Whiting-General Sheng Shi Tsai, **Sinkiang: Pawn or Pivot**, Michigan: Michigan State University Press, 1958, 9-10.

²⁶⁴ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 33-34.

antlaşmayı geçerli kabul etmesi nedeniyle Doğu Türkistan'daki faaliyetlerine devam etmişlerdir.²⁶⁵

4.5. Kumul İhtilalinin Doğu Türkistan'ın Güneyine Yayılması

Doğu Türkistan Valisi Chin Shu-jen, Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda başlayan Kumul İhtilali'nin ülkenin diğer bölgelerine yayılmaması için tedbir almasına rağmen başarısız olmuştur. Kumul'da gerçekleşen olaylar, kulaktan kulağa Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine yayılmıştır. Chin yönetiminin baskıcı uygulamaları, kötü yönetimi vs. durumlar sebebiyle Doğu Türkistanlıların husumetini kazanmıştır. Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde yaşayan vatandaşlar, sürekli artan vergilerden ve değeri olmayan kâğıt paraların artmasından ötürü yönetimden memnun değillerdir. Umumî Vali Chin, Doğu Türkistan halkının kendisinin yönetiminden memnun olmadıklarını biliyordur. Ancak, Tungan General Ma Chung-ying'i yenmesi ve İngilizlerden teçhizat alması ona özgüven verdiği için davranışlarında herhangi bir değişiklik yapmamıştır.²⁶⁶

Ma Chung-ying, Mayıs 1932 tarihinde Ma Shih-ming'i Tungan birliklerinin komutanı olarak görevlendirmiştir. Ma Shih-ming, Doğu Türkistan'a gelerek ordusuyla Turfan civarına yerleşmiştir. Daha sonra hem Hoca Niyaz Hacı ve Yolbars Han liderliğindeki ihtilalcilerle hem de Chin Shu-jen'in Turfan bölgesinde görevli subayı Ma Fu Ming ile görüşmeye başlamıştır.²⁶⁷

Chin Shu-jen, 1932 yılının başlarında Doğu Türkistan'daki Moğolların Torgutların lideri Tsetsen Puntsag Gegeen'i daha önce emrine itaat etmediği için baş danışmanları Oreget ve Baldan Guode ile birlikte kurşuna dizmiştir. Chin, bu hareketi ile Moğolların husumetlerini kazanmıştır.²⁶⁸

Chin Shu-jen döneminde olan olaylardan biri de Stalin'in Batı Türkistan'da uygulamaya çalıştığı kolektifleştirme politikası sonucu ortaya çıkmıştır. Stalin'in yerleşik hayata geçmeye zorladığı Kırgızlar, 1932 yılının ilk aylarında Doğu

²⁶⁵ Whiting, 10.

²⁶⁶ Forbes, 124-125.

²⁶⁷ Forbes, 126-127; Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 81-82.

²⁶⁸ Recent Events in Sinkiang, *JRCAS*, Cilt XXI, Sayı 1, London, 1934, 83-84.

Türkistan'a gelmeye başlamışlardır.²⁶⁹ Daha sonra Çinlilerle Kırgızlar arasında ufak sürtüşmeler başlamıştır. Bu sürtüşmeleri durdurması için Albay Yang²⁷⁰ görevlendirilmiştir. Albay Yang Tseng-hsin, Temmuz 1932 tarihinde, İd Mirab liderliğinde ayaklanan Kırgızlara karşı Sovyet Rusya ile iş birliği yapmaya başlamıştır. Zor durumda kalan Kırgızlar, tekrar Batı Türkistan'a göç etmişlerdir. Kırgız kardeşlerinin maruz kaldıkları kötü muameleleri gören Doğu Türkistan'ın güneyindeki Türkler, Çin yönetimine karşı bilenmeye başlamışlardır. Sovyetlerin Umumî Vali Chin'i desteklemesi, Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde Türk milliyetçiliğinin artmasına sebep olmuştur.²⁷¹

1933 yılında, Kaşgar ve Hoten arasındaki Pican'da da ayaklanmalar başlamıştır. Kaşgar Valisi Ma Shao-wu, ayaklanma çıkan bölgelere Chin Shu-jen'in erkek kardeşi Chin Shu Chi komutasında bir ordu göndermiştir. Bu esnada Kaşgar'da, ihtilalciler safında ortaya çıkan Ma Chang-tsang isimli bir Tungan komutan, Uygur ihtilalcilerinin lideri konumundaki Timur isimli önder ile ittifak yapmıştır.²⁷²

Kaşgar Valisi Ma Shao-wu, bir taraftan Ma Chang-tsang ve Uygur lider Timur tarafından; bir taraftan da Hoca Niyaz Hacı, Yolbars Han, Tungan subay Ma Shih-ming ve Ma Fu Ming tarafından kuşatılmıştır.²⁷³ Ma Shao-wu ilk önce Aksu'ya saldırmaya karar vermiştir. Eski telgraf hattı ihtilalcilerin eline geçmiş ve Aksu üzerinden çekilen yeni telgraf hattının da ihtilalcilerin eline geçmesi halinde gizli telgraflar Sovyet toprakları üzerinden gönderilmek zorunda kalacaktı. Bu da önemli mesajların Sovyetlerin eline geçmesi tehlikesini doğurmuştur.²⁷⁴

Alınan önlemlere rağmen ihtilalciler, 25 Şubat'ta Aksu şehrine giriş yapmıştır. Tungan General Ma Chang-tsang komutasındaki Tunganlar, Yenişehir'de bulunan şehrin

²⁶⁹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 30.

²⁷⁰ Albay Yang: Doğu Türkistan'ın ilk genel valisi olan Yang Tseng-hsin'in kuzenidir. Chin Shu Jen döneminde, albay olarak görev yapmıştır. Chin Shu Jen'e bağlı olarak çalışmıştır. (Forbes, 128.)

²⁷¹ Forbes, 128-129.

²⁷² Wu, 240.

²⁷³ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 30-31.

²⁷⁴ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 87.

hazinesi ve cephaneliğini gizlice Karaşehir'deki Tungan birliğine göndermişlerdir.²⁷⁵ Diğer yandan Keriya ihtilalcilerin eline geçmiştir.²⁷⁶

Mehmet Emin Buğra ve beraberindeki ihtilalciler, 28 Şubat 1933 tarihinde Hoten Eskişehir'i ele geçirip Yenişehir'i kuşatmışlardır. 20-25 gün kadar sonra Yenişehir ihtilalcilerin eline geçmiştir.²⁷⁷ Kısa bir süre içerisinde, Cuma havzasından Lopnor'a kadar olan güney bölge ihtilalcilerin kontrolüne geçmiştir.²⁷⁸

Nisan 1933 tarihinde, Yarkent'in büyük bir bölümü ve Aksu ihtilalciler tarafından ele geçirilmiştir. Kırgızların Artuş, Sarıköl ve Bulun Kül'ü ele geçirmeleriyle birlikte Ma Shao-wu, Kaşgar'da sıkışıp kalmıştır. Bu esnada Kaşgar Eskişehir'de "Genç Kaşgar Partisi" kurulmuştur.²⁷⁹

Hoten'de Türklerin ayaklanma başlattığını gören Ma Chang-tsang, Ma Shao-wu ile gizlice anlaşmıştır. Bu durumu fark eden ihtilalciler, ilişkilerini düzenlemek amacıyla Ma Chang-tsang ile görüşme yapmışlardır. Görüşmelerden bir sonuç alınamayınca 2 Mayıs 1933 tarihinde, ihtilalciler Kaşgar şehrine saldırarak hükûmet konağı hariç tüm şehri ele geçirmişlerdir. Böylece Yarkent Yenişehir hariç Doğu Türkistan'ın güneyi tamamen ihtilalcilerin eline geçmiştir.²⁸⁰

Kaşgar'da bu gelişmeler olurken Hoten şehrinde yeni bir oluşum ortaya çıkmıştır. Bu oluşum Milli İnkılap Komitesi'nin canlanmaya başlamasıdır.²⁸¹ 1932 yılında, Mehmet Emin Buğra, iki kardeşi Abdullah ve Nur Ahmet, Buğra'nın dostları, yakın çevresi ve talebeleri tarafından kurulmuştur. 1933 yılında Hindistan'dan dönen Sabit Damolla'nın Milli İnkılap Komitesine katılması ile birlikte yeniden canlanma yaşanmıştır.²⁸²

Milli İnkılap Komitesi, 20 Şubat 1933 tarihinde Hoten İslam Hükûmeti adı altında bir hükûmet kurmuştur. Hoten Emirleri Hükûmeti olarak da bilinen bu hükûmetin başına

²⁷⁵ Forbes, 135-136.

²⁷⁶ Nils Ambolt, **Karavan: Travels in Eastern Turkestan**, London: Blackie&Son, 1939, 169.

²⁷⁷ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 31.

²⁷⁸ Forbes, 138.

²⁷⁹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 32-33.

²⁸⁰ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 33.

²⁸¹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 34.

²⁸² Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 30-31.

Muhammet Niyaz, başbakanlığına Sabit Damolla, Silahlı Kuvvetler Komutanlığına ise Mehmet Emin Buğra getirilmiştir. Daha sonra Batı Türkistan'da Korbaşı Harekâtı liderlerinden Canip Bey, Hoten'e gelerek inkılabı katılmıştır.²⁸³

Kısa bir süre sonra Yarkent ele geçirilmiş ve Doğu Türkistan'ın güneyinde Tunganlar zayıflarken Milli İnkılap Komitesi güçlenmeye başlamıştır. Tunganların saf dışı edilmesinden sonra Hotenli Türkler ile Kaşgarlı Türkler arasında çekişmeler, çatışmalar yaşanmıştır.²⁸⁴

Kaşgar'da Türkler arasında mücadeleler devam ederken Yarkent'de Hafız ve Emir Nur Ahmet arasında çekişmeler başlamıştır.²⁸⁵ Timur, ani bir baskınla Canip Bey'i ardından Emir Abdullah ve Sabit Damolla'yı tutuklamıştır. Timur, Sabit Damolla ve Emir Abdullah'ı göz hapsine alarak serbest bırakmıştır. Ancak tutuklu bulunan Canip Bey'i serbest bırakmamıştır. Fitzmauri'ye göre bu kalkışmalar, Kaşgar'daki Sovyet Başkonsolosluğu tarafından organize edilmiştir. Sovyet aleyhtarı korbaşı lideri Canip Bey'in tutuklu kalması bu ihtimali güçlendirmektedir.²⁸⁶

Bir süre sonra bölgenin tek hâkimi olmayı amaçlayan Timur, Osman Ali'nin komutasındaki birlikleri bertaraf etmek için Kaşgar'dan ayrılmış ancak Ma Chang-tsang'ın birlikleri tarafından yakalanarak idam edilmiştir.²⁸⁷

Ma Chang-tsang'a karşı yapılan saldırıların uzaması, halkın desteğinin azalmasına neden olmuştur. 2 Ekim'de Osman Ali Bey, komutasındaki Kırgızlarla Kaşgar şehrini terk etmiştir. Böylece Doğu Türkistan'ın güneyi (Kaşgar Yenişehir hariç) tamamen Hoten hükûmetinin hâkimiyetine geçmiştir.²⁸⁸ Kısaca inkılapçılar arasındaki mücadeleler sebebiyle ellerine geçen büyük fırsatlar hüsrarla sonuçlanmıştır.²⁸⁹

Sonuç olarak, Yang Tseng-hsin döneminde ticaret antlaşmaları ile pek çok imtiyaz elde eden Sovyet Rusya, Chin Shu-jen döneminde de Doğu Türkistan'a müdahil olmaya çalışmıştır. Chin'in halka yaptığı baskı, zulüm ve haksız uygulamalar Doğu Türkistanlıların ayaklanması ile sonuçlanmıştır. Bölgedeki Türk ihtilalciler

²⁸³ Forbes, 152.

²⁸⁴ Forbes, 157-158.

²⁸⁵ Forbes, 160.

²⁸⁶ Forbes, 161-162.

²⁸⁷ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 104-105.

²⁸⁸ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 38-39.

²⁸⁹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 38.

Tunganlarla birlik olup hemen hemen tüm Doğu Türkistan'ı ele geçirmişlerdir. İhtilalciler başkent Urumçi'yi kuşatmış ancak Beyaz Ruslar tarafından püskürtülmüşlerdir. Çin, Beyaz Ruslara kötü muamelede bulunmuştur. Çin'den istediği gibi faydalanamayacağını fark eden Sovyet Rusya, bir darbe yaptırarak Çin'i iktidardan indirmiştir.

Rusya, Çin'in güçlenerek batıya doğru ilerleyebileceğinden şüphelenerek Çin'deki karışıklıkların bitmemesi için çaba göstermiştir. Bu amaçla Yang Tseng-hsin ve Chin Shu-jen dönemlerinde Doğu Türkistan valilerini destekleyerek valilerin Çin ile bağlantısını koparmaya çalışmıştır. Rusya, Doğu Türkistan valilerinin başına buyruk hareket etmeleri için her türlü desteği vermesine rağmen Doğu Türkistan'ı istila etmeye çalışmamıştır. Çin ise iç karışıklıklarla mücadele ettiği için Rusya'nın Doğu Türkistan politikalarına ses çıkarmamıştır. Çin, Doğu Türkistan ile ilgili sorunları ileri bir tarihte çözmek üzere ertelemiştir. Her iki devlette Doğu Türkistan'ı birbirlerine karşı tampon bölge olarak kullanmaya çalışmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET RUSYA KONTROLÜNDEKİ DOĞU TÜRKİSTAN

1. 1933-1934 Yılları Arasında Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'a Müdahaleleri

1.1 Sovyet Rusya'nın Desteği ile Chin Shu-jen'in Devrilmesi ve Sheng Shih-tsai'nin Doğu Türkistan'a Vali Olması

Chin Shu-jen, Kumul bölgesindeki ayaklanmayı bastıran silahlı kuvvetler komutanı Chang Pei-yüan'dan kuşkulandığı için onu görevden alarak yerine Sheng Shih-tsai'yi tayin etmiştir.²⁹⁰

Tungan General Ma Shih-ming, Tungan ve Uygur ihtilalcileri alarak başkent Urumçi'ye doğru yola çıkmıştır. Bu esnada Hoten'de Emirler, Kuça'da Timur önderliğinde ayaklanmalar başlamıştır. Çaresiz kalan Chin Shu-jen, Albay Pappengut komutasındaki Beyaz Ruslardan müteşekkil orduyu büyütülmüştür.²⁹¹

1932-1933 kışında, Umumî Vali Chin Shu-jen, Tungan birliklerini durdurmak amacıyla Davan Çeng Geçidi'ne ordu göndermiştir. Ma Shih-ming ani bir baskın yaparak bu askerleri bozuna uğramıştır. Urumçi muhasara altına alınmıştır. Şehirde tifüs salgını başladığı için ayaklanması muhtemel yaklaşık olarak 6.000 kişi idam edilmiştir.²⁹²

Doğu Türkistan'ın güneyinde karışıklıklar gittikçe artmıştır. Altaylılar, Şerif Han Töre önderliğinde ayaklanmışlardır.²⁹³ Sovyet Rusya, Chin Shu-jen'den yavaş yavaş ümidini kesmeye başlamıştır. Daha önce Japonların Mançurya'da ilerlemesini durdurmak için gönderilen Çinli askerler, Rusya'nın yardımı ile Doğu Türkistan'a

²⁹⁰ Forbes, 174.

²⁹¹ Forbes, 177-178.

²⁹² Sven Hedin, *The Flight of Big Horse*, 6-7.

²⁹³ Karahoca, 13.

nakledilmiştir.²⁹⁴ 27 Mart'ta Urumçi'ye gelen birlikler nedeniyle Tunganlar, kuşatmayı bırakarak Karaşehir'e çekilmişlerdir.²⁹⁵

Ma Shih-ming komutasındaki Tungan birliklerin çekilmesi üzerine, Hoca Niyaz Hacı komutasındaki Uygurlar zor durumda kalmıştır. İhtilalciler bu sebeple ittifak arayışına girişmişlerdir. Rusya ve Rusya kontrolündeki Dış Moğolistan'dan yardım isteyememişlerdir. Son çare Tungan General Ma Chung-ying'den yardım istemişlerdir.²⁹⁶

Urumçi'nin savunulmasında büyük rol üstlenen Beyaz Ruslara, hak ettikleri değer verilmemiştir. Beyaz Ruslara kötü silahlar, işe yaramayan malzemeler verilmiştir. Binek hayvan ise verilmemiştir. Beyaz Ruslar, haksızlıklar karşısında Chin Shu-jen'in konağını basmaya karar vermişlerdir.²⁹⁷ Rusya, Chin'in politikalarından memnun değildir. Uzunca bir zaman onu devirip yerine yönetebilecekleri birini getirmek için uğraşmıştır. Sonunda uygun zamanın geldiğini düşünen Sovyet Rusya, Chin'in yerine Mançuryalı Albay Sheng Shih-tsai'yi getirmeye karar vermiştir. Bunun için Chin'in yönetiminden hoşlaşmayan hükûmet adamları, Beyaz Ruslar ve Albay Sheng, vali konağını basması için Rus Konsolosluğu tarafından kışkırtılmıştır. 12 Nisan 1933 tarihinde vali konağına baskın yapılmıştır. Çatışmalar, yaklaşık olarak 18 saat sürmüştür. Rus konsolosu, Chin'i Rusya'ya kaçmaya ikna etmiştir.²⁹⁸

Ayaklanma sonrasında Chin Shu-jen, kaçarak Çöğüçek yolu ile²⁹⁹ Sovyet Rusya'ya ardından Çin'e gitmiştir.³⁰⁰ Kardeşi Chin Shu Hsin öldürülmüştür.³⁰¹ Sheng Shih-tsai, darbenin Sovyet Rusya tarafından gerçekleştirildiğini doğrulamış ancak eşi Çiu Yü-fang'ın darbe yapanlar arasında olmasına rağmen darbede kendi parmağının olmadığını iddia etmiştir.³⁰²

Chin Shu-jen'e darbe yapıldığı gece, Çinli, Beyaz Rus ve Doğu Türkistan Eyalet Hükûmeti üyelerinden birkaçının katıldığı 44 üyeli "Asayiş Heyeti" kurulmuştur.³⁰³

²⁹⁴ Wu, 89.

²⁹⁵ Forbes, 182-183.

²⁹⁶ Köksoy, 29-30.

²⁹⁷ Hedin, *The Flight of Big Horse*, 8-9.

²⁹⁸ Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, 34-35.

²⁹⁹ Recent Events in Sinkiang, 84.

³⁰⁰ Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, 35.

³⁰¹ Hedin, *The Flight of Big Horse*, 9.

³⁰² Forbes, 184-185.

³⁰³ Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, 57.

Çinliler, Doğu Türkistan'a nasıl hâkim olacaklarını düşünürlerken Ruslar da Sheng Shih-tsai'ye yönetime geçmek isterse kendisini destekleyeceklerini bildirmişlerdir. Bu haber üzerine Sheng, 14 Nisan 1933 tarihinde Asayiş Heyeti'ni toplantı esnasında basarak kendisini askeri direktör olarak ilan ettirmiştir.³⁰⁴ Böylece Doğu Türkistan tarihinde Sheng dönemi başlamıştır.

1.2 Sheng Shih-tsai'nin Yönetim Anlayışı ve Doğu Türkistan'ın Genel Durumu

Sheng Shih-tsai, Chin Shu-jen'in Nisan 1933 tarihinde Rusya üzerinden Çin'e kaçması üzerine kendini askeri vali ilan ettirmiştir.³⁰⁵ 1933 yılından 1944 yılına kadar Doğu Türkistan'ı yönetmiştir. Sheng dönemi boyunca Doğu Türkistan, Sovyet Rusya'nın etkisinde kalmıştır. Bu dönemde Doğu Türkistan askeri, sosyal, siyasi ve ekonomik olarak zor zamanlar geçirmiştir. Umumî Vali Sheng, ülkedeki bu içler acısı durumdan kendisinin değil, seleflerinin (Yang Tseng-hsin ve Chin Shu-jen) sorumlu olduğu iddiasında bulunmuştur. Seleflerinin yanlış politika uyguladıklarını, sadece servetlerini doldurmaya çalıştıklarını söyleyerek kendini aklamaya çalışmıştır. Ancak kendisi de benzer yollar kullanarak servetini çoğaltmaya çalışmıştır.³⁰⁶

Sheng Shih-tsai ile Sovyet Rusya arasında imzalanmış bir antlaşma olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak Sheng döneminde Doğu Türkistan askeri, siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan Sovyet Rusya'nın kontrolüne girdiği ve bölgenin Rus kontrolü altında karanlık bir dönem geçirdiğini belirten yüzlerce tarihi belge bulunmaktadır.³⁰⁷

Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi olan Sheng Shih-tsai, Sovyet Rusya lehine bir politika izlemiştir. Diğer yandan Çin'deki iç savaş ve Çin-Japon Savaşı'nın devam etmesi sebebiyle Çin Cumhuriyeti, Doğu Türkistan ve diğer bölgelerle ilgilenememiştir. Sheng ise Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'da rahatça at koşturabilmesi için gerekli zemini hazırlamıştır. Rus ajanlarını önemli kadrolara yerleştirmiştir. Orduya, polis teşkilatına, sağlık hizmetlerine, eğitim teşkilatına vb. devlet görevlerine birçok Rus subayını atamıştır. Sovyet Rusya'nın hemen her isteğini eksiksiz yerine getirmiştir.³⁰⁸ Sheng Shih-tsai, Sovyet Rusya'nın emriyle Doğu

³⁰⁴ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 58.

³⁰⁵ Erkin Emet, **5 Temmuz Urumçi Olayı**, 17.

³⁰⁶ Köksoy, 31.

³⁰⁷ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 35.

³⁰⁸ Yelda Demirağ, 1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, 2014, 238.

Türkistanlı gençlere iyi davranarak onları kendisine ısındırmaya çalışmıştır. Kendi yanına çektiği gençlere, türlü oyunlarla komünizm fikirlerini aşılamaaya çalışarak onları zehirlemeye uğraşmıştır.³⁰⁹

Sheng Shih-tsai, iktidarda olduğu dönemde Sovyet Rusya'ya yakın bir politika uygulamaya çalışmıştır. Öte yandan Sovyet Rusya, Sheng'e verdiği askeri vb. konulardaki destek sayesinde, onu avucunun içine almayı başarmıştır. Sheng, 1934'den 1942 yılına kadar Doğu Türkistan'ı, Stalin'in yönetim anlayışına benzer şekilde yönetmiştir. Dış siyasette eline geçen tüm fırsatları değerlendirerek, iç siyasette baskı rejimi kurarak yönetimini devam ettirmiştir.³¹⁰

Martin Norins, Sheng Shih-tsai'yi Sovyet Rusya'nın kuklası değil, uzağı gören, aydın ve bağımsız askeri bir lider olarak tasvir etmektedir.³¹¹ Owen Lattimore de tıpkı Martin Norins gibi Sheng'in ülkeyi barış, huzur ve refah içerisinde yönettiğini, sükûneti sağladığını, reformlar yayınlarak düzeni sağladığını bildirmektedir. Kazak ve Uygur Türklerinin bazı üst düzey makamlara atanmasını örnek göstermiştir.³¹² Allen Whiting, Sheng'in Doğu Türkistan'ı modern, gelişmiş, örnek bir ülke haline getirmeye çalıştığını iddia etmektedir. Sheng'in okul, hastahane, yol inşa etmesini örnek olarak göstermiştir.³¹³ Bu müşahidlerin olumlu eleştirilerinin aksine, Doğu Türkistanlıların Sheng'e karşı 4 defa ayaklandığı bilinmektedir.³¹⁴ Bu durum ise halkın refah içerisinde olmadığı, halkın huzurunu temin edemediğinin en büyük göstergesidir. Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü kaynaklarını Sovyet Rusya'ya peşkeş çektiği, Rusya için askeri üstler kurduğu, ticari olarak pek çok imtiyazlar verdiğini de unutmamak gerekmektedir.

Owen Lattimore'nin de aralarında bulunduğu bazı yazarların Doğu Türkistanlıların üst düzey makamlara yükseldiğini ileri sürmesi tamamen şaşırtdımacadan ibarettir.³¹⁵ Belirli bir makama atananların Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin ortaya çıktığı dönemden sonra ortaya atıldığını, yetki verilme amacının tamamen ihtilalcileri

³⁰⁹ İsa Yusuf Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, haz. Ömer Kul, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010, 103.

³¹⁰ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 60.

³¹¹ Martin R. Norins, **Gateway to Asia: Sinkiang**, New York: The John Day Company, 1944, 101.

³¹² O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 72-73.

³¹³ Whiting, 137.

³¹⁴ Kadiri, 179.

³¹⁵ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 73.

bölmeye yönelik olduğunu ve ilerleyen yıllarda hemen hepsinin, gruplar halinde bertaraf edildiğini de hatırlatmaya gerek yoktur sanırım.

Stalin'in Batı Türkistan'da başlattığı temizlik hareketlerinin Doğu Türkistan'a sıçraması üzerine pek çok Doğu Türkistanlı, casusluk ve hainlikle suçlanarak ya hapsedilmiş ya da idam edilmiştir.³¹⁶ Sheng Shih-tsai'nin emri ile yüksek tepelere çiftlikler kurulmuş, siyasi mahkûmların eşleri ve çocukları bu çiftliklere sürgün edilmiştir.³¹⁷

1937-1941 yıllarında yazılmış İngiliz belgelerinde belirtildiğine göre bu dönemde Urumçi'de asker ve polis sayısının arttırmasına işaret edilmiştir. Şehirde Rusların sayı olarak arttığı, nüfuzlarının genişlediği, vatandaşların mağdur olduğu ve Sovyet askerlerinin halka tepeden baktıkları kaydedilmiştir.³¹⁸ Aynı dönemde Doğu Türkistanlı zenginler, nüfuz sahibi kimseler, hocalar ve din âlimleri sudan bahanelerle tevkif edilmiştir. Dinî kurumlar tahrip edilmiştir.³¹⁹

Sovyet Rusya'nın Batı Türkistan'da uyguladığı kolektifleştirme yıllarında Doğu Türkistan'a göçen Kazak Türkleri, burada Sovyet Rusya'nın hedefi olmuşlardır. Rusya, Doğu Türkistan'ın dizginlerini eline geçince Kazak Türkleri ile Umumî Vali Sheng Shih-tsai'nin arasını açmaya çalışmıştır. Sovyet Rusya'nın kışkırtıcı faaliyetlerinden kaçan 15-18 bin kadar Kazak Türkü, Cungarya bölgesinden Doğu Türkistan'ın doğusundaki Gasköl bölgesine göç etmek zorunda kalmışlardır.³²⁰ Sovyet Rusya'nın baskıları sebebiyle 1937 sonrasında Adubay, Zaif Teyci, Hüseyin Teyci, Nur Ali, Sultan Şerif, Şerik Bay, İlyas Han gibi liderler öncülüğünde 4 defa ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalar, Rus uçaklarının saldırması sonucu bastırılmıştır. Yöre halkı Rus zulmünden kurtulmak amacıyla Kansu ve Kokonor bölgelerine göç etmişlerdir.³²¹

³¹⁶ Kırkıl ve Kul, 112; Whiting, 179-180.

³¹⁷ Davidson, 113.

³¹⁸ Forbes, 278-279.

³¹⁹ McLean, 381.

³²⁰ Forbes, 281.

³²¹ Kadiri, 179.

1.3 Sheng Shih-tsai'nin Sovyet Rusya'ya Yakınlaşması

1.3.1. Ma Chung-ying'in İkinci Doğu Türkistan İstilasası

Ma Chung-ying'in Doğu Türkistan'da kendi yerine bıraktığı Ma Shih-ming, Urumçi'yi ele geçirememiştir. Ama bu durum, Ma Chung-ying'in moralini bozmamıştır. Ma Chung-ying, yeni asker almak ve orduyu düzene sokmak suretiyle birliklerini kuvvetlendirmiştir. Diğer taraftan Chin Shu-jen'in Ruslarla imzaladığı gizli antlaşma, Guomintang Hükûmeti tarafından öğrenilince Ma Chung-ying, 36. Tümen komutanı olarak tayin edilmiştir.³²²

Ma Chung-ying, Kumul'un Müslüman lideri Hoca Niyaz Hacı'nın daveti üzerine Doğu Türkistan'a dönmeye karar vermiştir.³²³ Tunganlara karşı Sheng Shih-tsai, aralarında Beyaz Rus askerlerinin de bulunduğu 5.000 kişilik birlik ile Urumçi dışında savunma hattı oluşturmuştur.³²⁴ Sheng, 26 Mayıs'ta Urumçi'yi korumak maksadıyla çıktığı yolculukta Tungan ordularını durduramamıştır. Kitai şehri Tunganlar tarafından zaptedilmiştir.³²⁵ 1 Haziran 1933 tarihinde Sheng ani bir kararla başkent Urumçi'ye dönmüştür. Ardından Aitchen K. Wu, Genel Sekreter Tao, Tien Shan Dergisinin Editörü Lu, Pilot Li ve Aitchen K. Wu'nun arkadaşlarından Kwan ile hükûmet binasında Ma Chung-ying'in barış talebi hakkında görüşmüşlerdir.³²⁶ Görüşmeler sonucunda Aitchen K. Wu başkanlığında bir heyet, Ma Chung-ying'e gönderilmiştir. Çünkü Ma Chung-ying, daha Urumçi heyeti başkente ulaşmadan antlaşmayı ihlal ettiği için görüşmelerden bir sonuç çıkmamıştır. Bunun üzerine Sheng, Ma Chung-ying'i Zi Ni-quan'da durdurmak için harekete geçmiştir. Haziran 1933 ortalarında gerçekleşen çatışmalarda Sheng üstünlüğü ele geçirmiştir.³²⁷

Guomintang Hükûmeti, Haziran ortalarında Sheng Shih-tsai ile Ma Chung-ying'in arasını yapmak amacı ile Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'ye gelmiştir. Bu esnada hem Tungan General Ma Chung-ying hem de Umumî Vali Sheng, Guomintang Hükûmeti'ne bağlı olduklarını ilan etmişlerdir.³²⁸ Daha sonra başkente dönerek

³²² Hedin, *The Flight of Big Horse*, 6.

³²³ Wu, 136.

³²⁴ Wu, 138.

³²⁵ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 115.

³²⁶ Wu, 139.

³²⁷ Forbes, 191.

³²⁸ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 116.

Guomintang Hükûmeti tarafından gönderilen Huang Mu-sung'u tutuklamıştır. Kendi emri altındaki üç kişiyi³²⁹ Huang Mu-sung, Chang Pei-yüan ve Ma Chung-ying ile gizlice anlaşarak kendisine suikast hazırlığında olduklarını iddia ederek idam etmiştir. Guomintang Hükûmeti'nden şüphelenen Sheng, yavaş yavaş Sovyet Rusya'ya yakınlaşmaya başlamıştır.³³⁰

Ma Chung-ying, Urumçi'ye saldırmak için hazırlık yaparken Sheng Shih-tsai'de Urumçi'de savunma hattı kurmak ve konumunu korumak için uğraşmıştır. Diğer yandan Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Kazak Türkleri ayaklanarak Altay'ı zaptetmişlerdir.³³¹

1.3.2. Hoca Niyaz Hacı'nın Tunganlarla Arasının Açılması ve Sovyet Rusya'nın Teşvikleriyle Sheng Shih-tsai İle Anlaşması

Ma Chung-ying, Uygur ihtilalcilerinin lideri Hoca Niyaz Hacı ile ileriki zamanlarda nasıl bir iş birliği içerisinde olacaklarını görüşmek üzere buluşmaya karar vermiştir. Bu amaçla 16 Haziran 1933 tarihinde Kumul yakınlarında bulunan Muri nahiyesine gelmiştir. Görüşmede Ma Chung-ying, tüm askeri yetkileri kendi kontrolüne almayı, sivil konularda ise Hoca Niyaz Hacı'nın sorumlu olmasını teklif etmiştir. Hoca Niyaz Hacı, bu teklifi geri çevirmiştir. Bu olaydan sonra Hoca Niyaz Hacı ile Ma Chung-ying'in arası açılmaya başlamıştır.³³² Tunganların açıktan düşmanlığa başlaması üzerine, Sovyet Rusya'nın teşvikleriyle Hoca Niyaz Hacı ile Sheng Shih-tsai anlaşmaya karar vermişlerdir.³³³

Sheng Shih-tsai, Hoca Niyaz Hacı'ya elçilerini göndererek barış teklifinde bulunmuştur. Tunganlardan ümidini kesen Hoca Niyaz Hacı, bu teklifi kabul etmiştir. 9 Temmuz 1933 tarihinde yapılan antlaşmada elçiler³³⁴, 10 madde üzerinde anlaşmaya

³²⁹ Bu kişiler şunlardır: Tao Min-yuo, Chen Chung ve Li Hsiao-tien.(Wu, 182.) Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu isimli eserinde Genel Vali Sheng Shih-tsai'nin Tao Min-yuo ve 3-4 kişiyi Genel Vali Chin Shu-jen'e darbe girişiminde buldukları gerekçesi ile idam edildiklerini bildirmektedir.(Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 35.)

³³⁰ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 116; Whiting, 24.

³³¹ Forbes, 193.

³³² Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 312. Hoca Niyaz Hacı ile Ma Chung-ying arasındaki görüşme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Hekim, 76-79.)

³³³ Erkin Emet, **5 Temmuz Urumçi Olayı**, 18; Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-1**, 234-235.

³³⁴ Sheng Shih-tsai'nin anlaşma için gönderdiği yedi kişi şunlardır; Hüseyin Bay, Tursun Baba, Berat Ahunbay, Mansurcan Bay, Sıdık Ebzai, Ahmethan Daren ve Çin De-li'dir. Hoca Niyaz Hacı'nın anlaşma için gönderdiği kişiler şunlardır; Hoca Niyaz Hacı, Mahmut Muhiti, Kurban Dorga, Albay

varmışlardır. Antlaşmaya göre; Doğu Türkistan'ın en üst idare merkezinin Urumçi olarak kabul edilmesi, Doğu Türkistan'ın güneyinde sivil ve askeri yetkilerin Türklerin kontrolünde olması, güneydeki bu yönetimin Hoca Niyaz Hacı kontrolünde olması, güneydeki askeri yetkilerin Mahmud Muhitî'nin komutasında olması ve güneydeki askerlerin maaş ve teçhizatlarının başkent Urumçi tarafından karşılanması kararları alınmıştır.³³⁵ Bu antlaşmanın güvenli olabilmesi için taraflar dışında üçüncü ülke vatandaşlarından birinin de imzalamasına karar vermişlerdir. Sonuç olarak bu antlaşmayı Sovyet Konsolosu da imzalamıştır. Antlaşma Türkçe, Rusça ve Çince olarak üç dilde yazılıp imzalanmıştır.³³⁶

1933 yılının yaz sonlarına doğru, Sheng Shih-tsai hâlâ vali olarak ilan edilmemiştir. Bunun üzerine Nanking Hükûmeti'ne telgraf çekerek “*Eğer benim Dubanlık³³⁷ yerimi tasdik etmezlerse, bu yurdu merkeze de yar etmeden başkalarına verip gideceğim*” diyerek tehdit etmiştir. Sheng'nin bu sözlerine bakacak olursak onun Sovyet Rusya'ya güvendiği gayet açıktır. Bu olay üzerine Sheng'i tasdik üzere Nanking Hükûmeti'nin dışişleri bakanlığında görevli Luan-Guan, 2 Eylül tarihinde Urumçi'ye gitmiştir. Luan-Guan, Ma Chung-ying ile Turfan'da bir antlaşma imzalamıştır. Ancak Sheng, Ma Chung-ying'in kendilerini aldattığını düşünerek bu antlaşmayı feshetmiştir. Luan-Guan, Nanking'e geri dönmüştür. Ma Chung-ying ise Chang Pei-yüan ile anlaşmış ve Urumçi'ye saldırmıştır.³³⁸

Tunganların Doğu Türkistan'ın kuzeyine doğru ilerlemeleri (Cungarya'ya) ve Chang Pei-yüan'ın desteğini kazanması Ma Chung-ying'in elini güçlendirirken, Sheng Shih-tsai'yi zor durumda bırakmıştır. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde bu mücadeleler yaşanırken güneyinde Hoten Emirleri bağımsızlık hareketlerine başlamışlardır.³³⁹

Niyaz, Albay İbrahim, Damolla Abdullah, Subay yardımcısı Niyaz(San Hu-cheng), Subay yardımcısı Sofi Ahundlar, Nemet Helfet ve Hemidullah Hacı Muhammed oğludur.(Hekim, 89.)

³³⁵ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 37.

³³⁶ Kadiri, 69.

³³⁷ Duban: Sheng Shih-tsai'nin Doğu Türkistan'ı yönettiği dönemde kendisi için kullandığı bir ünvanıdır. “En büyük hükümler” manasına gelen kelime, Çince'dir.(Hekim, 89.)

³³⁸ Kadiri, 74.

³³⁹ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 118.

1.4 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Sovyet Rusya Etkisi

1.4.1. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyet Rusya İle Silah Antlaşması İmzalaması

Kumul İhtilali'nin başlangıcından mevzubahis döneme kadar ihtilalciler, dağınık halde mücadele etmişlerdir. Merkezi bir yönetim kurularak tüm inkılapçıları tek bir bayrak altında toplama gereksinimi duyulmaya başlanmıştır. Bu amaçla Hoten Emirleri cumhuriyet kurma kararı almışlardır.³⁴⁰

Sheng Shih-tsai tarafından Doğu Türkistan'ın güneyinde görevlendirilen Hoca Niyaz Hacı, Ma Chung-ying ile Sheng'i baş başa bırakarak güneyde bulunan Turpan'a gelmiştir. Sheng ile Hoca Niyaz Hacı'nın ittifak kurmasına öfkelenen Tunganlar, ittifak kurdukları vakit zaafılarını öğrendikleri Hoca Niyaz Hacı ve kuvvetlerine karşı saldırıya geçmişlerdir. 7 Ağustos'ta Toksun civarında yapılan savaşta Hoca Niyaz Hacı, Ma Chung-ying'in ordusuna yenilince Karaşehir ile Kuça arasında savunma hattı kurmuştur. Bu savunma 10 Ekim tarihine kadar devam etmiştir. Tunganlar, 11 Ekim tarihinde Kuça'ya saldırınca Hoca Niyaz Hacı Aksu'ya çekilmiştir. Diğer taraftan aynı dönemde Hoten Emirleri, Hoca Niyaz Hacı ile Sheng arasındaki birliği bozmak, milli inkılabı tek çatı altında toplamak ve bağımsız bir cumhuriyet kurmak için Hoca Niyaz Hacı'ya kurulacak olan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nde cumhurbaşkanlığı makamını teklif etmişlerdir. Tunganların baskısı altında bulunan Hoca Niyaz Hacı, bu teklifi olumlu karşılamıştır. Daha sonra Hoten Emirleri, Hoca Niyaz Hacı'ya biat etmişlerdir.³⁴¹

Hoca Niyaz Hacı, bir yandan yeni kurulan hükûmetin kuruluş sancısını çekerken diğer yandan Sheng Shih-tsai ile yapılan anlaşmayı bozduğu için zor durumda kalmıştır. Bu sebeple Aksu'ya geldiği vakit Sovyet Rusya'dan yardım istemeye karar vermiştir. Silah talep etmek amacıyla Taşkent'e heyet göndermiştir. Ruslarla yapılan muahede sonucunda daha önce Chin Shu-jen ile Rusya arasında yapılan antlaşmaya benzer bir antlaşma imzalanmıştır. İki aşamalı olarak teslimat yapılmasına karar verilmiştir.³⁴² 18.000 koyun ve pek çok ham madde ile Taşkent'e giden heyet ilk etapta 1.200 adet 5

³⁴⁰ Kadiri, 77.

³⁴¹ Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, 38-39.

³⁴² Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, 39.

atar tüfek, 100 adet nagan tipi tabanca (yedi mermili), 12 otomatik tüfek, 200 sandık mermi almışlardır. Geri kalanının ikinci görüşmede verilmesi kararı alınmıştır.³⁴³

Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyet Rusya ile anlaşma yapması, Doğu Türkistan Hükûmeti'nin Başbakan'ı Sabit Damolla'nın umudunu kesmesine neden olmuştur. Sabit Damolla, her şeye rağmen cumhuriyetin kuruluşunu dünya kamuoyuna ilan etmiştir.³⁴⁴ Böylece, 12 Kasım 1933'te, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.³⁴⁵

Kaşgar şehrinin Göncü mahallesinde, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edildikten sonra coşkulu bir şekilde milli marşlar okunmuş ve anayasa ilan edilmiştir.³⁴⁶ Kutlamalara 7.000 asker ve 13.000 kadar Doğu Türkistanlı katılmıştır. Yaklaşık 20.000 kişinin katıldığı bu törende Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş beyannamesi³⁴⁷ okunmuştur.³⁴⁸ Mavi zemin üzerine beyaz ay ve yıldızlı bayrak, Doğu Türkistan topraklarında dalgalanmaya başlamıştır.³⁴⁹ Devlet Başkanı olarak Hoca Niyaz Hacı görevlendirilmiştir. Ordu komutanı olarak Mahmud Muhitî, Hükûmet Başkanı olarak Sabit Damolla görev yapmaya başlamıştır.³⁵⁰ Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin devlet görevlileri şöyledir:

Cumhurbaşkanı	Hoca Niyaz Hacı
Başbakan	Sabit Damolla

³⁴³ Hekim, 110.

³⁴⁴ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 118-119.

³⁴⁵ Abdulhaluk Çay, Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde Doğu Türkistan'ın Durumu, **Doğu Türkistan'ın Sesi**, Cilt 18, Sayı 71, 2010, 5; G. O. Zulpikar, **Doğu Türkistan'ın Göz Yaşı**, İstanbul: Bayrak Yayınları, 2007, 255; Erkin Emet, Doğu Türkistan'da Çift Dilli Eğitim, **Doğu Türkistan'ın Sesi**, Cilt 18, Sayı 71, 2010, 35; Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004, 15; Raile Abdülvahit Kaşgarlı, Çin Kaynaklarında Kaşgar, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 195, Aralık 2011, 232; Manolya Paker, Uluslararası Hukuk Bakımından Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Politikasına Bir Bakış, **Asya Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2017, 96.

³⁴⁶ Adıbelli, 96. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin anayasası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alimcan Buğda, **Tarihi Vesikalarda 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Anayasası**, İstanbul: Ravza Yayınları, 2013, 53-68; Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 336-340.

³⁴⁷ Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş beyannamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Buğda, 45-46.

³⁴⁸ Buğda, 45.

³⁴⁹ Saya Gassabova, Altaylar'dan Anadolu'ya Göç Eden Kazak Türklerinde Sosyo-Kültürel Yapı, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017, 22; Karahoca, 15.

³⁵⁰ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 335.

Ordu Komutanı	Mahmud Muhiti
İçişleri Bakanı	Seyitzade Yunus Bey
Dışişleri Bakanı	Kasım Can
Eğitim Bakanı	Abdülkerim Han Mahdum
Vakıf Bakanı	Şemseddin Turdi Hacı
Adalet Bakanı	Zarif Kari
Ziraat ve Ticaret Bakanı	Ebul Hasan Hacı
Maliye Bakanı	Ali Ahun Bay ³⁵¹
Savunma Bakanı	Sultan Bey Bahtiyar
Ticaret Bakanı	Satık Bay İnsanüddin Zade
Ulaştırma Bakanı	Abdullah Damolla
Meclis Başkanı	Tahir Bey
Başbakan Yardımcısı	Canabek
Sağlık Bakanı	Abdullah İşan Hoca
Devlet Bakanı	Alem Ahun ³⁵²

Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı, aslında göstermelik olarak bu makamda bulunmuştur. Esasen bu devlet, Hoten Emirlerinin kontrolünde yönetilmiştir.³⁵³ Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nde en etkili ve nüfuz sahibi kişi ise Mehmet Emin Buğra'dır.³⁵⁴

Umumî Valilerin ve Ma Chung-ying'in bastırmış oldukları paralar tedavülden kaldırılmış ve Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti adına para³⁵⁵ bastırılmıştır. 1865

³⁵¹ Kadiri, 77; Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 335-336; Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 311.

³⁵² Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 335-336; Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 311.

³⁵³ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 45.

³⁵⁴ Ambolt, 175.

³⁵⁵ Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin parası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Buğda, 69-72.

yılında, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu Yakup Bey Devleti'ne maddi yardımda bulunmuşlardır. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, yardım ümidiyle İngiltere, Türkiye ve Orta Doğu ülkelerine başvurmuştur. 1933 yılı Kasım ayında, Kaşgar'a gelen İngiliz Konsolos Thomson Glover ile temasa geçilmiştir. Thomson Glover, Sovyetlerden pek hoşlanmıyordu. O, Hoca Niyaz Hacı ile Hoten Emirlerinin birleşmeleri halinde İngiltere'nin kendilerine yardım edeceğini bildirmiştir. Ancak Yeni Delhi'deki İngiliz konsoloslugu, Thomson Glover'den Sovyetlerin Doğu Türkistan'a girmelerini önlemeye çalışmasını ve Merkezî Çin Hükûmeti'ni desteklemesini istemiştir. Şubat 1934 tarihinde, Yeni Delhi'ye giden Uygur elçiler de elleri boş olarak dönmüşlerdir.³⁵⁶ Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurulması, Sovyet Rusya'yı bağımsızlık hareketlerinin Batı Türkistan'a sıçrayacağından endişelendiği gibi İngilizlerin de bağımsızlık hareketlerinin Hindistan'a sıçrayacağından endişelenmiş olabilir. İngilizlerin bu sebeple Doğu Türkistan'daki hükûmete yardımda bulunmamış olması muhtemeldir.

Dışişleri Bakanı Kasım Can'ın ilk telgraf gönderdiği ülke Türkiye olmuştur. "Gök Bayraktan Al Bayrağa Selamlar" başlıklı bir telgraf gönderilmiştir. Ancak Türkiye'den beklediği karşılığı alamamıştır.³⁵⁷ Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüştu Aras, Doğu Türkistanlılara Sovyet Rusya ile iyi geçinilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Mehmet Emin Buğra ise "*Ruslar bizim milli düşmanlarımızdır*" diyerek karşılık vermiştir.³⁵⁸

Kaşgar Hükûmeti'nin yardım talebinde bulunduğu ülkelerden biri de Afganistan olmuştur. Ekim 1933 tarihinde Afganistan'a bir heyet gönderilmiştir. Afganistan Hükûmeti, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanımak için erken olduğunu bildirmekle beraber Kaşgar elçilerini resmi usullere göre karşılamıştır. Para karşılığında silah vermeyi kabul etmiştir. Bunlar dışında bir de Doğu Türkistan'a temsilci gönderme kararı almıştır. Ancak temsilci ve silahlar Doğu Türkistan'a gelmeden Kaşgar işgal edilmiş ve Afganistan ile bağlantı kopmuştur.³⁵⁹

³⁵⁶ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 120.

³⁵⁷ Mehmet Emin Hazret, **Ejderhanın Korkusu Türkiye Türkiye-Çin İlişkisinin Bilinmeyen Yönleri**, İstanbul: Cinius Yayınları, 2011, 311.

³⁵⁸ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 121.

³⁵⁹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 40.

1.4.2. Sovyet Rusya'nın Sheng Shih-tsai'ye Yardımı

1933 yılı sonları 1934 yılı başlarında, Sheng Shih-tsai, Urumçi'de ihtilalciler tarafından kuşatılmış durumdadır. İli bölgesinde Chang Pei-yüan, Cungarya bölgesinde Ma Chung-ying ve onun Tungan ordusu hâkim durumdadır. Doğu Türkistan ile Nanking arasında “Beş Ma’lar” adı verilen Tungan Harp Beyleri hüküm sürdükleri için Sheng, Nanking'den yardım isteyememiştir. Öte yandan Nanking hükûmetine de güvenmiyordur. Nitekim Nanking'den gönderilen elçileri kendisine karşı darbe düzenlemekle itham etmiştir. Bunlara ek olarak, güney bölgelerde Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti hâkimiyeti eline almış durumdadır.³⁶⁰

Öte yandan, Nisan ayında Chin Shu-jen'i yerinden alan Devrim Konseyi darbe hakkında Nanking Hükûmeti'ni bilgilendirmeye karar vermiş ve Chen Chung başkanlığında bir heyeti, Nanking'e gönderme kararı almıştır. Chen Chung, yola çıkmadan önce Sheng Shih-tsai ve Gmerkyn isimli bir Beyaz Rus tarafından büyük bir akşam yemeğine davet edilmiştir.³⁶¹ Chen Chung, raporları Moskova'dan uçak yolu ile Nanking'e yollayarak Haziran 1933'te Urumçi'ye geri dönmüştür.³⁶² Chen'in Nanking'e mesaj göndermek için Moskova'ya gitmesi düşündürücüdür.

Tungan General Ma Chung-ying'in Hoca Niyaz Hacı'yı mağlup etmesi üzerine Hoca Niyaz Hacı güney bölgelere çekilmiştir. Düşmanlarından birini bertaraf eden Ma Chung-ying, yönünü başkent Urumçi'ye çevirmiştir. Urumçi'nin dış mahallelerine kadar gelerek Sheng Shih-tsai'i zor durumda bırakmıştır.³⁶³ Sıkışmış durumda olan Sheng, Sovyet Rusya'dan yardım istemiştir. Ch'en Te-li ile Yao Hsiung'u Moskova'ya göndermiş ve daha önce Chin Shu-jen'e vaad edilen silahların gönderilmesini talep etmiştir.³⁶⁴

Sovyet Rusya, Sheng Shih-tsai'nin elçilerini iyi karşılamıştır. Doğu Türkistan'ın güneyindeki bağımsızlık hareketleri Rusya'yı oldukça endişelendirmiştir. Zira kurulan devlet, Batı Türkistan'daki Türklere bağımsızlık konusunda örnek olabilir veya Rusya'dan kaçan Türkistanlılar için anti-Sovyet faaliyetlerin yürütüldüğü bir merkez

³⁶⁰ Forbes, 204-205.

³⁶¹ Wu, 119-120.

³⁶² Wu, 141.

³⁶³ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 39; Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 312.

³⁶⁴ Whiting, 163.

durumuna gelebilirdi. Rusya, esasen Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin tek başına bir tehlike oluşturamayacağını düşünmekle beraber, onu İngiliz ve Japonların destekleyebileceğinden endişelenmiştir. Diğer yandan Japonlar 1932 yılında Mançurya'da kukla bir devlet kurmuş ve Çin'in batısında bulunan Jehol Eyaletine kadar gelmişlerdir. Japonlar'ın daha sonra Ma Chung-ying'i gizliden gizliye desteklemeye çalışması Doğu Türkistan'daki Sovyet çıkarlarını tehlikeye atmıştır.³⁶⁵ Sovyet Rusya için doğuda Japonya dışında bir düşman daha belirmiştir. Bu devlet de Almanya'dır. Almanya; Rusya ve Japonya'ya karşı olmakla beraber Çin ile ticari münasebetlerini geliştirmeye başlamıştır. Antiemperyalist fikirlere uzak ve Çin'in toprak bütünlüğü hakkında tarafsız olan Almanya'nın Rusya için büyük bir tehlike oluşturacağından endişelenmiştir.³⁶⁶

Sovyet Rusya, Sheng Shih-tsai'ye tam olarak güvenmesede onun kendisine muhtaç olduğunu ve Japon karşıtı biri olduğunu bildiği için desteğini arttırmaya karar vermiştir.³⁶⁷ İşe Urumçi'ye yeni konsolos atayarak başlamıştır. Yardım talebi için Moskova'ya gelen heyet ile birlikte yeni konsolos Garegin Apresoff, Urumçi'ye gelerek göreve başlamıştır. Aynı zamanda Ma Chung-ying'e karşı yürütülen operasyonlara bizzat katılmıştır.³⁶⁸ Apresoff, Urumçi'ye gelindikten kısa bir süre sonra Sheng, ordusunu yeniden düzenlemiştir. Orduya sızan 20 kadar subayı öldürmüştür. Beyaz Rus birliklerinin komutanlarından Pappengut ve birkaç komutanı öldürterek Beyaz Rus birliklerini Sovyet subaylarının emrine vermiştir. Sovyet karşıtı 40-50 civarı memur, görevlerinden azledilmiştir. Üstelik Sheng'in Sovyetlerle gizlice anlaşarak ekonomik taviz verdiği ve Sergiopol'den Çöğüçek yoluyla Urumçi'ye kadar demir yolu yapma izni verdiği söylenmektedir. Sheng'in Sovyet Rusya ile dostluğunu pekiştiren şeylerden biri de Sheng'in siyasette izlediği 6 prensiptir.³⁶⁹ Bu prensipler; 1) Emperyalizmi reddetmek, 2) Sovyetler Birliği ile iyi ilişkilerde bulunmak 3) Irki

³⁶⁵ Kul, 123.

³⁶⁶ Dallin, 95.

³⁶⁷ O. Lattimore, **The Desert Road To Turkestan**, 72.

³⁶⁸ Whiting, 163; Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-1**, 278.

³⁶⁹ Bu 6 prensip Sheng Shih-tsai'nin "8 Ana Fikir"ine ek olarak ialn edilmiştir. Bu "8 Ana Fikir" şunlardır: 1) ırklar arası eşitlik, 2) dinî özgürlük, 3) acil kırsal reformlar, 4) mali reformlar, 5) idari reformlar, 6) eğitim'in yaygınlaştırılması, 7) özerk yönetimin sağlanması, 8) hukuksal reformlardır. (Whiting, 165.)

veya milli eşitlik, 4) Hükûmetin temiz ve şeffaf olması 5) Barış içinde yaşamak, 6) Doğu Türkistan'ı yeniden kurmak ve kalkındırmaktır.³⁷⁰

Sheng Shih-tsai'nin prensipleri, Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet istemeyen Sovyet Rusya'nın hoşuna gitmiştir. Bu sebeple Chin Shu-je'n'e söz verdiği 7.000 kişilik askeri birlik, 20 uçak, 11 zırhlı araba, 30 tank ve 500 kamyon dan oluşan yardım malzemesini Sheng'e yardıma göndermiştir.³⁷¹ İli bölgesine gelen Rus birlikleri Ekim ayında Sheng'e savaş ilan ederek ihtilalcilerin safına geçen Chang Pei-yüan'ı bozguna uğratmıştır. Chang, bu yenilgi üzerine intihar etmiştir. Ruslar ise İli'yi işgal etmiştir.³⁷² Çöğücek'te bulunan Ma Shih-ming, Rus ordusuna bir müddet direnmiş ancak uçaklardan atılan gaz bombaları sebebiyle geri püskürtülmüştür.³⁷³

Yaklaşık olarak 1 ay kadar Urumçi'yi kuşatan Ma Chung-ying, 16 Şubat 1934 tarihinde Davançeng'e çekilmiştir. Burada mevzi kuramayan Tunganlar, Toksun'a çekilmişlerdir. General Antonoff, Kardeşir'in üzerinden geçerek İli birlikleri ile Ma'yı yakalama planları yapmışlardır. Ancak Ma Chung-ying, 4 Mart'a kadar Kardeşir'de kalmıştır. Ma Chung-ying ve birlikleri, şehir işgal edilmeden kısa bir süre önce Kardeşir'i terk etmişlerdir.³⁷⁴

Ma Chung-ying'in ordusunda Türkler de görev almışlardır. Bunlardan biri de Kemal Kaya Bey'dir. Kemal Kaya Bey, esir bulunduğu Rusya'dan kaçarak Doğu Türkistan'a gelmiştir. Burada Ma Chung-ying'in ordusunda görev almış ve Tungan birliklerini modernize etmeye gayret göstermiştir.³⁷⁵

1.4.3. Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyet Rusya ile İkinci Anlaşması (25 Şubat 1934)

Ma Chung-ying, Aralık 1933 tarihinde Aksu şehrinde bulunan Hoca Niyaz Hacı'ya saldırarak onu şehirden atmıştır. Hoca Niyaz Hacı, 13 Ocak 1934 tarihinde Hoten Emirlerinin kontrolündeki Kaşgar şehrine gelmiştir. Sabit Damolla, Hoca Niyaz Hacı'nın Ruslarla anlaşma eğiliminde olmasına rağmen onu güzel karşılamış ve Eskişehir'deki sarayı boşaltarak Hoca'ya tahsis etmiştir. Hoca Niyaz Hacı'nın

³⁷⁰ Davidson, 114; Forbes, 211-212.

³⁷¹ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 347.

³⁷² Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 39.

³⁷³ Peter Fleming, **News From Tarrary: A Journey From Pekin to Kashmir**, New York: Charler Scribner's Sons, 1936, 252.

³⁷⁴ Hedin, **The Flight of Big Horse**, 15.

³⁷⁵ Adıbelli, 87-88.

Kaşgar'da olduğunu öğrenen Ma Chung-ying, Kaşgar şehrine saldırma kararı almıştır. Hoca Niyaz Hacı ve Sabit Damolla birbirlerinden ayrı olarak, 5 Şubat'ta Yenihisar şehrine gelmişlerdir. Tungan birlikleri, Ma Fu-yüan liderliğinde Kaşgar'a saldırarak kısa zamanda şehri ele geçirmiştir. Kaşgar'ın eski valisi Ma Shao-wu ile birlikte Nanking Hükûmeti ve Ma Chung-ying adına şehri ele geçirdiklerini ilan etmişlerdir.³⁷⁶

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin başkenti Kaşgar'ın Tunganların eline geçmesi üzerine Sabit Damolla ve Nur Ahmed Can, Yenihisar'da tekrar hükûmet faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu esnada Hoca Niyaz Hacı, İrteşkam'a giderek Sovyet Rusya ile antlaşma imzalamaya çalışmıştır.³⁷⁷ Bu fikir, Hoca Niyaz Hacı'nın Hindistan'a iltica edip etmeme konusunda düşündüğü esnada,³⁷⁸ Sovyet yönetimindeki Dış Moğolistan yöneticilerinden Cansin Dorga ve Rus subaylarının, İrteşkam'da görüşme talep etmesi üzerine ortaya çıkmıştır.³⁷⁹

Hoca Niyaz Hacı, tüm ümidini Sovyet Rusya'dan alacağı silahlara bağlamış ve Ruslarla tekrar görüşmeye karar vermiştir.³⁸⁰ Daha önce Ruslarla yaptığı antlaşmaya göre 10.000 adet tüfek vb. silah alacaktır. Ancak bunun için para da götürmesi gerekmektedir. Bu sebeple Hoca Niyaz Hacı, Mehmet Emin Buğra'dan 50 kilo altın istemiştir. Buğra, Ruslarla sınır bağlantılarının kopması ve buna benzer birçok sebepten ötürü, Rusların bu silahları teslim etmeyeceğini düşünerek, 50 kilo altını kardeşi Abdullah ile göndermiştir. Buğra, kardeşi Abdullah'ı Hoca Niyaz'ın silahları alması durumunda parayı vermesi, eğer Ruslar cayarsa parayı alarak geri dönmesi konusunda sıkı sıkıya tembihlemiştir.³⁸¹

Şubat 1934 tarihinde,³⁸² Çin-Rus sınırındaki İrteşkam karakolunda Ruslarla görüşmelere başlanılmıştır.³⁸³ Hoca Niyaz Hacı, hudutta Kaşgar'a atanan Sovyet Konsolos Apresoff³⁸⁴ ve 3 Rus vekil tarafından karşılanmıştır. Hoca Niyaz Hacı,

³⁷⁶ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 127.

³⁷⁷ Forbes, 218; Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 49; Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-1**, 280.

³⁷⁸ Kadiri, 82.

³⁷⁹ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 348.

³⁸⁰ Azimet, **İstiklal Mücadelesi**, İstanbul, 1999, 26-27.

³⁸¹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 44; Bakır, **Mehmet Emin Buğra**, 38.

³⁸² Adıbelli, 99. Mehmet Emin Buğra'ya göre bu olay, Mart ayı başlarında gerçekleşmiştir. (Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 44.)

³⁸³ Hacı Yakup Anat, **Hayatım ve Mücadelem**, Ankara: Özkan Matbaacılık, haz. Soner Yalçın, 2003, 24.

³⁸⁴ Karahoca, 16; Kadiri, 178.

beraberinde getirdiği, 116 asker ile 4 gün Rusların konuğu olmuştur. Görüşmelerde, Hoca Niyaz Hacı'nın Ruslarla birinci görüşmesinde vaat edilen silahlar vb. konular hakkında konuşulmuştur. Rus vekil:

“Üçturfan güzergâhından verilemeyen silahlar, Urumçi üzerinden verilecek” deyince Hoca:

“Niçin bu taraftan verilmeyip Urumçi üzerinden verilecek?” diye sormuştur. Vekiller:

“Birincisi Sheng Shih-tsai ile yapılan Fukang muahedesine Rusya hükûmeti gözlemci olarak taraf olmuştur. Siz Hoca Niyaz Hacı bu antlaşmayı bozdunuz ve riayet etmediniz. Rusya hükûmeti muahedede geçerli şahitliğini lağv etti” demesi üzerine Hoca:

“Bizim Sheng ile yapılan muahedeyi bozduğumuz yok” demiştir. Rus vekiller:

“Niçin Kaşgar'da İstiklal hükûmeti kurdunuz?” diye sorunca Hoca:

“Bu hükûmeti ben kurmadım ve ben Aksu taraflarındayken Kaşgar'da hükûmete Sabit Damolla baş olup kurmuştur. Ben itiraz edip birkaç defa mektup yazdım” diyerek kendini savunmaya çalışmıştır. Buna karşılık Rus vekiller:

“Sizin bu sözleriniz itimada değmez. Hakikaten Kaşgar'da kurulan hükûmete iştirak etmediyseniz İstiklal hükûmeti kuruluşuna başçılık eden Sabit Damolla'yı yakalayıp Urumçi hükûmetine teslim edin. O zaman Rusya hükûmeti şahitliğini itiraf edecektir” diyerek, Hoca Niyaz Hacı'yı sıkıştırmaya çalışmışlardır.³⁸⁵ Ayrıca, imzalaması için önüne bir de antlaşma metni vermişlerdir. Rus vekillerden Nikaşov'un:

“Taleplerimizi kabul ediyor musunuz? Siz antlaşmayı imzalamasanız bile kısa zamanda Doğu Türkistan'da olacağız. Hükûmet, yıllardan beri Doğu Türkistan için milyonlarca ruble harcamaktadır. Biz doğu Türkistan'da bir nizam kurmak ve bunu korumak istiyoruz” demesi üzerine Hoca, antlaşmayı derhal imzalamıştır.³⁸⁶

Hoca Niyaz Hacı'nın 25 Şubat 1934 tarihinde imzaladığı antlaşma³⁸⁷ şöyledir:

³⁸⁵ Hekim, 149-150; Kadiri, 82-83.

³⁸⁶ Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 319.

³⁸⁷ Mustafa Keskin, Çin'de Etnik Azınlıklar ve Doğu Türkistan Sorunu, **Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2013, 71; Adıbelli, 99.

1. Hoca Niyaz Hacı, Guomindang Hükûmeti ile ilişkilerini kesecek, Doğu Türkistan'ı Rusya himayesinde içerde bağımsız bir ülke olarak ilan edecektir.
2. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına son verecek, hükûmeti feshedecek ve hükûmet üyelerini Sheng Shih-tsai'ye teslim edecektir.
3. Hoca Niyaz Hacı, devlet başkanlığı görevinden ayrıldıktan sonra ömrü boyunca Doğu Türkistan'ın sivil valisi olacaktır.
4. Doğu Türkistan'da bulunan milli kuvvetlerin Sheng Shih-tsai'nin emrine geçmesi için yardım edecektir.
5. Tungan, Hoten, Özbek, Kırgız ve Kazak birlikleri silahlarını bırakarak Mançur, Çin ve Rus birliklerinin Doğu Türkistan'da düzeni kurmasına yardım edecektir. Kumul ve Turfan Türklerinden müteşekkil olan Mahmud Muhitî'nin emrindeki birlikler, Sheng Shih-tsai'nin emrine verilecektir.
6. Mançur askerlerini Rusya'dan Doğu Türkistan'a sevk etmek amacıyla Vali Sheng ile Rusya arasında imzalanan antlaşma devam edecektir.
7. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne hizmet eden yabancı uyruklu danışmanlar görevden alınarak ülke dışına gönderilecektir.
8. Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'ın kalkınması ve gelişmesi için yardımda bulunacaktır.
9. Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'ı Nanking Hükûmeti'nden, Mançurya'dan veya oluşabilecek diğer kuvvetlerden gelebilecek tehlikelere karşı koruyacaktır.
10. Doğu Türkistan'da düzen kurulur kurulmaz modern bir ordu kurulacaktır. Bunu gerçekleştirmek için Sovyet Rusya'dan askeri heyet ve subay gönderilecektir.
11. Sheng Shih-tsai ile Sovyet Rusya arasında siyasi ve iktisadi konularda iş birliği yapmayı amaçlayan özel bir antlaşma imzalanacaktır.³⁸⁸

³⁸⁸ Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 319-320.

Hoca Niyaz Hacı'nın kendi hükûmetinden habersiz imzaladığı bu antlaşma hükûmet üyeleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Doğu Türkistan Hükûmeti, Bakanlar Kurulunu toplayarak 2 Mart 1934 tarihinde şu bildiriği yayınlamışlardır:³⁸⁹

1. Milletten yetki almadan, Sovyet Rusya'nın talebi üzerine İrteşkam'a giden, Doğu Türkistan'ın çıkarlarına zıt, gayri hukuki bir antlaşma imzalayan Hoca Niyaz Hacı'nın faaliyetleri, Doğu Türkistanlılara karşı ihanet kabul edilmelidir.

2. Hoca Niyaz Hacı ile Sovyet Rusya arasında imzalanan antlaşma geçersiz olarak ilan edilir.

3. Uzun yıllar pek çok şehit verilerek kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni lağvetmek Doğu Türkistan Türklerini yok etmekten başka bir anlam taşımamaktadır. Bu sebeple Doğu Türkistan Türkleri bağımsızlığını korumak için mücadeleye hazırdır. Hoca Niyaz Hacı'yı ihanetinden ötürü lanetliyoruz.

4. Doğu Türkistan Türkleri Sovyet Rusya'nın himayesini asla kabul etmeyecektir. Bu sebeple milletin protestosu, Kaşgar'daki Rus konsolosluğu aracılığıyla Sovyetler Birliği'ne bildirilmelidir.

5. Doğu Türkistan'ın Rus askerleri tarafından işgal edilmesi, milletler arası kanunlara aykırıdır ve kızıl emperyalizmin Doğu Türkistan'a karşı tarihte görülmemiş tecavüzüdür. Bu nedenle, Kızıl Bolşeviklerin gayri kanuni faaliyetlerinin kendi hükûmetlerine bildirilmesi için Kaşgar'daki tüm konsoloslara rica edilecektir.

6. Sovyet Rusya, Hoca Niyaz Hacı ile imzaladığı mantıksız anlaşmadan faydalanarak Doğu Türkistan'ı işgal etmek istemektedir. Bu sebepten ötürü Dışişleri Bakanlığı ve başkumandan, düşman saldırılarına karşı savunma tedbirleri almalıdır.

7. Halihazırdaki vahim durum sebebiyle, milletin bütün mensupları seferber ilan edilmelidir.

8. Kızıl Bolşevik Mançur Çinlilerin, Rus topraklarından Çöğüçek üzerinden Doğu Türkistan'a girişlerini durdurmak için, Altay bölgesi kumandanı Şerif Han'a en kısa zamanda haber verilmelidir.

9. 10 Mart 1934 tarihinde Büyük Millet Meclisi toplantıya çağırılmalıdır.

³⁸⁹ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 349-350.

10. Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyet Rusya ile imzaladığı antlaşma üzerine Bakanlar Kurulunun bu kararı meclise sunulacaktır. Eğer Hoca Niyaz Hacı Bakanlar Kurulu kararına uymaz ve niyetinden vazgeçmezse, devlet başkanlığı ve başkumandanlık görevinden azledilmesi konusu, meclise havale edilmelidir.

11. Hakkımızı korumak için Çin hükûmeti, Japon Hükûmeti ve Cemiyeti Akvam'a çağrıda bulunulmalıdır.

İmzalar:

Başbakan: Sabit Damoll

Sekreter: Sufi Zade³⁹⁰

Hoca Niyaz Hacı, 12 Nisan'da İrteşkam'dan eli boş olarak Yarkent'e gelmiştir. Ruslar silah vermemek için iki bahane öne sürmüşlerdir. Bunlar:

1. Hoca Niyaz Hacı'nın silahlarının yarısını Mehmet Emin Buğra'ya vermek istemesi.
2. Rusların daha önce kendilerinden alınan silahların Mehmet Emin Buğra'ya verilmesine gücenmesi, bahane olarak gösterilmiştir.³⁹¹

1.4.4 Sovyet Rusya'nın Desteği ile Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Yıkılması

Mehmet Emin Buğra'nın kardeşi Nur Ahmet Can, Tungan saldırıları nedeniyle Yenihisar'ın yeni şehir bölümüne çekilerek savunmaya başlamıştır. Bu esnada Sabit Damolla, Yarkent'e çekilmiştir. Emir Abdullah, kardeşi Nur Ahmet Can'ı kurtarmak için Tunganlara birkaç taarruzda bulunmuş ancak Tungan direnişi karşısında şehit düşmüştür. Nur Ahmet Can, 3.000 kişilik ordusuyla mücadeleye devam etmiştir. 16 Nisan 1934 tarihinde askerleri ile beraber şehit olmuştur. Buğra, kardeşlerinin şehit olması üzerine Yarkent'e doğru yola çıkmıştır. Kargalık civarında Hoca Niyaz Hacı'dan bir mektup eline ulaşmıştır. Hoca Niyaz mektupta: *“Ruslar bize silah vermiyorlar. Bundan dolayı, Tunganlarla savaşmamızın imkânı kalmadı. Şimdi Sheng Shih-tsai ile birleşme kararını verdim. Ma Chung-ying'i sürüp Aksu'ya gelen Rus Generali Bektif ile de birleşmiş bulunuyorum. Siz de bu yeni siyasete katulmalısınız.”*

³⁹⁰ Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 320-321.

³⁹¹ Bakır, **Mehmet Emin Buğra**, 38-39; Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 44.

yazmıştır. Buğra: “Sizinle hususi şekilde görüşürüm.” cevabını yazmıştır. Birkaç gün sonra yol üzerinde Hoca Niyaz Hacı ile görüşerek Yarkent’te buluşma kararı vermişlerdir.³⁹² Bu olaydan bir gün sonra, Buğra kendisine ulaşan bir haberle Sheng Shih-tsai’nin Rusya ile anlaşarak Hoca Niyaz Hacı’yı Kaşgar ve Hoten’de Vali Muavini, General Mahmud Muhitî’yi ise Türk birliklerin komutanı tayin edeceğini öğrenmiştir. Ayrıca haberde, Rusların bu teklifini hem Hoca Niyaz Hacı’nın hem de Mahmud Muhitî’nin kabul ettiği de yazılmıştır.³⁹³

Nisan ayı ortalarına doğru Hoca Niyaz Hacı, Yarkent’e gelerek Sabit Damolla’yı tutuklamıştır. Bunun üzerine Mehmet Emin Buğra, Hoten’e kaçmak zorunda kalmıştır. Hoca Niyaz Hacı, şehit edilen Emir Abdullah’ın evini yağmalayıp Yarkent hazinesini çalarak esir ettiği Sabit Damolla ile birlikte Merkit ve Maralbaşı üzerinden Aksu şehrine gitmiştir. 20 Nisan’da Yarkent’e gelen Tungan birlikler, Hoca Niyaz Hacı’nın peşine düşmüşlerdir. Başka bir Tungan birliği ise Kaşgar’dan Feyzabad yönünde giderek Hoca Niyaz Hacı’nın yolunu kesmeye ve Aksu’ya ulaşmasını engellemeye çalışmıştır.³⁹⁴ Hoca Niyaz Hacı ise elindeki Sabit Damolla’yı, Zarif Karî’yi ve Satıbaldı Han’ı Rus General Bektif’e teslim etmiştir. Zarif Karî ile Sabit Damolla Aksu şehrinde, Hacı Satıbaldı Han ise Taşkurgan’da Temmuz ayında idam edilmişlerdir.³⁹⁵

Hoca Niyaz Hacı, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin hükûmet görevlilerini yakaladığı vakit Sheng Shih-tsai’ye göndermiştir. Sheng ise eline geçen görevlileri öldürmüştür.³⁹⁶ Mehmet Emin Buğra, Hoca Niyaz Hacı’ya yakalanmadan 1 Mayıs 1934 tarihinde, Hoten şehrine gelmiştir. Mücadelesine bir müddet burada devam eden Buğra, 12 Haziran’da Tunganların saldırması üzerine Keriya taraflarına çekilmiştir. Burada da Tungan saldırısına uğrayınca birkaç at yükü altına alarak Şahidullah bölgesine gitmiştir. Daha sonra 20 Ağustos 1934 tarihinde, Hindistan’ın Ladak vilayetinin Leh şehrine gelmiştir. Yerel hükûmete kaydını yaptırdıktan sonra Sirinagar’a gitmiştir.³⁹⁷ Buğra’nın da Hindistana gitmesinin ardından Yarkend ve Hoten, Tunganların eline geçmiştir.³⁹⁸ Böylece Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti,

³⁹² Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 45.

³⁹³ Bakır, **Mehmet Emin Buğra**, 40.

³⁹⁴ Kul, **Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955)**, 129.

³⁹⁵ Bakır, **Mehmet Emin Buğra**, 41.

³⁹⁶ Anat, 24-25.

³⁹⁷ Bakır, **Mehmet Emin Buğra**, 41.

³⁹⁸ Kadiri, 83.

Sovyet Rusya'nın Çinlilere verdiği askeri ve siyasi destekler neticesinde tarih sahnesinden silinmiştir.³⁹⁹ Hoca Niyaz Hacı, Sovyet Rusya'nın oyununa gelmiş, birkaç silah almak ve canını kurtarmak uğruna, binlerce şehit verilerek kurulmuş olan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni düşman kucağına atmıştır. Öte yandan Sabit Damolla, Buğra gibi önemli devlet adamları idam edildikten, kendisi Sheng'in emrine girdikten sonra alacağı o silahlar ne işe yarayacaktır? Bu soru da ayrı bir muammadır.

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin tarih sahnesinden silinmesi üzerine Ma Chung-ying ile Sheng Shih-tsai'nin mücadele safhası başlamıştır. Ma Chung-ying, başta Hindistan'daki İngiliz yönetiminden silah alabileceğini ve diplomatik olarak destekleneceğini düşünmüştür. Üstelik İngiliz Konsolosu Thomsen Glover'e Rus etkisinin yok edilmesi için görevlendirildiğini ve Nanking Hükûmetine bağlı olduğunu bildirmiştir. Aynı zamanda Sheng'e karşı Maralbaşı ve Feyzabad'da savunma çizgisi kurmuştur. Tungan birliklerinin başına Ma Hu-shan'ı getirmiştir. İngiliz yönetimi, Ma Chung-ying'e Hindistan ve Afganistan yollarının ulaşım açısından zor olması nedeni ile destek verememiştir. Bu durumun farkında olan Ma Chung-ying, yönünü Sovyet Konsoloslukuna çevirmiştir. Sheng'in uçaklarla Kaşgar şehrine yaptığı saldırı sonrası, Tunganlar Hoten şehrine çekilmiştir. Ma Chung-ying Rusya'nın desteğini arkasına alan Sheng'e karşı fazla direnememiştir.⁴⁰⁰

Askerlerini Hoten'e gönderen Ma Chung-ying'in Hoten şehrine gitmesi beklenirken, 7 Temmuz sabahı yanında 3-4 subayı ve 50 kadar askeri ile Sovyet Konsoloslukuna bağlı 1-2 kişiyi de alarak İrteşkam'a doğru yola çıkmıştır. Onlar, Sovyet sınırında Sovyet birlikleri tarafından karşılanmıştır. Ellerindeki silahları ise Hoca Niyaz Hacı'nın adamlarına teslim etmişlerdir. Daha sonra Ma Chung-ying'in ne yaptığı kesin olarak bilinmemektedir.⁴⁰¹ Sovyet Rusya'nın Ma Chung-ying'i niçin kabul ettiğini anlamak pek de zor değildir. Eğer Ma Chung-ying ölse, Hindistan'a kaçsa veya Kansu'ya dönse kuklası Sheng Shih-tsai bölgede bağımsızca hareket edebilecektir. Hatta Rusya'ya karşı bir politika dahi izleyebilirdi. Sheng'in ileride Rusya'yı yarı yolda bırakması ihtimaline karşı Ma Chung-ying'i bir koz olarak misafir etmiştir. Öte

³⁹⁹ Mehmet Emin Buğra, **Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1956, 8.

⁴⁰⁰ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 131.

⁴⁰¹ Forbes, 225.

yandan genişleme politikası güden Japonya'ya veya kendisine düşman olabilecek Nanking Hükûmeti'ne karşı da koz olarak kullanabilecektir.⁴⁰²

Ma Chung-ying'in Sovyet Rusya'ya sığınmasının ardından⁴⁰³ onun yerine Ma Hu-shan Tunganların başına geçmiştir. Ma Hu-shan, Tungan birliklerini alarak Taklamakan Çölü'nün güney bölgelerine çekilmiştir. Kargalık, Çarlık ve Kansu bölgelerini de içine alan geniş bir coğrafyayı yönetmeye başlamıştır. Garip olan şudur ki Sheng Shih-tsai ve birlikleri Tunganlara karşı herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Eylül 1934 tarihinde Çinliler ile Tunganlar arasında ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Böylece kısa süreliğine de olsa iki grup arasındaki mücadele sona ermiştir.⁴⁰⁴

1.5. Doğu Türkistan Üzerinde Rus-Japon Mücadelesi

1.5.1 Japonya'nın Doğu Türkistan'a Dair Planları

Japonya, 1905 yılında Rusya ile yaptığı savaşı kazanmış⁴⁰⁵ ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Çin'in Şantung bölgesini alarak büyük zaferlere imza atmıştır.⁴⁰⁶

Her savaşın bir de mali sonuçları bulunmaktadır. Japonya, mali ihtiyaçlarını Japon anakarası dışından karşılamak için Kore Yarımadası ve Çin'in Kuzeydoğusunda bulunan Mançurya bölgesine göz dikmiştir. Bölgeyi işgal etmek için bahane aramaya başlamıştır. 18 Eylül 1931 gecesinde, Güney Mançurya'da, Japon idaresinde bulunan bir demir yolu infilak etmiştir. Japonya için aradığı bahane artık bulunmuştur. 48 saat gibi kısa bir sürede Mançurya'yı ele geçirmiştir.⁴⁰⁷ ABD Dışişleri Bakanı Henry Lewis Stimson, Japonya'ya nota vererek silah zoru ile ele geçirilen Mançurya bölgesindeki işgali tanımayacağını bildirmiştir. Bu nota, Stimson Doktrini olarak da bilinmektedir.⁴⁰⁸ İngiltere, 11 Ocak 1932 tarihinde yayınladığı bir bildiri,

⁴⁰² Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 132.

⁴⁰³ Zafer Selvi, Mansur Teyci, Abdulvahap Kara, **Kazakların Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçü ve Osman Taştan**, İstanbul: Kazak Türkleri Vakfı Yayını, 1996, 20-22; Whiting, 26.

⁴⁰⁴ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 51.

⁴⁰⁵ Abdülhamit Koçar, **Esaretten Hürriyete Bir Türkistanlının Hatıraları**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2010, 10.

⁴⁰⁶ Jean Jacques Brioux, **Çin Devrimi ve Sonrası**, Toplum Yayınevi, 1966, 35.

⁴⁰⁷ Yılmaz Altuğ, **Çin Sorunu**, İstanbul: Otağ Yayınları, 1977, 93.

⁴⁰⁸ Nihal Toker, Devletlerin Ülke Dışındaki Vatandaşlarını Korumak İçin Kuvvet Kullanımı, **Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019, 14.

Japonya'nın "açık kapı" politikasına güvendiğini bildirmiştir. Japonya, 1 Mart 1932 yılında burada Mançuko Devleti'ni kurmuştur. Bu devlet, görünüşte bağımsız olmakla beraber tamamen Japonya'nın direktifleriyle yönetilmiştir. 1934 yılında Japonya, bu devletin başına Çin'den kaçan 26 yaşındaki Pu-yi isimli bir imparatoru yerleştirmiştir. Japonya, Çin'deki imparatorluk taraftarlarını Mançuko Devleti etrafında toplayarak, bu devletin Çin'e hâkim olmasını amaçlamıştır.⁴⁰⁹

Japonya, kendi çıkarlarına engel olarak Uzak Doğu'da iki ideolojiden korkmuştur. Biri Çin milliyetçiliği, diğeri ise Sovyet komünizmidir. Mançuko Devleti'ni kurarak Çin tehlikesini bertaraf etmiştir. Ardından yönünü Sovyet Rusya'ya çevirmiştir. Doğu Türkistan Rusya'nın, topraklarına uzun zamandır göz dikip mücadele ettiği bölgelerden biri olmuştur. Üstelik İli krizi döneminde, Çin ile savaşmayı göze alacak kadar gözünü karartmıştır. Japonya, Rusya'nın Mançuko Devleti'ni bahane ederek Doğu Türkistan'a girebileceğinden ve bölgeyi etkileyeceğinden endişelenmiştir. Bunu engellemek için çare aramaya çalışmıştır. Sonunda Türkistan'daki hemen her Müslüman milletin Sovyet Rusya tarafından işgal edildiğini fark ederek bu insanları ayaklandırmaya karar vermiştir.⁴¹⁰

Japonya, Doğu Türkistan, Kansu ve Şansi bölgelerindeki Müslüman liderlerle görüşerek komünizm ile mücadele etmeleri için teşvik etmeyi ve bunun sonucunda Mançurya ve Japonya'nın, komünizm ideolojilerinden etkilenmemesini amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Kurban Ali, Tianjin, Pekin ve Kalkan'a giderek Mançuko Devleti ile iş birliği yapmaları teklifinde bulunmuştur. Diğer taraftan aynı dönemde Matsuoka Yosuke, 27 Aralık 1932 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Matsuoka kasıtlı olarak Ankara'yı ziyaret etmemiştir. Yüzyıllar boyunca İslam dünyasının merkezi olan İstanbul'daki faaliyetlerinin İslam âlemine mesaj vermek için en uygun yer olduğunu düşünmüştür. Aynı zamanda Rusya'dan gelen istihbarat raporları İstanbul üzerinden Japonya'ya gitmektedir. İstanbul, Japonlar için bu açıdan da en uygun şehir olarak görülmüştür. Japon diplomatların sürekli İstanbul'da toplanması, İstanbul'un Sovyet karşıtı bir merkez olacağı hususunda Ankara Hükûmeti'nin endişelenmesine neden

⁴⁰⁹ Altuğ, 93-94.

⁴¹⁰ Adıbelli, 83.

olmuştur.⁴¹¹ Bu ve benzeri sebeplerden ötürü Türkiye, Japonya'nın Uzakdoğudaki politikalarını desteklememiştir.⁴¹²

Rusya, Japonların Doğu Türkistan'a yönelik faaliyetlerini sürekli takip etmeye çalışmıştır. Ma Chung-ying'in ordusunda bulunan, Japon Ajan Tadaşi Onişi, Sheng Shih-tsai birlikleri tarafından esir edilmiştir. Japon yetkililerin ise bu isimde bir kişiyi tanımadıklarını bildirmeleri üzerine Sovyet Rusya, Japonya'dan daha fazla kuşkulanamaya başlamıştır. Öte yandan Pravda Gazetesi hadiseyi "*Japon emperyalizminin Orta Asya'daki açık belirtisi*" şeklinde yorumlamıştır.⁴¹³

İngiltere'nin Doğu Türkistan yetkililerini eli boş göndermesi Rusya'nın hoşuna gitmiştir. Zira Rusya, batıda Almanların doğuda ise Japonların Rus topraklarına göz diktiğinden şüphelenmiştir. Doğu Türkistanlı yetkililerin hem Kabil'deki Alman konsolosluğu ile hem de Japonlarla sık sık görüşmeleri, Rusya'nın şüphelerini daha da alevlendirmiştir. Almanya veya Japonya'nın desteğini alan herhangi bir unsurun Türkistan sınırlarını aşarak Sovyet topraklarını tehdit etmesine mani olmaya karar vermiştir. Bu endişelerin tezahürü sonucu, 1933 yılında Nanking Hükûmeti'ni, "*Eğer siz Çinliler bir Doğu Türkistan Devleti yaratacaksanız buna bir diyeceğimiz yok. Ama, eğer siz Doğu Türkistan'ın ikinci Mançurya olmasına müsaade ederseniz biz kendimizi korumak için harekete girişmek zorundayız!*" diyerek uyarmıştır.⁴¹⁴ Görülüyor ki Sovyet Rusya hem Çin yönetimini uyararak dost bir ülke görüntüsü vermeye çalışmış, hem Çin yönetiminin dikkatini Doğu Türkistan'a çekerek, bağımsız bir Türk devletinin kurulmasını engellemeye çalışmış hem de olaylar ters yönde gelişirse, gelecekte gerçekleştirebileceği işgal için zemin hazırlamaya çalışmıştır.

Taşkent'teki Sovyet yanlısı bir gazete, Ma Chung-ying'in Japonya tarafından desteklendiği ve onun başarılı olması durumunda Bakü petrolünün Japon bombardıman uçaklarının menziline gireceği şeklinde Rus kamuoyunu oluşturmaya çalışmıştır.⁴¹⁵ Rusya, Japonya'nın ajanları vasıtasıyla Ma Chung-ying'i desteklemesine karşın, Sheng Shih-tsai'ye açıktan destek vermeye karar vermiştir. Daha öncede belirttiğimiz gibi büyük bir İslam İmparatorluğu kurmayı hayal eden Ma

⁴¹¹ Adıbelli, 84-85.

⁴¹² Adıbelli, 86.

⁴¹³ Forbes, 208-209.

⁴¹⁴ Forbes, 210-211.

⁴¹⁵ Wu, 236.

Chung-ying, mağlup olup Rusya'ya kaçmıştır. Ma Chung-ying, savaşı kaybedip Rusya'ya kaçtığı için Japonya, ajanlarını gizli tutmuştur. Ma Chung-ying'in Rusya'ya kaçması ile Japon ajanlarının faaliyetleri sona ermemiştir. 1937 yılının Şubat ayından Ekim ayına kadar, Japonya'nın desteği ile ortaya çıktığı iddia edilen bir ayaklanma patlak vermiştir. Yine 1937 yılının Ekim ayında Japonya'da eskiden öğrenci olan Tu Chung-yuan, Ningsia ve Ch'ingni'deki Müslüman kalelerinde Japon ajanlarının bulunduğunu, Tientsin Kıyı Ticaret Anlaşması esnasında Japonya'nın üç milyon yenden daha fazla parayı Doğu Türkistan'a gönderdiğini anlatmış ve Doğu Türkistan'a 10 milyon yen veya daha fazlasını göndereceği iddiasında bulunmuştur.⁴¹⁶

1.5.2. Japonya'nın Osmanlı Hanedanlığını Asya'da Canlandırma Girişimi

Japonya'nın Türkistan ve çevresinde Müslümanları Sovyetlere karşı ayaklandırmak, Mançuko Devleti gibi kukla bir devlet kurmak ve ajanları ile bölgeyi kontrol etmeye çalışmak dışında da planları vardır.

Japonya, bölgede Mançuko Devleti gibi kukla bir devlet kurmaya karar vermiştir. 1933 yılında Doğu Türkistan'da ayaklanma başladığı dönemde, 20 Mayıs 1933 tarihinde Şehzade Abdülkerim Efendi Singapur'dan Kobe'ye gelmiştir. 29 yaşında olan şehzade Abdülkerim Efendi, Osmanlı sultanlarından Abdülhamit Han'ın torunu olup diğer hanedan üyeleri gibi 1924 yılından sonra sürgün hayatı yaşamaya başlamıştır. Babası Selim Efendi ile birlikte Şam'da yaşayan Abdülkerim Efendi, General Kikuchi Takeo ve Prens Ichijo tarafından Japonya'ya davet edilmiştir. Abdülkerim Efendi, 24 Mayıs 1933 tarihinde Japonya'nın başkenti Tokyo'ya gitmiştir. Burada Japon halkı onu, "Banzai (Yaşa)" sloganlarıyla karşılamıştır.⁴¹⁷

Abdülkerim Efendi'nin Japonya'ya gelişi ile başta Rusya olmak üzere birçok devlet, gelişmeleri dikkatle izlemeye başlamıştır. Izvestia ve Pravda gibi Rus gazeteleri, Doğu Türkistan'daki ayaklanmaların arkasında Japonya'nın olduğu ve Doğu Türkistan'ı da içine alan büyük bir İslam devleti kurarak başına da Abdülkerim Efendi'yi getirecekleri şeklinde yazılar yazmaya başlamışlardır. Bu haberlerin yayılması üzerine Abdülkerim Efendi, 27 Temmuz'da İngilizce yayın yapan Tokyo Weekly ve Trans-Pacific Gazetelerinde konu ile ilgili açıklama yapmıştır. O, tüm iddiaları reddederek

⁴¹⁶ O. Lattimore, *Pivot of Asia*, 72.

⁴¹⁷ Adıbelli, 89.

Rus işgalindeki Batı Türkistan ile Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'da İslam devletinin kurulmasına karşı olduğunu bildirmiştir. Daha sonra 1 Ocak 1934 tarihinde Şangay'dan Kahire'deki Al-Mokattam Gazetesine mektup yollayarak Tokyo'ya geldiği günden itibaren, mevzu bahis suçlamaları Rusların ortaya attıklarından bahsetmiştir.⁴¹⁸

1934 yılında Sovyet Rusya, Sheng Shih-tsai'ye yardım göndererek Ma Chung-ying'i bertaraf etmiştir.⁴¹⁹ Abdülkerim Efendi ise Newyork'a giderek bir süre burada kalmıştır. 3 Ağustos 1935 tarihinde,⁴²⁰ bir otel odasında ölü bulunmuştur.⁴²¹ Abdülkerim Efendi'nin pasif kalmayı tercih etmesi, Türkiye, Rusya ve Çin'in diplomatik baskıları neticesinde, Japonya'nın isyanlar yoluyla Türkistan'da kurmayı tasarladığı İslam Devleti hayallerini suya düşürmüştür.⁴²²

Japonya'nın Doğu Türkistan ile ilgilenmesi yöre halkının da dikkatini çekmiştir. Halkın bir bölümü, Rusya ve Çin'in zalimliklerinden kendilerini Japonya'nın kurtaracağını düşünerek, Japon idaresine girmeyi arzulamaya başlamışlardır. İsa Yusuf Alptekin, hac görevini ifa ederken bazı Doğu Türkistanlı hemşehrileri ile de bu konuyu görüşmüştür. İsa Yusuf Alptekin hemşehrilerine Japonların Doğu Türkistan'a kadar gelemeyeceği, gelse bile Çin ve Rusya gibi halka kötü davranabileceği yönünde uyarılarda bulunmuştur.⁴²³

2. 1934-1944 Yılları Arasında Doğu Türkistan'ın Sovyet Rusya'nın Emrine Girmesi

2.1. Ma Chung-ying Sonrası Tunganların Genel Durumu ve Sovyet Rusya'nın Tunganları Pasifize Etmesi

1934 yılında Doğu Türkistan'daki genel duruma bakacak olursak, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti yıkılmış, yöneticilerinden bazıları öldürülmüş, bazıları Doğu Türkistan'dan göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin tarih sahnesinden çekilmesi üzerine bölgede mücadele halinde olan iki unsur belirlemiştir. Bunlardan biri Ma Chung-ying'in Sovyet Rusya'ya kaçmasının

⁴¹⁸ Adıbelli, 90.

⁴¹⁹ Fleming, 253.

⁴²⁰ Şahin, 115-116.

⁴²¹ H. Ali Çakar, *Türkistan Dramı*, İstanbul: Dede Korkut Yayınları, 1972, 6.

⁴²² Adıbelli, 90.

⁴²³ Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin-1*, 360.

ardından Tunganların yönetimini alan Ma Hu-shan, diğeri Sovyet Rusya'nın desteği ile Doğu Türkistan'da hâkimiyetini pekiştiren Sheng Shih-tsai'dir. Sheng'in 1934 yılının Eylül ayında Ma Hu-shan ile ateşkes imzalaması üzerine bölgedeki çatışmalar bir süreliğine de olsa kesilmiştir.⁴²⁴ Bölge hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Elde ettiğimiz bilgiler, bölgede bulunan seyyahların yazdıklarından ibarettir.⁴²⁵

Tunganlar, Taklamakan Çölü'nün güneyinde Çarklıktan Kargalık'a kadar geniş bir alanı hâkimiyetleri altına almışlardır. Tunganlar, 15.000 kişilik silahlı askeri güce sahip olmakla beraber ordularının %80'i süvari birliklerden oluşmaktadır. Ayrıca birkaç makineli tüfek ve hafif topları bulunmaktadır. Ma Hu-shan, Nanking Hükûmeti'ne bağlılığını bildirerek Sovyet Rusya'nın desteklediği ve kontrolüne aldığı Sheng Shih-tsai'ye karşı destek talebinde bulunmuştur. Ancak beklediği yardım hiç gelmemiştir.⁴²⁶

Ma Hu-shan, saldırı hazırlığı yaptığı için bölgedeki gençler zorla askere alınmıştır. Bu durum ekonomik faaliyetlerin aksamasına neden olmuştur. İpekböcekçiliği durma noktasına gelmiştir. Yerli bitki boyalarından yapılan halılarda, geleneksel Türk motiflerinin bırakılması, halıların kalitesini düşürmüştür.⁴²⁷

Doğu Türkistan'nın güneyinde Tunganların hâkim olduğu bölgeye Uygurlar "Aştin Yol" ismini vermişlerdir. Tunganlar, yöre halkından çok yüksek meblağlarda vergi almışlardır. Çarçan'dan topladıkları vergi miktarı, 1.000 kilogram altın civarında olmuştur. Halkın üçte biri, arazilerini düşük fiyata satarak Çarçan'dan kaçmış veya dağlara sığınmıştır.⁴²⁸

Ma Hu-shan, şehir merkezlerinde tatbikat merkezleri kurmuştur. Askerlerini her an savaşa hazır olmaları için sıkı eğitim altına almıştır.⁴²⁹ Ma Hu-shan, Sovyet Rusya'da bulunan Ma Chung-ying'in bir yolunu bularak geri döneceğini ve Sheng Shih-tsai'ye karşı yapılacak saldırıyı, komuta edeceğini ümit etmiştir. Sovyet Rusya, Doğu

⁴²⁴ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 52.

⁴²⁵ W. Filchner, **A Scientist In Tartary**, London: Faber and Faber, 1939, 222; Fleming, 263.

⁴²⁶ Fleming, 263.

⁴²⁷ Krishna Menon, **Delhi-Chungking**, Bombay: Geoffrey Cumberledge Xford University Press, 1947, 105.

⁴²⁸ Filchner, 254.

⁴²⁹ Fleming, 291.

Türkistan'da yeni bir karışıklık çıkmaması için Ma Hu-shan'a Ma Chung-ying'in resmi mührü ile sürekli mektup göndermiştir.⁴³⁰

Ma Hu-shan, 1937 yılına kadar Tungan Lideri Ma Chung-ying'in gelmesini beklemiştir. Rus oyununa geldiğini anladığı vakit; hem Sovyet Rusya, Sheng Shih-tsai üzerinde hâkimiyet kurmuş hem de Sheng bölgedeki etkisini güçlendirecek duruma gelmiştir. Böylece bölgede Tunganların etkisi azalmaya başlamıştır. 1935 yılında, baskılardan bunalan Uygurlar ayaklanmış ancak başarısız olmuşlardır. Ma Hu-shan'ı asıl yıpratana, 1935 ve 1936 yıllarında ayaklanan Tunganlar olmuştur.⁴³¹ Ma Chung-ying'in geri dönmeyeceğinin anlaşılması, ağır vergiler nedeni ile Uygur Türklerinin Tunganlara karşı öfke duyması, Tunganlar arasındaki anlaşmazlıkların artması gibi nedenlerden ötürü Ma Hu-shan'ın otoritesi gittikçe zayıflamış ve muhalif sesler yükselmeye başlamıştır.⁴³²

2.2. Doğu Türkistan'da Sovyet Sömürmesine Doğru

2.2.1 Doğu Türkistan'da Rus Nüfuzunun Yükselişi ve Sovyet Ajanlarının Yerleşmesi

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra Sheng Shih-tsai, Sovyet Rusya'nın yardımı ile Ma Chung-ying'i bertaraf etmiştir. Ancak Sheng, Doğu Türkistan'da tam olarak hâkimiyeti tesis edememiştir. Bölgenin güneyinde bulunan Tunganlar hâlâ tehlike arz etmektedir. Olası bir çatışmaya karşı Umumî Vali'nin hem Sovyet Rusya'nın desteğine ihtiyacı vardır hem de bölgedeki Türklerin Tunganlara destek vermemesi için kontrol altında tutulmaları gerekiyordu.⁴³³ Bu sebepten ötürü, 1934 yılında, Doğu Türkistan'da sükûneti sağlamak için 9 maddelik, önemli bir bildiri yayınlamıştır. Rüşveti bitirmek, ekonomiyi geliştirmek, barışı sağlamak, haberleşme ve ulaşımı sağlamak, emperyalizmle ve faşizmle mücadele etmek, dinî liderlerin mevki ve imtiyazlarını korumak, Doğu Türkistan'ı refah içerisinde yeniden inşa etmek gibi halkın içini okşayan maddelere ek olarak, Doğu Türkistan'ı Çin hâkimiyetinde tutmak ve Sovyet Rusya ile temasları arttırmak maddelerini içermektedir.⁴³⁴

⁴³⁰ Fleming, 264.

⁴³¹ Forbes, 236-237.

⁴³² Filchner, 310.

⁴³³ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 138.

⁴³⁴ Dickens, 16; Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 138.

16 Mayıs 1935 tarihinde, Rusya'nın Umumî Vali Sheng Shih-tsai'ye beş yıl vade ile beş milyon ruble para vermesi konusunda antlaşma imzalamışlardır. Sheng, aylarca telgraf görüşmesi yapmasına rağmen Ruslardan antlaşmanın kopyasını istememiştir. Öte yandan Guomindang Hükûmeti'ne de bu antlaşma hakkında bilgi vermemiştir.⁴³⁵

Sovyet Rusya, bir taraftan Doğu Türkistan'da keşifler yaparak petrol sondaj kuyuları açmış diğer taraftan Urumçi'ye adamlarını yerleştirmiştir. Stalin, Doğu Türkistan'ı tamamen Rus nüfuz sahasına dâhil etmeyi amaçlamıştır. Umumî Vali Sheng Shih-tsai'nin yanına yüksek yetkilerle Rus müsteşarlar yerleştirilmiştir. Stalin'in kayınbiraderi Svanidze, Doğu Türkistan'ın yeniden inşası için Urumçi'ye gönderilmiştir. Rus şirketler, Doğu Türkistan'da yol, havaalanı ve hangar yapmak için uzmanlar göndermişlerdir. Ocak 1936 tarihinde yapılan gizli antlaşmayla Doğu Türkistan'a yapılabilecek herhangi bir saldırıda, Sovyet Rusya; askeri, mali ve siyasi olarak Umumî Vali Sheng'e yardım edeceğini taahhüt etmiştir.⁴³⁶

Sovyet uzmanlar inşaat, eğitim, sağlık ve askeri eğitim hizmeti vermek için Urumçi'ye geldikçe Rusya-Doğu Türkistan ilişkileri de artarak gelişmiştir. Sovyet uzmanlar, petrol sondajı gibi önemli pek çok konuda söz sahibi olmuşlardır. Okullarda yabancı dil olarak Rusça eğitimi verilmeye başlanmıştır. Doğu Türkistanlı gençler, daha iyi eğitim almaları için Sovyetler Birliği'ne gönderilmişlerdir. Dindar Doğu Türkistanlılar arasında ateizm propagandaları yapılmış ve dinî liderlere zalimce muamelede bulunmuşlardır.⁴³⁷ İslam'ın Doğu Türkistan'daki etkisi kırılmaya çalışılmıştır. Camiler kapatılmış, birçoğu sosyal kulüplere veya tiyatro sahnelerine dönüştürülmüştür. Halkın büyük itimat ettiği mollalar ve âlimler, alay konusu edilmeye çalışılmıştır.⁴³⁸

General Melikov ve General Fidin, Sheng Shih-tsai'nin askeri danışmanlığına; General Rbalkin ve General Kutsof, Kaşgar'daki Türk ve Çinli askerilerin komutanlığına; General Dyokof, Aksu'daki birliklerin başına tayin edilmiştir. Askeri okulun idaresine başta General Sefranof olmak üzere 20 kadar Rus subay gönderilmiştir. Petrol, maden, tamirat, hastane, ulaştırma vb. işler, Doktor Juravlyof ile Doktor Lepinler'in idaresine verilmiştir. Rusya'daki gizli polis teşkilatına benzer

⁴³⁵ Whiting, 28-29.

⁴³⁶ Forbes, 240-241.

⁴³⁷ Dickens, 16-17.

⁴³⁸ McLean, 381.

bir teşkilat kurularak Batı Türkistan'dan getirilen Kasımcan, Haşim, Seid, Abdülkadir gibi Türkistanlı ve Rus ajanlar bu teşkilatta görevlendirilmiştir. Rusya'dan getirilen hâkimler suçluları gece yarısı sorguya çekmekle görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Rusya'dan 128 çeşit işkence aleti getirilmiştir. "Tusen Gunsı" isimli Rus şirketi gibi şirketler Doğu Türkistan'daki ham malzemeyi alarak halka işlenmiş ürün satışıyla görevlendirilmiştir. Bu esnada Rus jeologlar Doğu Türkistan'ın dört bir yanını gezerek iktisadi ve stratejik haritalarını hazırlamışlardır.⁴³⁹

Şihu'da kurulan yağ fabrikasında çalıştırılmak için Rusya'dan 500 kişi getirilmiştir. Uygur gençlerin söylediğine göre bir günde 1000-1200 tır dolusu yağ, Rusya'ya gönderilmiştir. Altaylar'da tespit edilen altın madenlerinde 25.000 kişi çalıştırılmıştır.⁴⁴⁰

Sven Hedin'e göre bu dönemde, Sovyet Başkonsolosu M. Apresoff, Sheng Shih-tsai'den güçlüdür ve bu sebeple, Urumçi'de yapılan köklü değişiklikler halkın tepkisine neden olmamıştır.⁴⁴¹ Ancak daha serbest durumda olan Kazaklar, 1937 yılı başlarında, Sheng Shih-tsai'nin Sovyet taraftarı faaliyetlerine karşı ayaklanmışlardır.⁴⁴²

Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde Sheng Shih-tsai ve Sovyet Rusya'nın nüfuzu tam olarak yerleşmemiştir. Sheng'in belirli bir mevkiye yerleştirdiği Türkler, Hoca Niyaz Hacı taraftarları olmuştur. Yolbars Han, Kumul'da bölge amirliği ve garnizon komutanlığı görevine getirilmiştir. Mahmud Muhitî, Kaşgar Eskişehir'de tümen komutanı olarak görevlendirilmiştir. Mahmud Muhitî'nin emrine Kaşgar'daki 2.000 kişilik Türk birliği verilmiştir. Yolbars Han ile Hoca Niyaz Hacı, mevkileri itibariyle sıkıca kontrol edildikleri için Sheng'nin Sovyet taraftarı faaliyetlerine karşı çıkamamışlardır. Ancak Sovyet nüfuzunun az olduğu Kaşgar, Mahmud Muhitî'ye serbestlik kazandırmıştır. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti liderlerinin ortadan kaldırılması sonucu Kaşgarlılar, Mahmud Muhitî'yi lider olarak görmeye başlamışlardır. Sheng, yönetimini pekiştirmek ve halkı yatıştırmak amacıyla Mahmud Muhitî'yi Kaşgar'da bölge komutanı olarak atamıştır. 7 Ağustos 1934 tarihinde, Mahmud Muhitî yerine Lin-Pin'i tayin etmiştir. Lin-Pin, İdgah Cami'sine Sun Yat

⁴³⁹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 48-49.

⁴⁴⁰ Hekim, 171.

⁴⁴¹ Sven Hedin, **The Silk Road**, New York: E. P. Dutton & Company, 1938, 166.

⁴⁴² Whiting, 178.

Sen'in fotoğrafını asınca Uygur asıllı aydınlardan biri karşı çıkmıştır. Lin-Pin ise onu mahkemeye vermiştir. Bu olay üzerine halk arasında ülkenin Ruslar tarafından ele geçirildiği ve bölgede İslamiyet'in yok edileceği söylentileri yayılmaya başlamıştır. Böylece halk arasında, tekrar muhalefet hareketleri filizlenmeye başlamıştır.⁴⁴³

2.2.2. Mehmet Emin Buğra'nın Japon Elçisi ile Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hakkında Görüşmesi

Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan'dan ayrıldıktan sonra ülke ülke dolaşmış ve Afganistan'a gelmiştir. Afganistan'da ona, 500 afgani maaş bağlanmıştır.⁴⁴⁴ Buğra takma isim kullanarak geldiği Afganistan'da, 1935 yılı yaz mevsiminde, Japonya'nın Kabil'deki konsolosu Kitada Masamoto ile görüşmüştür.⁴⁴⁵

Mehmet Emin Buğra, Japonya'nın mali ve askerî destekleri ile Doğu Türkistan'da yeniden bağımsız bir cumhuriyet kurulması fikrini, Japon konsolosa bildirmiştir. Buğra'nın planına göre Japonya, Doğu Türkistan'a askerî olarak müdahale ettiği vakit, içerde bulunan Doğu Türkistanlılar ayaklanacaktır. Hem içeriden hem dışarıdan baskı altında kalan Urumçi yönetimi, iktidarı bırakacaktır. Böylece "Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti" yeniden tesis edilecektir.⁴⁴⁶

Mehmet Emin Buğra, ekonomik ve siyasi bakımdan imtiyazlar vererek Japonya'nın yardımını almayı planlamıştır. Bu kurulacak bağımsız devletin başına ise Mahmud Muhitî'nin getirilmesi teklifinde bulunmuştur.⁴⁴⁷ Tüm planlara ve beklentilere rağmen Japonya, müdahalede bulunmamıştır. Buğra ise Japon yardımının ulaşması halinde bölgede çıkarları bulunan Sovyet Rusya'nın karşı çıkacağını ve daha önce yaptığı gibi diplomatik ve siyasi yönden Japonya'yı durduracağını fark etmiştir. Buğra, bağımsız Doğu Türkistan fikrinden asla vazgeçmemiş, Afganistan'da kaldığı dönemde dahi bu amaç uğruna çalışmıştır. Afganistan'da, kendi gibi düşünen, başta Türkiye'nin Kabil büyükelçisi Memduh Şevket Esendal olmak üzere pek çok kişiyle bağımsızlık hakkında görüşmüştür.⁴⁴⁸

⁴⁴³ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 140-141.

⁴⁴⁴ Forbes, 247.

⁴⁴⁵ O. Edmund Clubb, **China Russia: "The Great Game"**, New York and London: Columbia University Press, 1971, 286; Forbes, 247.

⁴⁴⁶ Forbes, 247; Bakır, **Mehmet Emin Buğra**, 60.

⁴⁴⁷ Forbes, 248.

⁴⁴⁸ Bakır, **Mehmet Emin Buğra**, 60-61.

2.2.3. Mahmud Muhiî'nin Rus Konsolos'u İle Görüşmesi

1936-1937 yıllarında Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'da komünizm fikirlerini yaymaya, dinsizlik, tanrısızlık propagandası yapmaya başlamıştır. Yaşlı Doğu Türkistanlılar ile tüccarlar arasında, bu propagandaların pek etkisi olmamıştır. Ancak genç Doğu Türkistanlılar, bu tuzağa çabuk düşmüşlerdir. Bu sebeple, Rus propagandalarına karşı halk tarafından lider olarak görülen Mahmud Muhiî, güney bölgelerde önlem almaya çalışmıştır.⁴⁴⁹

Sheng Shih-tsai, Mahmud Muhiî'nin elini zayıflatmak için eğitim bahanesiyle, ondan subay göndermesini istemiştir. Mahmud Muhiî, Umumî Valiyi kızdırmamak için bu subayları göndermiştir. Sheng, daha sonra Mahmud Muhiî'nin danışmanı Abdullah Neimi'yi de göndermesini istemiştir. Mahmud Muhiî, Abdullah Bey'in, iç ve dış politikalarını Umumî Valiye söyleyebileceğinden endişelenerek Urumçi'ye gönderdiği gece onu öldürmeye karar vermiştir. Ancak plan gecesi, Mahmud Muhiî arkadaşına kıyamayarak onu Urumçi'ye göndermekten vazgeçmiştir.⁴⁵⁰

Sheng Shih-tsai'nin hareketlerinden rahatsız olan Mahmud Muhiî, Mümin Ahund ile Emin Vahidi'yi gizlice Guomindang Hükûmeti'ne göndermiştir. Vekiller, merkeze ulaştıkları zaman, İsa Yusuf Alptekin aracılığıyla Chang Kai-shek ile görüşmüşlerdir. Doğu Türkistan'daki durum hakkında delilleriyle beraber şikâyetle bulunmuşlardır. Vekillerin merkeze geldikleri dönemde Çin, Japonya ile savaştığı için Guomindang Hükûmeti tüm gücüyle Japon istilasına karşı koymaya çalışmıştır. Merkezî Hükûmet, gelen bu vekillere Çin'in durumundan bahsetmiş ve *"Biz şu an Japonya ile savaş üzereyiz. Az daha sabredin, biz Sheng Shih-tsai'nin çaresine bakacağız"* diyerek vekilleri elleri boş geri göndermişlerdir. Mümin Ahund, Kumul üzerinden gizlice sınırı geçmeye çalışırken yakalanmıştır. Urumçi'ye götürülen Mümin Ahund, dövülerek öldürülmüştür. Emin Vahidi ise sınırı geçememiş Lanzhou'da kalmıştır.⁴⁵¹

1936 yılının Eylül ayında, Sovyet Rusya'nın Urumçi Konsolosu Apresoff, Kaşgar şehrine gelerek Mahmud Muhiî ile görüşmüştür. Apresoff: *"Ben, Mahmud Muhiî ile görüşmeye ve konuşmaya geldim. Siz şu anki hükûmetten rahatsız imişsiniz. Bu tür*

⁴⁴⁹ Hedin, **The Silk Road**, 300.

⁴⁵⁰ Hekim, 175.

⁴⁵¹ Hekim, 175-176; Kadiri, 93-95.

hayallerden vazgeçin. Çünkü böyle hayallerin sonucu iyi olmaz. Her halükarda hükümetle barış ve ittifak içerisinde geçinmenizi rica ediyorum. O tür hayalleri bırakıp birlik ve ittifakla geçininiz” demiştir. Ardından “siz Japonya’ya iki kişi göndermişsiniz, onlardan biri Mümin Ahund yakalandı” diyerek ikazda bulunmuştur. Görüşme sonrasında Apresoff, Mahmud Muhitî’nin yanındakilerden Rabalkin’i yanına alarak tekrar Urumçi’ye dönmüştür. Rabalkin’in yerine Abrahoff isimli bir Rus vatandaşı yerleştirilmiştir.⁴⁵²

2.2.4. Mahmud Muhitî’nin Doğu Türkistan’ı Terk Etmesi

Mahmud Muhitî, Apresoff ile görüşükten sonra Aralık ayında yakın arkadaşları ile bir toplantı düzenlemiştir. Onlara: “Elimizde silah ve asker varken Sheng Shih-tsai’ye bu kadar tahammül etmemiz gerekiyor mu?” diyerek mücadele hakkında fikirlerini sormuştur. Toplantıdan askerleri yeniden düzenleyerek mücadele etme kararı alınmıştır. Ancak hazırlıklara başlandığı vakit, Küçük Ahund: “Şimdi savaşa girersek yok oluruz. Küskünlüğe savaş açıp, kendimizi ve askerimizi yok edip, bu vatani onların eline vermemizin bize ne faydası olur. Sheng Shih-tsai’in arkası güçlü. Bir iki sene sabredersek sonuçta bir fırsat doğar inşallah” diyerek onları uyarınca plan bir süreliğine rafa kaldırılmıştır. Bu esnada toplantıda bulunanlardan Hacı Abdulsamet, toplantıyı Rus Konsolosuna ve Komutan Liu’ye muhbirleyince Mahmud Muhitî tarafından hapse atılmıştır. Bu planları öğrenen Sheng Shih-tsai, Mahmud Muhitî’ye karşı suikast girişimlerinde bulunmuştur.⁴⁵³

1937 yılı başlarında Sheng Shih-tsai, Sovyet Rusya’da eğitim görmüş subayları, kendi gücünü pekiştirmek amacıyla Kaşgar’da önemli mevkilere getirmiştir.⁴⁵⁴ Mahmud Muhitî yakın arkadaşları ile 1937 yılının Şubat ayında Kurban Bayramı’nın ikinci gününde yeni bir toplantı yapmıştır. Toplantıdan Sheng’in hareketleri hakkında görüşmek, Eski ve Yenişehir’deki askerleri Yenihisar’a taşımak ve Mahmud Muhitî ile Ma Hu-shan’a yapılan suikastler nedeni ile Tunganlarla birleşme kararları alınmıştır. Ancak Küçük Ahund’un Rus Konsolosluğuna muhbirlemesi üzerine plan yine yarıda kalmıştır. 1937 yılı Mart ayında Sheng, “Mahmud Muhitî’nin bilgili adamlarından 23 kişi eğitime görmeye gönderilsin!” telgrafını göndermiştir. Kısa bir

⁴⁵² Hekim, 176; Kadiri, 95.

⁴⁵³ Hekim, 176-177; Kadiri, 95-96

⁴⁵⁴ Forbes, 249.

süre sonra, Sheng, Mahmud Muhitî'yi öldürmek amacıyla Urumçi'ye çağırarak: “Urumçi'ye gelin! Önemli bir toplantı var” telgrafını göndermiştir. Bu telgraf üzerine arkadaşları ile görüşen Mahmud Muhitî, yurt dışına gitmeye karar vermiştir. Bu karar üzerine Urumçi'ye: “Urumçi'ye gideceğim” telgrafını göndererek hazırlıklara başlamıştır.⁴⁵⁵ 2 Nisan 1937 tarihinde, Yenihisar ve Yarkend üzerinden Hindistan'a gitmiştir.⁴⁵⁶

2.2.5. 1937 İhtilali

Sovyet Rusya, Çin ile birleşerek yıktığı Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin⁴⁵⁷ tekrar kurulabileceğinden endişelenmiştir. Doğu Türkistan'ı Sovyet peyki haline getirme isteği ve bölgenin tekrar bağımsızlığını kazanması korkusu Rusya'nın baskısını arttırmasına yol açmıştır. Önde gelen kişiler bertaraf edilmiştir. Çeşitli hile ve entrikalarla halk baskı altına alınmaya çalışılmıştır.⁴⁵⁸

Mahmud Muhitî, Hindistan'a gittikten sonra askerleri, hükûmete biat etmemişlerdir. Bu askerler, Abdülniyaz'ı lider seçmiş ve Yarkend'e çekilmişlerdir. Bunun üzerine Hoten'de bulunan Ma Hu-shan, Sheng Shih-tsai'nin emirlerini tatbik ediyormuş gibi görünerek alttan alta savaş hazırlıklarına başlamıştır. Kısa zaman içerisinde Feyzabad, Maralbaşı, Merkit, Keplin, Üç-Turfan ve Aksu gibi güney bölgelerde de ayaklanmalar patlak vermiştir.⁴⁵⁹ Ayaklanan yerlerde, Sovyet Rusya'da eğitim görenler ve Sovyet taraftarı olduğu düşünülenler öldürülmüştür. Bunun sonucunda Kaşgar garnizon komutanı Liu Pin, Sheng'den yardım istemiştir. Tek başına ihtilalcilerle mücadele edemeyeceğini anlayan Sheng, Ruslardan yardım istemiştir. Rusya'nın 9 uçakla Yenihisar ve Yarkend'i bombalamaları, ayaklanmaları durdurmamıştır. Nisan'ın son günlerine doğru Küçük Ahund komutasındaki 1.500 Uygur, Kaşgar Eskişehir'e

⁴⁵⁵ Kadiri, 96; Hekim, 177-178.

⁴⁵⁶ Forbes, 249.

⁴⁵⁷ A. Doğan Toprakoğlu, İsa Yusuf Alptekin'in Hayatı ve Mücadelesi, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, 3; Ertan Gökmen, Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye Göçü ve Salihli'ye Yerleşmeleri, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 2-3, Ağustos-Aralık 2004, 96; Ömer Kul, **On Yıla Sığan Efsanevi Ömür Osman Batur**, Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, 2011, 24.

⁴⁵⁸ Karahoca, 16.

⁴⁵⁹ Kadiri, 99.

saldırarak ele geçirmişlerdir. Liu Pin, başarısızlıkları sebebiyle Urumçi'ye çağrılmıştır. Liu Pin'in yerine Çiang Yü-fen, Kaşgar başkomutanı tayin edilmiştir.⁴⁶⁰

Bir müddet sonra, Kuça ve çevresindeki Kırgızlar ile Kumul ve civarındaki Uygurlar ayaklanmışlardır. Doğu Türkistan'da ihtilalin yayılması üzerine Ma Hu-shan, Kaşgar'a doğru harekete geçmiştir. Ma Hu-shan, Kaşgar'a geldikten 3 gün sonra, burada bulunan Küçük Ahund komutasındaki Uygur ihtilalcileri, tek kurşun sıkmadan Aksu'ya gitmişlerdir. Bu esnada Tungan komutanlardan Ma Sheng-kuei, ikinci bir Tungan birliği ile Feyzabad ve Maralbaşı'nı ele geçirmiştir.⁴⁶¹

2.2.6. Sheng Shih-tsai'ye Sovyet Yardımı

Doğu Türkistan'ın tüm güney bölgeleri kısa süre içerisinde inkılapçılar tarafından ele geçirilmiştir. Urumçi, kendisini korumak hususunda çaresiz kalmıştır. Eğer Sheng Shih-tsai'ye yardım yapılmazsa, ihtilalciler Doğu Türkistan'ın tamamını eline geçirecek duruma gelmiştir. Tam bu esnada, Sheng'in isteği üzerine, Mayıs'ın son günlerinde onlarca tank ve uçakla donatılmış Rus ordusu, sınırı geçerek saldırıya geçmiştir. Ağustos sonlarına doğru Sovyet askerleri, Aksu'da bulunan Uygur ihtilalcilerine saldırmışlardır. Ağır kayıp veren Abdülniyaz ve Küçük Ahund'un askerleri 200 kadar askeriyle Kaşgar'a çekilmiştir.⁴⁶² Amaç Karahoca ve Polat Kadiri'nin belirttiğine göre Sovyet Rusya, Sheng'e 1937 İhtilali'ni bastırması için 30 avcı uçağı, 50 tank ve 12.000 kişilik Kızıl Ordu birliğini göndermiştir.⁴⁶³

Tungan komutanı Ma Hu-shan'ın adamlarından Ma Sheng-kuei, Ma Hu-shan'a ihanet ederek saldırmıştır. Yapılan savaşı Ma Hu-shan kaybetmiş ve 9 Eylül'de Hindistan'a kaçmıştır.⁴⁶⁴

Ellerinde sadece tüfekleri bulunan Türk ihtilalcilerin, Sovyet uçakları karşısında hiç şansları kalmamıştır. Sovyet uçakları atlı ve yaya olarak savaşan Türk birliklerini bozguna uğratmıştır.⁴⁶⁵ Yenilgi sonrası helalleşen Uygur ihtilalcileri dağılma kararı almışlardır. Küçük Ahund, Yarkend'e gelerek teslim olmuştur. İki gün kadar

⁴⁶⁰ Forbes, 249-250.

⁴⁶¹ Forbes, 251.

⁴⁶² Hekim, 189, Forbes, 253.

⁴⁶³ Karahoca, 16; Kadiri, 179.

⁴⁶⁴ Kadiri, 100.

⁴⁶⁵ Clubb, 290.

sokaklarda rahatça dolaşan Küçük Ahund birdenbire ortadan kaybolmuştur. Öte yandan Abdülniyaz Bey saklanırken, Uygur komutan Tuğgeneral Yusuf tarafından yakalanmıştır. Tuğgeneral Yusuf, Abdülniyaz Bey'i Yarkend'deki Rus generallere teslim etmiştir.⁴⁶⁶

Abdülniyaz Bey, 15 Eylül'de şehit edilmiştir. Guomindang'a bağlı küçük gruplar, Çin'e kaçmıştır. Ma Sheng-kuei'nin ordusu dağıtılmıştır. Sheng Shih-tsai kaybettiği yerleri birer birer ele geçirmiştir. 1937 yılı ihtilali de bastırılmıştır. Böylece Doğu Türkistan'da, Sovyet Rusya ve Umumî Vali'ye karşı koyacak hiçbir grup kalmamıştır.⁴⁶⁷

2.3. 1937-1944 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da Sovyet Rusya'nın Durumu

2.3.1. Sovyet Rusya'nın Kumul'a Asker Yerleştirmesi

Doğu Türkistanlı Türklerin başlattığı 1937 İhtilali bastırıldıktan ve Tungan lider Ma Hu-shan'ın Hindistan'a iltica etmesinden sonra Umumî Vali Sheng Shih-tsai, Doğu Türkistan'ın tamamında egemen olmaya karar vermiştir. Sovyet Rusya'nın desteğini alan vali, ilk olarak Kumul'a göz dikmiştir.⁴⁶⁸ Kumul, 1937 İhtilali öncesinde, Yolbars Han liderliğinde yönetiliyordu. Sheng, Kumul'a kendi adamlarından birini yerleştirmek gayesiyle Yolbars Han'a suikast girişimlerinde bulununca, 1937 İhtilali'ni fırsat bilen Yolbars Han, Sheng yönetimine karşı ayaklanmıştır. Ancak Sheng'in Rus yardımı ile ihtilali bastırması üzerine bir netice elde edemeyeceğini fark etmiştir.⁴⁶⁹

Sheng Shih-tsai, Urumçi doğrultusundan değil de Moğolistan üzerinden bir bölük asker göndermiştir. Bu birlikler Lanzhou sınırındaki, Yolbars Han'ın askerlerine baskın yapmışlardır. Sınırdaki karakoldan: “*Doğu taraftan Rus-Çin-Moğol askerleri gelip karargagımızı bastı*” haberini aldıkları esnada bağlantı kopmuştur. Yolbars Han, alalecele Çin'e kaçmıştır. Yolbars Han'ın kaçmasından sonra, önemli mevkilere Sheng'e bağlı kimseler yerleştirilmiştir. Öte yandan Sovyet Rusya, Çin'in Doğu

⁴⁶⁶ Hekim, 190-191.

⁴⁶⁷ Forbes, 255.

⁴⁶⁸ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 57.

⁴⁶⁹ Kadiri, 100.

Türkistan'la bağlantısını kesmek maksadıyla Kumul'a asker yerleştirmeye karar vermiştir.⁴⁷⁰

Sovyet Rusya'nın Urumçi Konsolosu Apresoff, Sheng Shih-tsai'ye Kumul'a bir birlik yerleştirileceğini söylemiştir. Ayaklanmayı bastırmak için gönderilen Rus askerlerinin bir kısmı Rusya'ya geri dönerken Kızıl Ordu'nun 8. Alay'ı, Japon tehlikesine karşı, Kumul şehrinde kalması kararı alınmıştır.⁴⁷¹

Doğu Türkistan, Rusya ile Çin arasında bir geçiş noktası konumunda olduğundan dolayı stratejik bir öneme sahipti. Rusya, Kumul'a asker yerleştirerek hem Japon tehlikesini bertaraf etmeyi, hem Çin'in Doğu Türkistan ile arasındaki bağlantıyı koparmayı, hem de Sovyetleştirme politikası ile tüm Çin'i etkilemeyi amaçlamıştır.⁴⁷²

Sovyet Rusya'nın amaçlarından biri de Doğu Türkistan'da gerçekleşebilecek herhangi bir ayaklanmada Sheng Shih-tsai'yi korumak olmuştur.⁴⁷³

Sonuç olarak, Sovyet ordusu, 1937 yılının Mayıs ayında Kumul'a yerleştirilmiştir. Böylece, Doğu Türkistan'ın Sovyet Rusya tarafından işgalinin ilk ve en önemli başlangıcı gerçekleşmiştir.⁴⁷⁴ Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'da tutunabilmek için bölgede askeri açıdan güçlü olma zorunluluğunu hissetmiştir. Bu sebeple Doğu Türkistan'da, Kumul dışında Afganistan, Hindistan ve Tibet sınırlarına da askeri birliklerini yerleştirmiştir.⁴⁷⁵

2.3.2. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'da Uçak Fabrikası Kurması

Sovyet Rusya'nın Kumul'a askeri garnizon kurmasından sonra, 7 Temmuz 1937 tarihinde "Marco Polo Köprüsü Olayı"⁴⁷⁶ patlak vermiştir. Japonya, Çin'e karşı savaş

⁴⁷⁰ Hekim, 192-193.

⁴⁷¹ Whiting, 51.

⁴⁷² Whiting, 168.

⁴⁷³ Whiting, 256.

⁴⁷⁴ Whiting, 62.

⁴⁷⁵ Kadiri, 180; Karahoca, 18.

⁴⁷⁶ Marco Polo Köprüsü Olayı: Japonya, 1930'lu yıllarda iç işlerinde çalkantılı bir dönem geçirmiştir. 1937 yılında, Prens Konoe'nin hükümet kurmasıyla bu çalkantılı dönem sona ermiştir. Hemen ardından ülkeyi güçlendirecek politika izlemeye başlamıştır. Japonya, ham madde açısından çok mahrum olduğu için gözünü Çin'in kuzeyindeki zengin topraklara çevirmiştir. 7 Temmuz 1937 günü akşam saat 10:40 civarında Pekin'in onüç kilometre uzağında bulunan Marco Polo Köprüsü yakınlarında alıştırma yapan Japon askerlerine ateş edilmiştir. Nereden atıldığı belli olmayan bu kurşunlar üzerine Çin askerleri ile Japon askerleri arasında 8 yıl devam edecek olan çatışma başlamıştır. Bu olay, Japonca eserlerde "Rokokyo Olayı" olarak bilinmektedir. (Sinan Levent, Cumhuriyet Gazetesine Göre II. Dünya Savaşı Öncesi Türk Basınında Japonya 1933-1939, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Japon Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, 154-156.)

ilan etmeden Çin topraklarını işgale başlamıştır. Japonya'nın bölgede hızla ilerlemesi Sovyet Rusya'yı endişelendirmiştir. Japon ilerlemesini durdurmak amacıyla Çin'e yardım etme kararı almıştır. 21 Ağustos 1937 tarihinde Sovyet-Çin saldırmazlık antlaşması imzalanarak Çin'in silah alabilmesi için kredi vermiştir. Çin'e yardım için çok sayıda uçak, pilot ve askeri birlik göndermiştir. Rus General Grigori K. Zhukov ve Vasili İ. Chuikov'u askeri birlik ile Çin'e göndermiştir.⁴⁷⁷

Sovyet Rusya, Çin'e gönderdiği 885 uçağı ve yardımları Doğu Türkistan üzerinden göndermiştir. Bu uçakların bakımı ve tamirati için Çin'de uçak fabrikası kurma kararı almıştır. Japonların Nanking'i istila etmesinden sonra merkezini Çunking'e taşıyan Guomindag Hükûmeti, bu fabrikanın Kansu eyaletinde kurulmasını teklif etmiştir. Ancak Sovyet Rusya, kendi hâkimiyeti altında hissettiği Doğu Türkistan'da kurulması konusunda ısrar etmiştir.⁴⁷⁸ Zaten Japonya tarafından baskı altında kalan Guomindag Hükûmeti, Sovyet Rusya'ya fazla direnemeyerek Sovyet Rusya'nın teklifini kabul etmiştir. Uçak fabrikası, Başkent Urumçi yakınlarındaki T'ou-t'ung ho bölgesinde faaliyete geçmiştir.⁴⁷⁹

Uçak montaj fabrikasına dışarıdan "Doğu Türkistan Tarımsal Aletler İmalat Fabrikası" görünümü verilmiştir.⁴⁸⁰ Fabrikanın etrafına mevziler yapılmış, 20 kadar tank ile 1.500 civarı Kızıl Ordu askeri yerleştirilmiştir.⁴⁸¹ Sovyet Rusya'nın bu uçak fabrikasını kurma amaçlarından biri de Çin'deki komünistlere yardım etmek olmuştur.⁴⁸²

2.3.3. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'nın Güney Bölgelerinde Nüfuzunu Arttırması

Sovyet Rusya, Çin ve İngiltere'ye nazaran Doğu Türkistan ticaretine hâkim durumdadır. Hem askeri sevkiyatı hem de uçak fabrikasını açması üzerine ticaret tamamen kendi kontrolüne geçmiştir. Rusya, hâkimiyetini pekiştirmek maksadıyla İngiltere'yi saf dışı bırakmaya karar vermiştir. İngiltere'nin her koşulda Guomindag Hükûmeti'ne verdiği desteğe rağmen 1937 İhtilali'nde parmağı olduğunu iddia ederek

⁴⁷⁷ Forbes, 258-259.

⁴⁷⁸ Whiting, 62.

⁴⁷⁹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 52; Whiting, 258.

⁴⁸⁰ Kadiri, 181; Whiting, 62; Karahoca, 19.

⁴⁸¹ Whiting, 62.

⁴⁸² Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 431.

planlarına başlamıştır. Kısa zamanda, Kaşgar'daki konsolosluk ile Hindistan arasındaki posta geliş gidişine bile karşı çıkmaya başlamıştır. Hoten ve Yarkend'de yaşayan Hindular, bölgeden kovulmuştur. Diğer yandan İsveç kilisesi ve misyonerlik faaliyetleri durdurulmuştur.⁴⁸³

Sovyet Rusya, Doğu Türkistan ile İngiltere'nin sömürgesi durumunda olan Hindistan arasındaki ticari ilişkileri tamamen durdurmak için her şehirde "Sovsinturg" isminde ticaret şirketi kurmuştur.⁴⁸⁴ Rusya, Batı Türkistan'da mal sıkıntısı yaşanmasına rağmen Doğu Türkistan'ın güneyine hâkim olmak için ucuz fiyattan ürün sevk etmiştir.⁴⁸⁵

Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'a tamamen yerleşmek, nüfuzunu arttırmak ve Türk ülkelerinden ayırmak için tıpkı Çin gibi ismini değiştirmeye çalışmıştır. Doğu Türkistan ismi yerine Çin'in kullandığı "Sinkiang" ismini kullanmaya çalışmıştır.⁴⁸⁶

Rusya'nın Doğu Türkistan Başkonsolusu Apresoff, Umumî Vali gibi hareket etmeye başlamıştır. Tuğgeneral Malenkof ve General Fı'den askerî ve sivil yönetimden sorumlu hale getirilmiştir. Guliskin, Atroviç, Ytırinkif, Pelinof, Rebalkin, Nekoiayef, Varanof gibi Sovyet ajanları, başta Kaşgar olmak üzere Hoten, Aksu ve Kumul gibi önemli şehirlerde yüksek rütbelere getirilmişlerdir.⁴⁸⁷

Doğu Türkistan ile Batı Türkistan arasında Andican-Ergaştam (854 km.), Pişpek-Kaşgar (683 km.), Pişpek-Alma Ata-Gulca (854 km.), Semipalatinsk-Çöğücek (640 km.) yollarını inşa ederek bağlantılarını güçlendirmiştir. Doğu Türkistan'ı komünizmin kalesi haline getirerek Çin'e yaymaya çalışmıştır.⁴⁸⁸

2.3.4. Doğu Türkistan'da Sovyet Karşıtlarının Ortadan Kaldırılması

1936 yılında Sovyet Rusya, kendi topraklarında, Sovyet Rusya karşıtı her türlü faaliyeti ve kişileri ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bu operasyonlar, 1937 yılında, Stalin'in emri üzerine Doğu Türkistan'da da uygulanmaya başlanmıştır.⁴⁸⁹

⁴⁸³ Forbes, 260-261.

⁴⁸⁴ Kadiri, 180; Karahoca, 18.

⁴⁸⁵ Forbes, 261.

⁴⁸⁶ Karahoca, 16; Kadiri, 179.

⁴⁸⁷ Kadiri, 180.

⁴⁸⁸ Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 324.

⁴⁸⁹ Forbes, 268.

Sheng Shih-tsai, uluslararası Troçky Hareketi⁴⁹⁰ olarak bilinen örgütün, Stalin'i devirmek için Doğu Türkistan'ı kullanmaya karar verdiğini fark etmiştir. Berlin'den Tokyo'ya kadar geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren örgüt, Almanya ve Japonya ile iş birliği yapmıştır.⁴⁹¹ Bu örgütün Doğu Türkistan sorumlusu, Rus Başkonsolosu Gagerin Apresoff olmuştur. Örgüt, Stalin'in şoförü ve yakın arkadaşlarını ortadan kaldırmak da dâhil olmak üzere Stalin'i devirmek için her yolu denemeye başlamıştır.⁴⁹² Stalin ve Sheng, kendilerine muhalefet edenleri veya ileride muhalefet edebilecek kişileri "Troçky Örgütü"ne mensub olmakla itham ederek ortadan kaldırmıştır. Bu yolla 435 kişiyi etkisiz hale getirmişlerdir. Bu kişiler, genellikle örgüt elebaşı olmakla veya casusluk yapmakla suçlanarak ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Başta Hoca Niyaz Hacı, Ma Shao-wu, Ma Hu-shan, Chin De-li olmak üzere Uygur, Tungan, Moğol, Beyaz Rus, Çinli ve Kazak ileri gelenleri cezalandırılmışlardır.⁴⁹³

1934 yılında, "Bao-an-chu (Güvenliği Koruma Bürosu)" ve ona bağlı olarak "Bao-an-tui (Güvenlik Koruma Kıtası)" teşkilatları kurulmuştur. Bu gizli teşkilatlar, Sovyet Rusya'daki İçişleri Halk Komiserliği (NKDV) gibi tasarlanmıştır. Teşkilat, Pogodin⁴⁹⁴ isimli Rus asıllı tuğgeneralin yönetimine verilmiştir.⁴⁹⁵ 1936 yılında bu gizli teşkilata yardımcı olarak "Sınır İşleri Bürosu" kurulmuştur. Umumî Vali Sheng Shih-tsai, bu teşkilata başkanlık etmiştir. Bu teşkilatın kurulması üzerine Doğu Türkistan'a giriş ve çıkışlar daha fazla denetlenmeye başlamıştır. Seyahat edenler sıkı bir kontrolden geçirilmiştir.⁴⁹⁶

Doğu Türkistan'daki gizli polis teşkilatı bölgenin dört tarafında etkisini arttırmıştır. Öyle ki Doğu Türkistanlılar, birbirlerinin ajan olduklarından şüphelenerek birbirlerini

⁴⁹⁰ Troçky Hareketi: Rus devrimci Troçki ve destekçilerinin Stalin'i devirmek amacıyla yürüttükleri gizli faaliyetlerdir. Bu hareket, Rusya'nın yanı sıra özellikle Avrupa'da taraftar toplamıştır. Troçki İstanbul'da sürgünde iken Rusya'daki Troçkistleri yönlendireceğini ve Stalin'i devirmek için meydan okuduğunu ilan etmiştir.(Hasan Fırat Doğan, **Sürgündeki Bolşevik: Lev Troçki**, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler Tezli Yüksek Lisans Programı, 7. https://www.academia.edu/37809107/S%C3%9CRG%C3%9CNDEK%C4%B0_BOL%C5%9EEV%C4%B0K_LEV_TRO%C3%87K%C4%B0 (05.01.2021.)

⁴⁹¹ Whiting, 176.

⁴⁹² Whiting, 177.

⁴⁹³ Whiting, 179-180.

⁴⁹⁴ Sovyet Rusya'nın İçişleri Halk Komiserliği'nde görev yapmış tuğgeneraldir. Rus asıllı olan Pogodin, Sheng Shih-tsai döneminde Doğu Türkistan'a gelmiştir. Doğu Türkistan'da Sheng Shih-tsai adına gizli polis teşkilatında görev almıştır. Pogodin'in doğum ve ölüm tarihleri hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. (Forbes, 463.)

⁴⁹⁵ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 153.

⁴⁹⁶ Clubb, 290.

ispiyonlamaya başlamışlardır. Rusya'dan gelen Sovyet uzmanları, Sheng Shih-tsai ve adamlarına 120'den fazla işkence metodunu öğretmişlerdir. Sheng yönetimi ise bu işkence yöntemlerini kullanarak Doğu Türkistanlıları işlemedikleri suçları itiraf ettirmek için kullanmışlardır.⁴⁹⁷ Bu işkence yöntemlerinden bazıları şunlardır:

Benzin döküp yakmak, eline çivi çakmak, tırnağına iğne batırmak, ayak bileklerine vurmak, saçlarını yolmak, canlı canlı gömmek, boğmak (ip ile), zehir içtirmek, günlerce ayakta bekletmek, uyutmamak, aç bırakmak,⁴⁹⁸ askerlere talim yaptırırken canlı hedef yapmak, başı ve ayaklarını iki farklı arabaya bağlayıp araçları ters yönde sürmek, maden ocaklarında zehirlemek... v.b.⁴⁹⁹

Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'da hâkimiyetini pekiştirdikten sonra, ileride kendisine sorun teşkil edebilecek olan Doğu Türkistanlıları ortadan kaldırması için Sheng Shih-tsai'yi görevlendirmiştir.⁵⁰⁰ Sheng, 1937 İhtilalini bastırdıktan, Hoca Niyaz Hacı gibi ileri gelenleri hapsedtirdikten sonra yılda 3 defa, dört ayda bir kendisine şüpheli görünen kişileri tutuklamaya başlamıştır. Tutuklanacak kişileri, "Halk Vekilleri Kurultayı" ismi ile topladığı kurultayda not alarak, her yıl Nisan ayında tutuklamaya başlamıştır.⁵⁰¹ Yer sıkıntısı yaşanmaması için, yeni tutuklular getirilince eski tutuklular öldürülmüştür. "*Duban çağırıyor; falanca seninle görüşecekmis; filan yerde meclis var; ufak bir iş var...*" diyerek gece yarısı tutukladıkları Doğu Türkistanlıları,⁵⁰² hemen hemen her ilçeye açılan 500 kişilik hapisanelere götürmüşlerdir.⁵⁰³

Doğu Türkistanlılar, dar milliyetçi, emperyalizmin uşağı,⁵⁰⁴ pantürkist, Troçkici, İngiliz, Japon, Türk, Amerikan veya Alman casusu gibi suçlamalarla tutuklanmıştır. Hapse atılanlardan bazıları sorguya dahi çekilmeden yıllarca tutuklu kalmışlardır.⁵⁰⁵

Sheng Shih tsai, Tungan komutan Ma Hu-shan'ın 12.000 kişilik ordusu teslim olduktan kısa bir süre sonra Taklamakan Çölü'ne götürterek askerlere elektrik vererek öldürtmüştür. Bunun dışında binlerce Doğu Türkistanlı hapisaneye atılmış, binlercesi

⁴⁹⁷ Kadiri, 181; Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 162.

⁴⁹⁸ Hekim, 197-198.

⁴⁹⁹ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 162-163.

⁵⁰⁰ Keskin, 72; Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 163.

⁵⁰¹ Kadiri, 102.

⁵⁰² Hekim, 196.

⁵⁰³ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 163.

⁵⁰⁴ Hekim, 199.

⁵⁰⁵ Tuna, 64; Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 51.

öldürülmüştür. Birçoğundan haber dahi alınamamıştır.⁵⁰⁶ Hoten ilinde polis amiri olan Rus asıllı Malenkof, sadece bir günde 600 Doğu Türkistanlıyı kamyonla çığnemiş ve yaklaşık olarak 1.000 kişiyi canlı olarak toprağa gömdürtmüştür. Bu işkence, tutuklama ve katliamlar, 1941 yılının sonlarına kadar devam etmiştir.⁵⁰⁷

Dinî eğitim veren medreseler, cami ve mescitler kapatılarak depo ve hapishaneye dönüştürülmüştür. Milli şuurunu hatırlatacak binalar yıkılmış, tarih ve edebiyat kitapları yakılmıştır. Okullarda milli değerleri anımsatan dersler kaldırılmış, ana dil yerine Rusça ve Çince zorunlu hale getirilmiştir.⁵⁰⁸ Marksist ve Leninist düşünceler, öğretilerek Doğu Türkistanlı gençlerin fikirleri bulandırılmaya çalışılmıştır.⁵⁰⁹ Yaklaşık olarak 10.000 Doğu Türkistanlı ailenin malları, ev ve arazileri zorla ellerinden alınmıştır.⁵¹⁰ Bu temizlik hareketi sonrası, üst mevkilerde Türk asıllı hemen hemen hiç kimse kalmamıştır. Türklerin yanı sıra Tunganlar da görevlerinden uzaklaştırılmış veya öldürülmüşlerdir.⁵¹¹

2.3.5. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'ın Yer Altı Kaynaklarını Sömürme Planı ve 1940 Kalay Madenleri Antlaşması

Sovyet Rusya, ticareti elinde tutmaktan ziyade, Doğu Türkistan'ın ekonomik kaynaklarını sömürmeyi amaçlamıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi Rus jeologları, 1934 yılında Doğu Türkistan'ın yer altı kaynaklarını belirten bir harita çizmişlerdir. Sheng Shih-tsai'nin elinde bulunan bir Rus haritasında Doğu Türkistan'da manganez, bakır, kurşun, kalay, wolfram, yağ vb. madenleri göstermektedir. Rus sınırına yakın olan bölgelerden bahseden haritalarda yer altı kaynakları daha bol ve ayrıntılı olarak gösterilmiştir.⁵¹² Ruslar, diğer bölgelerdeki madenleri gizleyerek, başka devletlerin bu madenlere yönelmesini engellemek istemiş olabilir.

⁵⁰⁶ Hekim, 195.

⁵⁰⁷ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 51.

⁵⁰⁸ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 52.

⁵⁰⁹ Keskin, 72; Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 324.

⁵¹⁰ Haşır Vahidi, Sabit Uyguri, **Dr. Mesut Sabri Baykozi Hakkındaki Doğrular ve Hakikatler**, çev. Gültekin Pehlivan Baykozi, Almatı 1991, 15; Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 431; Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 51.

⁵¹¹ Emin Kırkıl, Ömer Kul, Doğu Türkistan Kazak Türkleri Liderlerinden Bir Portre Hüseyin Teyci Alkenbayoğlu(1900-20 Eylül 1963), **Trakya Üniversitesi Edebiyat Dergisi**, Sayı 2, Temmuz 2011, 112.

⁵¹² Whiting, 65.

1935 yılında Sovyet Rusya, sınırına yakın olan Karasu bölgesinde petrol kuyuları açmaya başlamıştır. Bu kuyulardaki petrol üretimi, 1939 yılında başlamıştır. Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'dan petrol dışında volfram gibi doğal kaynakları da çıkararak Rusya'ya göndermiştir. Rusya'nın bölgedeki kaynakların ne kadarını sömürdüğü tam olarak bilinmemektedir.⁵¹³ Elimizdeki en önemli veri "Kalay Madenleri Antlaşması"dır. 26 Kasım 1940 tarihinde, Sheng Shih-tsai ile Sovyet Rusya arasında imzalanan bu antlaşma, Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de imzalanmıştır. Doğu Türkistan adına Sheng, Sovyet Rusya adına Karpov ve Bakulin imzalamıştır. 17 maddeden oluşan antlaşmanın, 50 yıl geçerli sayılması kararı alınmıştır.⁵¹⁴ Bu antlaşmayla Sovyet Rusya'ya maden araştırma ve kullanma, ulaşım araçlarını kullanma, radyo, telefon ve telgraf hattı kurabilme, ürün ithal ve ihraç etme, bölgeye işçi ve uzman getirme, ihtiyaç halinde doğal kaynak (kömür, kereste, taş, tuğla vb.) kullanımı gibi pek çok alanda önemli imtiyazlar verilmiştir. Madenlerin işlenebilmesi için gerekli olan malzemeyi ithal etme, bina, dökümhane, yol, mağaza, ev vb. inşa etme hususunda Rusya'ya önemli imtiyazlar verilmiştir. Arazi, mera, ev tahsisinden balık tutabilmelerine kadar, bölgedeki Rus uzmanların ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan her şey anlaşmaya eklenmiştir. Sovyetlerin çalışma alanlarına yerel polisler de dâhil hiçkimsenin girmemesi kararı alınmıştır. Çıkarılan madenlerin ihraç edilmesi durumunda gümrük vergisi alınmaması, gerekli görülen ürünlerin tekrar ithal edilmesi maddeleri de eklenmiştir. Eğer bir bölgenin halkı başka bir yere göç ettirilecekse bunu Sheng'in yapması kararı alınmıştır. Sovyet Rusya'nın pek çok konuda imtiyaz elde ettiği bu antlaşmadan Sheng pek kâr elde edememiştir. Rusya'nın antlaşmaya göre ilk 5 yıllık dönemde, üretilen ürünlerin %5'ini, sonraki yıllarda %6'sını ödemesi kararlaştırılmıştır. Bu oranlar, Sheng'e fayda sağlamamıştır.⁵¹⁵

Umumî Vali Sheng Shih-tsai, Sovyet Rusya ile yapılan antlaşmayı, imzalamakta tereddüt etmiştir. Bakulin'e hem hükûmet üyelerinin onayının alınması gerektiğini hem de Dışişleri Bakanı'nın imzasının olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bakulin Sheng'e cevap olarak:

"Doğu Türkistan'a gelmek için hazırlanırken Stalin, Kalay Madenleri Antlaşmasıyla ilgili olarak, bu gizli antlaşmanın içeriğinin Umumî Vali dışında kimseye

⁵¹³ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 150-151.

⁵¹⁴ Whiting, 285-286.

⁵¹⁵ Whiting, 280-286.

açıklanmaması gerektiğini söyledi. Sadece Sheng Shih-tsai'nin imza atmasını söyledi. Başka hiçbir eyalet hükûmeti üyesine veya merkezî hükûmete takdim edilmemelidir dedi.” diyerek Sheng Shih-tsai'yi üstü kapalı uyardıya çalışmıştır. Kendisi ve Urumçi hükûmetinin haberi olmadan hazırlanan bu antlaşmaya Sheng, bazı düzeltme önerilerinde bulunmuştur. Umumî Vali, antlaşmanın 15 maddesinde değişiklik yapılmasını, geçerlilik süresinin elli yıl yerine üç yıl veya erken bir tarihle sınırlandırılmasını, %5 olan ödeme ücretinin %20'ye çıkarılmasını talep edince, Bakulin, Sheng'in sözünü keserek:

“Anlaşma hakkındaki görüşlerinizi duymak isteriz ancak Stalin, Genel Vali Sheng'in anlaşmayı olduğu gibi imzalamasını, tek bir kelimenin dahi değiştirilmemesini söyledi” diye karşılık vermiştir.⁵¹⁶ Görüşmelerden bir sonuç çıkmayacağını anlayan Bakulin, Sheng Shih-tsai'ye anlaşmayı imzalaması için ertesi gün öğle vakti saat ikiye kadar süre tanımıştır. Sheng, Bakulin ile yaptığı görüşme sonrası, Stalin'in Doğu Türkistan'a yaptığı yardım politikasındaki amacını anlamıştır. Daha önce Sovyet Rusya; doğuda Japonları, batıda Almanları kurnazlıkla alt etmiş, Estonya, Letonya, Litvanya gibi Baltık devletleri ile Polonya ve Finlandiya'yı ele geçirmeye çalışmıştır. Şimdi de Doğu Türkistan'a göz dikmiştir. Guomintang Hükûmeti, Çunking'e taşınmıştır. Dolayısıyla Umumî Vali, merkezî hükûmetten yardım alamayacağını düşünmüştür. Öte yandan Altay, İli ve Aksu'da ayaklanma söylentileri dolaşmaya başlamıştır. Her şeye rağmen Sovyet Rusya ile iyi ilişki kurmaya karar vermiş ve Sovyet Rusya'dan gelen her emri yerine getirmeye başlamıştır.⁵¹⁷

Sovyet Rusya'ya yakın olmak amacıyla Çinli askerleri “Emperyalizme Karşı Ordu” ismiyle yeniden teşkilatlandırmıştır.⁵¹⁸ Sovyet Rusya gibi “antiempyalist” bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda antiempyalist bir parti kurmuş, İngiltere ve Japonya karşıtı propaganlara başlamıştır. Bunun dışında, altı köşeli kırmızı yıldız, Doğu Türkistan'ın amblemi olarak kabul edilmiştir. Sheng Shih-tsai'nin bu faaliyetleri, Sovyet Rusya tarafından dahi şaşkınlıkla karşılanmıştır.⁵¹⁹

Rusya, yapılan antlaşmanın hemen ardından bölgeye mühendislerini göndererek maden çıkarmaya başlamıştır. Bu madenleri ve bölgeden ucuz fiyata aldıkları ham

⁵¹⁶ Whiting, 219-221.

⁵¹⁷ Whitin, 224-225.

⁵¹⁸ Forbes, 268.

⁵¹⁹ Clubb, 286.

maddeleri gümrük vergisi dahi ödemedi Rusya'ya götürmüşlerdir.⁵²⁰ Osman Batur ve arkadaşı Nogoybay mücadeleye başlama kararı aldıkları vakit, ilk olarak bu madenlerde çalışan Rus mühendislere ani baskınlar yapmış ve Rusları bölgeden göndermeye çalışmışlardır.⁵²¹

2.3.6. Sheng Shih-tsai'nin Sovyet Rusya'ya Giderek Sovyet Komünist Partisi'ne Üye Olması

1937 yılında, Doğu Türkistan'da Sovyet Rusya'nın yardımıyla ihtilallerin bastırılması ve yapılan büyük temizlik hareketinin ardından Umumî Vali Sheng Shih-tsai, kendisini Sovyet Rusya'ya muhtaç hissetmiştir. Bu sebeple Urumçi'ye gelen Chen Shao-yi ve K'ang Sheng aracılığıyla Çin Komünist Partisi'ne üye olmaya çalışmıştır.⁵²²

Çin Komünist Partisi'nin önemli liderlerinden Jen Pi-shih, Doğu Türkistan üzerinden Moskova'ya giderken, Umumî Vali Sheng Shih-tsai'nin yanına da uğramıştır. Sheng, bu durumu fırsat bilerek Jen Pi-Shih'e Çin Komünist Partisi'ne üye olmak istediğini bildirmiştir. Jen, bu durumu memnuniyetle karşılayarak, konuyu Stalin'e danışacağını söylemiştir. Jen Pi-shih, Moskova gitmiş ve Stalin ile konuyu görüşerek Stalin'in tavsiyelerini Sheng'e bildirmek üzere Doğu Türkistan'a dönmüştür. Jen Pi-shih, Stalin'in kısa bir süreliğine Çin Komünist Partisi'ne üye olmaması tavsiyelerini, Umumî Vali Sheng'e bildirmiştir. Jen'in ne yaptığını anlayamayan Sheng, Moskova'ya giderek doğrudan Stalin'le görüşmeye karar vermiştir.⁵²³

Sheng Shih-tsai, Ekim 1938'de ailesi ile birlikte Sovyet Rusya'ya gitmiştir. İlişkileri geliştirmek için görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Sheng, Marksizm ve Leninizm'e bağlandığını, bu konuda eğitim almak istediğini ve Komünist Partisi'ne üye olmak istediğini söylemiştir. Stalin, Sheng'in Sovyet Komünist Partisi'ne üyeliğini onaylamıştır. Sheng, uyruğu olduğu Çin'in değil Rusya'nın Komünist Partisine üye yapılmıştır.⁵²⁴

⁵²⁰ Tuna, 64; Karahoca, 18.

⁵²¹ Oraltay, 113.

⁵²² Whiting, 186.

⁵²³ Whiting, 187-188.

⁵²⁴ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 154. Genel Vali Sheng Shih-tsai'nin üye olduğu Sovyet Komünist Partisi'nde üyelik numarası: 1859118 olmuştur.(Whiting, 206.)

Sheng Shih-tsai, Stalin ile Rusya'dayken üç defa görüşmüştür. Kremlin'deki en üst düzey kişilerle görüşmüştür. Sheng'e Doğu Türkistan gibi yüzyıllarca sömürülmüş ve geri bırakılmış bir vilayetin başkanı gibi değil de Çin'in Devlet Başkanı gibi muamelede bulunulmuştur. Sheng, sonradan yazmış olduğu kitabında, bu muameleler karşısında büyük sevinç duyduğunu belirtmiştir.⁵²⁵

Sovyet Rusya'nın 1939 yılında Nazi Almanyası ile saldırmazlık paktı imzalaması, Japonya'nın başta Doğu Türkistan olmak üzere bölgedeki etkisinin azalmasına sebep olmuştur. Sheng Shih-tsai, Moskova ziyaretinden dönünce dış politikada Sovyet Rusya'yı örnek almış, benzer bir politika uygulamıştır. 1937 yılında, ülkede tevkif hareketine girişerek önemli mevkilere Rus müsteşarlarını ve Rus görevlilerini yerleştirmiştir. Dolayısıyla iç politikada, Rus yöntemleri hâkim olmuştur.⁵²⁶ Bölgede Sovyet Rusya lehine gelişen bu olaylardan sonra, Sheng, 23 Ağustos 1939 tarihinde imzalanan "*Molotof-Ribbentrop Pakti*"nı kabul etmiştir. Rusya'nın Baltık bölgesindeki işgallerini hoş görmeye, Finlandiya'ya yaptığı saldırıları doğru görmeye başlamıştır. Polonya topraklarının, Rusya ile Almanya arasında bölüştürülmesini Rus ordusunun başarısı olarak yorumlamıştır. Sonuç olarak, 1939 yılında Doğu Türkistan, Çin'e bağlı olsa da, tıpkı komşusu Moğolistan gibi Rus peyki haline gelmiştir.⁵²⁷

2.4. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'dan Ayrılması

1938-1939 yıllarında, Çin Komünist Partisi'nin kurucularından Chen T'ian-çiu ve Mao Tse-tung'un kardeşi Mao Tse-min'in de aralarında bulunduğu bir grup komünist partisi üyesi, Doğu Türkistan'a gitmiş ve bazı üst düzey mevkilere yerleşmişlerdir.⁵²⁸ Daha önce de değindiğimiz gibi Sovyet Rusya, 1940 yılına kadar Doğu Türkistan ile önemli antlaşmalar imzalamış ve nüfuzunu arttırmıştır. Sovyet Rusya'nın 1941 yılı Nisan ayında Japonlarla saldırmazlık antlaşması imzalaması ve Haziran ayında Almanların Rusya'ya saldırması Sovyet Rusya'nın Türkistan coğrafyasındaki etkisini azaltmıştır. Sovyet Rusya'nın aldığı yenilgiler sebebiyle Rusya, Sheng Shih-tsai'nin gözünden düşmüştür. Öte yandan 7 Aralık 1941 tarihinde Japonya'nın Pearl Harbor'a baskın yapması üzerine Guomintang Hükûmeti, ABD'nin dostluğunu kazanmıştır.

⁵²⁵ Whiting, 206.

⁵²⁶ Whiting, 69.

⁵²⁷ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 155.

⁵²⁸ Clubb, 321.

Başta diplomatik ve mali konularda olmak üzere pek çok konuda ABD'den yardım almaya başlamıştır. Guomintang Hükûmeti, Doğu Türkistan'da Sovyet nüfuzunun azalması üzerine bölgeye gözünü dikmiştir.⁵²⁹

8. Savaş Bölgesi'nin komutanı Chu Shao-liang, Mart 1942 tarihinde Lançov'dan Urumçi'ye gelerek Sheng Shih-tsai ile gizlice görüşmüştür. Görüşmede Sheng'e Sovyet Rusya ile iş birliğini bırakmasını ve Guomintang Hükûmeti ile iş birliği yapmasını teklif etmiştir. Amerika'dan gelecek maddi yardımdan büyük bir pay verileceğini dahi teklif etmiştir.⁵³⁰ Öte yandan Rusya'dan Doğu Türkistan'a gelen Wang Bo-chen, Ming Ni-guo ve Zan Gao-fu gibi birçok ajan, Sheng'i bitirmek için gizli örgüt faaliyetlerine girişmişlerdir.⁵³¹ Öte yandan Alman ordusu Rusya'nın başkenti Moskova'ya dayanınca Rusya, Doğu Türkistan'daki askerlerini geri çekmiştir.⁵³² Bu sebeplerden ötürü Sheng, kendini boşlukta hissetmeye başlamıştır. Nisan 1942 tarihinde, "Emperyalizme Karşı Savaş Cephesi (Fan-ti-çan-hsien)" isimli derginin yayınlanmasını durdurmuş ve Doğu Türkistan'daki "ilericileri" ve komünist partisine üye pek çok kişiyi tutuklamıştır. Sovyet-Alman Savaşı şiddetli bir dönemdeyken Rusya'dan Doğu Türkistan'a göçleri yasaklamıştır. Mao Tse-tung'un kardeşinin de aralarında bulunduğu 100'den fazla Çin Komünist Partisi üyesini tutuklamıştır. Böylece dolaylı olarak Milliyetçi Çin Hükûmeti'nin teklifi kabul edilmiştir.⁵³³

General Chu Shao-liang aynı yılın Mayıs ve Haziran aylarında tekrar Urumçi'ye gelmiştir.⁵³⁴ Son olarak, Chang Kai-shek'in karısı ve Dışişleri bakanlığında görevli Çauçer H. Vu, Sheng Shih-tsai ile görüşmek üzere 29 Ağustos tarihinde, Urumçi'ye gelmişlerdir. Gelirken yanlarında Sheng'in son 10 yılda yaptığı tüm hataların affedildiği belirtilen bir mektup getirmiştir.⁵³⁵ Doğu Türkistan'ı Çin'e bağlamak, Doğu Türkistan'da Guomintang şubesi kurmak ve Çin'den asker getirmek gibi konularda görüşmüşlerdir.⁵³⁶

⁵²⁹ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 163-164.

⁵³⁰ Clubb, 323.

⁵³¹ Hekim, 205; Kadiri, 117.

⁵³² Oraltay, 121.

⁵³³ Whiting, 83.

⁵³⁴ Whiting, 84.

⁵³⁵ Whiting, 85.

⁵³⁶ Hekim, 205; Kadiri, 117-118.

Sheng Shih-tsai, 5 Ekim 1942 tarihinde Sovyet Rusya'nın Urumçi'deki başkonsolosu Puşkin'e muhtıra göndererek Sovyet Rusya'nın askerî ve teknik görevlilerinin Doğu Türkistan'ı terk etmesi hususunda ikaz etmiştir. Bunun için üç aylık bir zaman tanımıştır.⁵³⁷ Doğu Türkistan'da 10 Ocak 1943 tarihinden itibaren Guomintang şubeleri açılmaya başlanmıştır. Uygurca ve Çince "Üç Prensi" içerikli eserler neşredilir. Marksizm, Leninizm, Komünizm vb. içerikli kitaplar toplatılmıştır. Rus personeller ile alışveriş yapmak yasaklanmıştır. Durum böyle olunca Rusya ile iyi olan ilişkiler bozulmaya başlamıştır.⁵³⁸

1942 yılı Sonbahar aylarında, Almanların Kuban Nehri'ni geçerek Bakü petrollerine doğru ilerlemesi sebebiyle Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'daki petrol tesislerine daha fazla önem vermeye başlamıştır. Rusya, Umumî Vali Sheng yerine Çunking'deki hükûmet ile görüşmelere başlamıştır. Bunun üzerine Sheng Shih-tsai, Doğu Türkistan'daki "ilericiler"i karşı hamle olarak tutuklayarak, Çin'deki para birimini kullanmaya başlamıştır. Çunking Hükûmeti tarafından vazifelendirilen memurlar Doğu Türkistan'da göreve başlamışlardır. Rusya ile ilişkilerin gerildiği sıralarda, Alman orduları, Stalingrad'da yenilmeye başlamıştır (Şubat 1943). Bu olay Rusya ile ilişkilerini kesen Sheng'de soğuk düş etkisi yaratmıştır. Rusya, Ukrayna'yı ele geçirdikten sonra Bakü petrol havzasını tekrar kontrolüne almıştır. Bakü petrollerinin kazanımı nedeni ile Stalin'in Doğu Türkistan coğrafyasına, petrolüne olan ilgisi azalmıştır. 17 Mart 1943 tarihinde Çunking'deki Guomintang Hükûmeti'ne mesaj göndererek; Urumçi'deki uçak fabrikasını ve Karamay bölgesindeki petrol tesislerini kapatıp, Sovyet Rusya'ya ait ekipmanları ve bölgedeki Sovyet asker ve görevlilerini çekeceğini bildirmiştir. Bundan 1 ay sonra yani 17 Nisan tarihinde Sheng Shih-tsai'ye mesaj göndererek bölgedeki Sovyet jeologlarını ve Kumul'daki Kızıl Ordu'ya bağlı VIII. alayı geri çekeceğini bildirmiştir.⁵³⁹

1943 yılı Ekim ayında, Sovyet Rusya geri çekilmeye başlamıştır. Ruslar, Sheng Shih-tsai'ye gözdağı vermek amacıyla İli bölgesinde tank manevraları yaparak çekilmişlerdir.⁵⁴⁰ Geri çekilirken önemli petrol kuyularını kapatmışlardır. Büyük-küçük, ağır-hafif taşınabilecek ne kadar teçhizat, alet edevat varsa hepsini yanlarında

⁵³⁷ Clubb, 326.

⁵³⁸ Hekim, 206; Kadiri, 118.

⁵³⁹ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 165-166.

⁵⁴⁰ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 64.

götürmüşlerdir.⁵⁴¹ Sovyet Rusya, giderken tüm teçhizatları yanlarında götürmelerine rağmen Doğu Türkistan'dan tamamen ayrılma niyetinde olmamıştır. Ruslar, geçici olarak çekilmeyi amaçlamışlardır. Bunu bölgedeki Sovyet jeologları ve mühendislerinin Çinli gözlemcilere “Biz iki sene içinde tekrar geri geleceğiz” demelerinden anlamak mümkündür.⁵⁴²

2.5. Doğu Türkistan'da Guomintang Yönetiminin Güçlenmesi

Chang Kai-shek, Sovyet sorununun ardından ülkede birliği tesis etmek amacıyla birkaç hamle yapmıştır. Ma Chung-ying'in amcası Ma Pu-ç'ing'i Batı Tsinghai'deki uzlaştırma komiserliğine getirerek “Beş Ma”ları kontrolüne almaya çalışmıştır. General Chu Shao-liang Haziran 1943 tarihinde Doğu Türkistan'a geldiği dönemde zayıf olan Sheng Shih-tsai, Ekim ayında Sovyetlerin çekilmesi ile Guomintang'a karşı daha da zayıflamıştır. Bölgenin Guomintang'ın eline geçme tehlikesi, Sheng'i alarma geçirmiştir. 1944 yılının ilkbahar aylarında Çin'de komünistler ile milliyetçiler arasında; Türkistan'da ise Sovyet Rusya ile Çin arasında çatışmalar yaşanmaya başlamıştır.⁵⁴³ Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Sheng, tekrar eski gücüne ulaşabilmek için Sovyet Rusya'ya yönünü dönmüştür. 1943 yılı Şubat ayından itibaren hasta olduğunu bahane ederek Doğu Türkistan'daki Guomintang toplantılarına katılmamıştır.⁵⁴⁴

1943 yılı Nisan ayında, Japonya Çin'e saldırarak Honan'daki Lunhai demir yolundan güneye doğru ilerlemeye başlamıştır. Sheng Shih-tsai, Çin'in düştüğü bu zor durumdan faydalanmaya çalışmıştır. 17 Nisan'da pek çok milliyetçi memuru, öğretmen ve öğrenciyi tutuklamıştır. Ağustos ayında Heng-yang Japonların eline geçince Sheng, yeni bir temizlik hareketine girişmiştir. 11 Ağustos'ta memurları durduk yere toplantıya çağırarak, gelmeyenleri tutuklatmış, ülkede sıkıyönetim ilan etmiştir. Mallarını müsadere ettiği 300'den fazla Guomintang memuru tutuklanmıştır.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 80; Clubb, 328.

⁵⁴² Whiting, 100.

⁵⁴³ Forbes, 292-293.

⁵⁴⁴ O. Lattimore, **Pivot of Asia**, 80; Clubb, 329.

⁵⁴⁵ Clubb, 329.

Sheng Shih-tsai bir yandan komünistlerin darbe girişimlerini engellediğini ilan ederken diğer yandan askerlerine Guomintang karakollarına saldırmak için hazırlık yapmalarını emretmiştir.⁵⁴⁶ Daha sonra Wang Hung-tso'yu Sovyet Konsolosluğuna göndererek Çin ordusunu bölgeden atmasını istemiştir. Karşılığında Altay altın madenleri, petrol kuyuları, 450.000 koyun gibi pek çok imtiyaz vaad etmiştir. Stalin, Sheng'in bu çağrısına cevap dahi vermemiştir.⁵⁴⁷

Sovyet Rusya Başkanı Stalin, Sheng Shih-tsai'nin çağrılarına cevap vermeyince, Sheng zayıflamaya, Guomintang Hükûmeti ise etkisini arttırmaya başlamıştır. 29 Ağustos 1944 tarihinde Guomintang Hükûmeti, Sheng'i başkentte (Çunking) Tarım ve Ormancılık Bakanlığına tayin etmiştir. Doğu Türkistan'da başkanlık koltuğuna ise geçici bir süreliğine Chu Shao-liang getirilmiştir. Chu, Wu Chung-hsin başkan olarak gelene kadar bu görevi sürdürmüştür. Guomintang Hükûmeti, Doğu Türkistan'da valilerin güç kazanmaması amacıyla bölgedeki askerî birlikleri, Chang Kai-shek başkanlığındaki Askerî Kuvvetler Komisyonu'na bağlamıştır.⁵⁴⁸

Sheng Shih-tsai, yaklaşık olarak 10 yıllık valilik döneminde, selefi Chin Shu-jen gibi Doğu Türkistan'ı zalimce yönetmiştir. İktidarı elinde tutmak maksadıyla Sovyet Rusya ile anlaşmalar yapmıştır. Rusya'dan askerî, teknik ve mali olarak yardım almıştır. Tungan tehlikesini ve Türklerin bağımsızlık girişimlerini, Sovyet Rusya'nın yardımıyla bastırmıştır.

Rusya, Sheng Shih-tsai döneminde Çin'e karşı uyguladığı tampon bölge politikasına devam etmiştir. Rusya, Japon yayılmacılığına karşı da Doğu Türkistan'ı tampon bölge olarak kullanmaya çalışmıştır. Sovyet Rusya, 1934-1942 yılları arasında Sheng ile antlaşmalar yaparak, Doğu Türkistan'ı Rusya'nın uzak bir eyaleti haline getirmiştir. Kalay Madenleri Antlaşması gibi antlaşmalarla önemli imtiyazlar elde etmiş, Kumul bölgesine askerî üs kurmuştur. Kısa süre içerisinde Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü kaynaklarını tespit ederek, Rusya'ya akıtmıştır. II. Dünya Savaşı çıkınca batıda Almanlarla mücadele ettiği için Doğu Türkistan ve Uzak Doğu problemleri ile ilgilenememiştir. Sheng'in yönünü Çin'e çevirmesi sebebiyle Doğu Türkistan'dan çekilen Rusya, bölgedeki emellerinden çok kısa bir süre vazgeçmiştir. Batı cephesinde

⁵⁴⁶ Clubb, 329.

⁵⁴⁷ Clubb, 329-330.

⁵⁴⁸ Clubb, 330.

Almanları bozguna uğratan Rusya, Sheng'in yeni iş birliği tekliflerini geri çevirmiştir. Sheng'i taraf değiştirdiği zamana kadar maşası olarak kullanan Sovyet Rusya, politika değiştirerek bölgedeki hayallerine devam etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET RUSYA’NIN MİLLİYETÇİ ÇİN KONTROLÜNDEKİ DOĞU TÜRKİSTAN’A MÜDAHALESİ

1. Guomintang Yönetiminde Doğu Türkistan ve Sovyet Rusya Etkisi

1.1. Sovyet Rusya’nın Doğu Türkistan’dan Ayrılması Sonrası Doğu Türkistan’da Genel Durum

Guomintang Hükûmeti, Sheng Shih-tsai’yi Ziraat ve Tarım Bakanlığı görevine tayin ederek Doğu Türkistan’dan uzaklaştırmıştır.⁵⁴⁹ Yaklaşık olarak 32 yıl müdahale edemediği Doğu Türkistan’da hâkimiyetini tekrar tesis eden Çin, bölgeye tekrar yönetici atamaya başlamıştır.⁵⁵⁰ Doğu Türkistan’da Umumî Valilik mevkisini kaldırmış ve Hükûmet Başkanlığı sistemini getirmiştir. 1944-1948 yılları arasında Wu Zhong-xin (1944-1946), Chang Chih-chung (1946-1947), Mesut Sabri Baykuzu (1947-1948) ve Burhan Şehidî (1948-1949) olmak üzere 4 hükûmet başkanı görevlendirilmiştir. Ekim 1944 tarihinde, Wu Zhong-xin başkanlık görevine başlamıştır. O, Çin şövenizmini yani kendi ırkını üstün görme fikrini savunmuştur.⁵⁵¹

Wu Zhong-xin, Guomintang tarafından geç tayin edilmiştir. Sheng Shih-tsai’nin Urumçi’yi terk etmesi ile Wu’nun Urumçi’ye gelmesi arasında 17 günlük bir boşluk oluşmuştur. Bu sürede polis amiri Li Yi-ç’ing, hapisanelerde bulunan 400-500 kadar siyasi mahkûmu öldürmüştür. Wu’nun gelişinden sonra Li’nin cezalandırılmaması, halkın siyasi mahkûmların öldürülmesi vakasında Guomintang’ı suçlamasına neden

⁵⁴⁹ A. I. Alğu, Doğu Türkistanlıların Çin Elçisine Cevabı, **Yeni İstanbul Gazetesi**, 11-12-13 Temmuz 1967, 7.

⁵⁵⁰ Gültepe, Bitmeyen Çin Mezalimi 1, 52.

⁵⁵¹ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 170.

olmuştur. Wu, geldikten sonra pek çok siyasi mahkumu da hapisten çıkarmıştır. Ancak bazı kaynaklara göre hapisten çıkarılanlar arasında Türk bulunmamaktadır.⁵⁵²

Eski vali Sheng Shih-tsai döneminde Sovyet Rusya ile gerilen ilişkiler ekonomik alanda da olumsuz olarak etkisini göstermiştir. Doğu Türkistan'da enflasyonun artmaya başlaması, Wu döneminin ana sorunlarından biri olmuştur. Bu sorunun çözülebilmesi için “*Kuzeybatı Terakki Teşekkülü*” kurulmuştur. Ancak bu şirket ekonomik sorunları çözme hususunda yeterli olamamıştır.⁵⁵³

Doğu Türkistan'da ekonomiyi sarsan sorunlardan biri de bölgedeki Çinli askerler olmuştur. Guomintang yönetimi, Kansu bölgesinden Çinli askeri bölükleri getirterek Doğu Türkistan'a konuşlandırmıştır. Sheng Shih-tsai'nin Sovyet Rusya ile ilişkilerinin gerildiği dönemde, bölgede 20.000 civarında Çinli askerin olduğu düşünülmektedir.⁵⁵⁴ Bu askerlerin ihtiyaçlarının Doğu Türkistan'dan karşılanması, zaten ekonomik olarak zor durumda olan halka yeni bir külfet getirmiştir. Doğu Türkistan ekonomisi oldukça zor durumdadır. Piyasadaki para sıkıntısı sebebiyle vergiler, aynı olarak toplanmaya başlanmıştır. Yünler, hayvanlar, pamuklar, kürkler vb. ürünler değerinden daha düşük fiyatlara satılmaya başlanmıştır.⁵⁵⁵

Wu Zhong-xin dönemindeki önemli olaylardan biri de bölgeye tekrar Çinli göçmen yerleştirilmesi olmuştur. Bölgedeki Çinli nüfusunu arttırmak amacıyla yapılan bu uygulama büyük tepki toplamıştır. Guomintang yönetimi, bu tepkileri azaltmak amacıyla göçmenlerin Çin'in tarım ihtiyacını karşılamak düşüncesi ile yerleştirildiğini söylemiştir. Çinli göçmenlerden en çok etkilenen topluluk ise Kazak Türkleri olmuştur. Çinli göçmenlerin gelmesi ile beraber Kazak Türkleri, ikametgâhlarından güç kullanılarak çıkarılmışlardır.⁵⁵⁶

1942-1945 yılları arasında Doğu Türkistan'da, Türklere onur kırıcı saldırılar artmış, malları ve mülkleri ellerinden alınmıştır.⁵⁵⁷ Kumar oynamak serbest hale getirilmiştir. Okullarda Çince müfredata geçilmiştir.⁵⁵⁸ Çinli göçmen politikası, memurlar

⁵⁵² Forbes, 299-300.

⁵⁵³ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 65.

⁵⁵⁴ Clubb, 328-329.

⁵⁵⁵ O. Lattimore, *Pivot of Asia*, 178-179.

⁵⁵⁶ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 66.

⁵⁵⁷ Gültepe, *Bitmeyen Çin Mezalimi* 1, 55.

⁵⁵⁸ Hekim, 208.

arasındaki rüşvet ve liyakatsizliğin artması, ekonomik sıkıntılar, enflasyonun yükselmesi gibi sebeplerle bölge halkının, Guomintang yönetimine olan güveni azalmış, öfke ve huzursuzluk artmıştır.⁵⁵⁹

Sovyet Rusya'nın bölgeden çekilmesi sonrası Doğu Türkistan'da zuhur eden felaketlerden biri de, Sheng Shih-tsai döneminde oluşturulan gizli polis teşkilatının Guomintang yönetimi altında devam etmiş olmasıdır. Bu teşkilatın faaliyetlerini duraksatmadan devam etmesi, halkın yeni yönetime olan umutlarını baltalamıştır. Halk arasında dolaşan “*Bir Sheng Shih-tsai gitti, ama ikincisi geldi*” şeklindeki söze bakacak olursak halkın ne kadar müşkül durumda olduğunu tahmin etmek pek de güç değildir.⁵⁶⁰

1.2. Sovyet Rusya'nın İhtilalcilerle Anlaşma Girişimleri

1.2.1. Sovyet Rusya'nın İhtilalcilerle Anlaşması için Moğolistan'dan Heyet Göndermesi ve Baytik Antlaşması

1934-1942 yılları arasında, Doğu Türkistan'daki Kazak Türkleri, Sheng Shih-tsai'nin yanlış politikaları sebebiyle birçok kez ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalardan en önemlisi 1940 yılında Osman Batur önderliğinde İli, Çöğüçek ve Altay şehirlerinde (Üç Bölge olarakta bilinmektedir) meydana gelmiştir. Ayaklanmanın ilk yıllarında, Sovyet Rusya'nın desteğini alan Sheng Shih-tsai, ihtilalcilerin Altay'daki karargahları da dâhil olmak üzere bölgeyi kontrolü altına almıştır. Osman Batur ve beraberindekiler ise 1942 yılının son ve 1943 yılının ilk aylarını, Moğolistan sınırına yakın bir bölgede, Tayınkul'da geçirmişlerdir. Sovyet Rusya'nın Sheng Shih-tsai ile arası açılınca, Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü kaynaklarından yararlanmak ve bölgedeki nüfuzunu korumak isteyen Sovyet Rusya, politika değişikliği yapmıştır. Bu amaçla ayaklanan Müslüman Türkleri desteklemeye karar vermiştir. İhtilalcilere karşı yaptığı saldırıları durdurmuştur.⁵⁶¹

Osman Batur, 1943 yılının yaz mevsiminde, Tayınkul'da Moğol heyet ve Sovyet Rusya'nın Kazakistan'dan gönderdiği iki Kazak Türkü ile görüşmüştür. Bu görüşme hakkında elimizde ayrıntılı bilgi mevcut olmamakla beraber, Sovyet Rusya'nın Moğol

⁵⁵⁹ Forbes, 307.

⁵⁶⁰ Dickens, 20.

⁵⁶¹ Forbes, 308-309.

heyet aracılığı ile ihtilalcilerin silah ve cephane ihtiyaçlarını karşıladığı, ihtilalcilerin Çin askerlerine saldırabilmesi için Çin'in sınırları dışında askeri bir karargâh tahsis ettiği bilinmektedir.⁵⁶² Görüşmelerde bölgeden askeri ve idari Han Çinlilerini göndermek için Kazakların Moğollarla iş birliği yapması kararlaştırılmıştır.⁵⁶³ Buna karşılık olarak Osman Batur, Moğollara büyükbaş hayvan vermiş ve Altay bölgesinde hayvan otlatmalarına izin vermiştir.⁵⁶⁴ Aslında Osman Batur'un Dış Moğolistan'dan başka silah alabileceği bir yer yoktur. Zira Doğu Türkistan, Asya'nın göbeğinde yer almakla beraber Çin hâkimiyetinde olduğu için dış dünyadan yardım alabilecek durumda değildir. Zaten II. Dünya Savaşı nedeniyle ülkeler, ellerindeki silahları dışarıya göndermemeye çalışıyorlardır.⁵⁶⁵ İmzalanan bu antlaşmaya Baytik Antlaşması adı verilmektedir. Antlaşma sonucunda Osman Batur ve arkadaşları ihtiyaç duydukları silahlara sahip olmuşlardır. Rusya'nın güdümündeki Moğol heyet, daha önce Sheng Shih-tsai'den elde ettikleri Altay madenlerini işletme imtiyazını tekrar elde etmek için daha fazla silah vermeyi teklif etmişlerdir. Ancak Osman Batur, bu teklifi reddetmiştir.⁵⁶⁶

Dış Moğolistan ile imzalanan Baytik Antlaşması'nın hemen akabinde ihtilalciler, tekrar taarruza geçmişlerdir. 22 Temmuz 1943 tarihinde Altay bölgesi tamamen ihtilalcilerin eline geçmiştir. Osman İslamoğlu'na "Batur" ismi, bu mücadele esnasında verilmiştir.⁵⁶⁷

1943 yılı bahar aylarından itibaren ihtilalcileri desteklemeye başlayan Sovyet Rusya, sadece silah yardımıyla bulunmamıştır. Çeşitli konularda fikir önerilerinde bulunmuştur. Moğolistan Devlet Başkanı Çoybolsan ve Rus asıllı komutan Macik ile görüşen Osman Batur, istiklal kazanılıncaya kadar mücadele etmeye karar vermiştir.⁵⁶⁸

⁵⁶² Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 176-177.

⁵⁶³ Dickens, 21.

⁵⁶⁴ Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 327.

⁵⁶⁵ Hızırбек Gayretullah, **Altaylarda Kanlı Günler**, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1977, 92.

⁵⁶⁶ Tekin Tuncer, Bir Halk Kahramanı Osman Batur, **II. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (TÜKAS 2015) Bildirileri 4-5 Eylül 2015 Saraybosna**, ed. Hüseyin Gönel, Murat Gür, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi, 2016, 189; Oraltay, 122. Osman Batur'un bu teklifi reddetmesiyle beraber silah sevkiyatı yavaşlamış ve 1944 yılı sonlarına doğru tamamen durmuştur.(Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 327.)

⁵⁶⁷ Hızırбек Gayretullah, **Osman Batur**, İstanbul: Orda Yayınları, 1966, 5.

⁵⁶⁸ Ömer Kul, Osman Batur, **DİA**, İstanbul, 2016, 381.

Osman Batur, Çinli memurların Altay'a girişini engellemeye çalışmıştır. Sheng Shih-tsai ise Kazakların yaşadıkları bölgelere ve hayvanlara saldırarak karşılık vermiştir. Uzunca bir dönem Sovyet Rusya ile beraber hareket eden Sheng Shih-tsai, Osman Batur'un Rusya'dan yardım aldığını ve Rusya'nın yönlendirmeleri ile hareket ettiğini öne sürerek ihtilalcileri bastırmadan bölgede huzurun sağlanamayacağı kanaatine varmıştır.⁵⁶⁹ İhtilalcileri durdurmak isteyen Umumî Vali, Cungarya bölgesine asker sevk etmiştir. Kazak süvarileriyle savaşmayı planlayan Urumçi birlikleri, karşılarında Sovyet uçakları ve Moğolistan birliklerini görünce büyük bir şaşkınlık yaşamışlardır. Neticede ihtilalciler, Sheng Shih-tsai birliklerini bozguna uğratmışlardır.⁵⁷⁰ Rusya'nın asıl amacı ihtilalcileri kullanarak Çin birliklerini bölgeden çıkarmak olabilir. Ancak Doğu Türkistan'da kendinden ayrı hür bir devlet kurmak değildir. Veya Çin'in iki yakasının bir araya gelmesini engelleyerek bölgeyi olabildiğince sömürmeyi amaçlamış olabilir.

Çoybolsan, 1944 yılı Nisan ayında 30 kişilik bir heyetle tekrar ihtilalcilerin yanına gelmiştir. 1.000 silah, 1.000 at, 500 Kazak asker ve bir danışman bırakarak ihtilalin durumu hakkında bilgi almıştır.⁵⁷¹ 1944 yılında, Tanrı Dağlarının kuzeyinde bulunan hemen hemen tüm şehirler inkılapçıların eline geçmiştir.⁵⁷²

1.2.2. İli İhtilali ve Sovyet Rusya'nın İhtilalcileri Etkisi Altına Almaya Çalışması

Guomintang Hükûmeti, Sheng Shih-tsai'yi azledip yerine Wu Zhong-xin'i tayin ettiğini daha önce belirtmiştik. Wu Zhong-xin idareyi eline alınca Doğu Türkistanlıları baskı altına almaya, asimile etmeye çalışmıştır. Çincenin zorunlu olması, Çinlilerle evlilik, Çinlileri iskân etme gibi politikalar sebebiyle halk barut fiçısına dönmüştür.⁵⁷³ İli halkı, kısa zaman içerisinde Ali Han Töre etrafında toplaşmaya başlamışlardır. Bu durumdan konsolosları vasıtasıyla haberdar olan Rusya, Polat isimli bir kişiyi Ali Han Töre'ye göndermiştir.⁵⁷⁴ Elçi, eğer isyan başlatmak isterlerse Rusya'nın kendilerine

⁵⁶⁹ Forbes, 309-310.

⁵⁷⁰ Dickens, 21.

⁵⁷¹ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 291-292.

⁵⁷² Gayretullah, **Osman Batur**, 5.

⁵⁷³ Ömer Kul, 1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, Sayı 24, 2018, 33-34.

⁵⁷⁴ Hekim, 209.

yardım edebileceğini ve Rusya'nın daha önce yaptığı yanlışları tekrarlamayacağını bildirmiştir.⁵⁷⁵

Sovyet Rusya'nın neden İli ihtilalcilerini desteklediği merak konusu olabilir. Rusya'nın yardım etme amaçları, II. Dünya Savaşı'nda, Rusya'nın zorda kaldığı bir anda, bölgeden Rusya'yı çıkaran Sheng Shih-tsai ve Guomintang Hükûmeti'ne, yöre halkını tehdit unsuru olarak kullanmak; Japonların Doğu Türkistan'ı etkileri altına almalarına mani olmak; ihtilalcilerle olan irtibatını ileri sürerek Guomintang'dan imtiyaz elde etmek, bölge kaynaklarını tekrar sömürmek olarak sıralanabilir. Bunların yanında Guomintang ile ABD arasında imzalanan İli'de kurulacak hava üssü antlaşmasının gerçekleşmesini önlemek⁵⁷⁶ ve Basra üzerinden Çin'e gelecek olan ABD askeri sevkiyatı esnasında, ABD'nin Türkistan bölgesindeki durumları fark ederek bölgede kendisine rakip olmasını engellemeye çalışmak olmuştur.⁵⁷⁷

Ali Han Töre, Rus Konsolosunun gönderdiği Polat Bey ile Araşang'da bir araya gelerek görüş alışverişinde bulunmuş ve gizli antlaşmalar yapmıştır. Polat Bey'in teşvikleriyle "Azadlık Cemiyeti" adı altında bir teşkilat kurulmuştur. Bu teşkilat üyeleri, eğlence partileri düzenleyerek ihtilal planları yapmaya başlamışlardır.⁵⁷⁸

1944 yılı yaz aylarında Guomintang askerlerinin yapmış oldukları haksızlıklara daha fazla dayanamayan Gulca'nın Nılkı halkının, Çinli bir askeri öldürmesiyle ayaklanma başlamıştır. Kısa süre sonra Gulca halkı, Alihan Töre'yi kendilerine baş seçmişlerdir. Ali Han Töre ise ilk iş olarak Sovyet Rusya'dan silah temin etmeye çalışmıştır. Ancak Ruslar, silah kullanımını göstermek bahanesi ile Rus subaylarının da gönderilmesini şart koşmuştur. Mecbur kalan Alihan Töre teklifi kabul etmiştir.⁵⁷⁹

Sheng Shih-tsai'nin Rusları Doğu Türkistan'dan atmaya başladığı dönemde, valinin hışmından kaçan Doğu Türkistanlılar, Sovyet Rusya'ya gitmişlerdir. Bu aydınlar, Alma-Ata şehrinde Doğu Türkistan Türkleri Milli Kurtuluş Komitesi (DTTMKK) adı altında bir teşkilat kurmuşlardır. Urumçi idaresine karşı başlatılan bu muhalefet

⁵⁷⁵ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 174.

⁵⁷⁶ Mahmut Kaşgarlı, 12 Kasım 1944'te Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Ortadan Kaldırılmasının Sırrı, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Kasım 2004, 51-52.

⁵⁷⁷ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 174-175.

⁵⁷⁸ Hekim, 209.

⁵⁷⁹ Oraltay, 124-125.

hareketine “ilericiler” adı verilmektedir.⁵⁸⁰ Ahmetcan Kasımî, ilericilerin Doğu Türkistan’daki liderleri ve Rus ajanı olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁸¹

Guomindang Hükûmeti’nin aldığı tedbirlere rağmen ilericiler, hem Nılkılı ihtilalcilerle hem de Uygur ve Moğollardan oluşturulmuş Guomindang birliklerinden bir taburu kendi yanına çekerek İli’ye saldırmışlardır. 10 Kasım’da şehrin hemen hemen tamamı ele geçirilmiştir. Aralarındaki iletişim kopan Urumçi birlikleri, kendilerinden daha az teçhizata sahip olan ihtilalciler tarafından kısa sürede bertaraf edilmişlerdir.⁵⁸² Şehrin tamamen ele geçirilmesinden sonra, 12 Kasım 1944 tarihinde⁵⁸³, Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin kuruluşu ilan edilmiştir.⁵⁸⁴

İli ihtilalinin başarıyla sonuçlanmasına katkı sağlayan iki grup göze çarpmaktadır. Bunlardan biri muhafazakârlar ve Türkçülerden oluşan Nılkı ihtilalcileri, diğeri ise Ahmetcan Kasımî liderliğindeki Sovyetlerde eğitim almış, sol görüşlü ilericilerdir.⁵⁸⁵

1.2.3. Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Sovyet Rusya’nın Doğu Türkistan Cumhuriyeti’ni Etkisi Altına Alması

Doğu Türkistan Cumhuriyeti’i kurulduktan kısa bir süre sonra bu ihtilalin daha hızlı yayılması amacıyla halk arasında sevilen Din Âlimi Alihan Töre, Cumhurbaşkanı ilan edilmiştir. Uygur nüfuzundan yararlanmak amacıyla Hâkim Beğ Hoca, onun yardımcılığına seçilmiştir. Devlet daha yeni kurulduğu için hem milliyetçiler hem de ilericiler kendi arzularından taviz vermekten çekinmemişlerdir. Devletin bayrağı; yeşil zemin üzerine beyaz ay yıldız olarak kabul edilmiştir ancak devletin dininin İslam olduğundan söz edilmemiştir.⁵⁸⁶ Bu durumun temel nedeni Türk olmayan azınlıkların

⁵⁸⁰ Forbes, 313-314.

⁵⁸¹ Forbes, 316.

⁵⁸² Jack Chen, **The Sinkiang Story**, New York: Macmillan Publishing Co., 1977, 213.

⁵⁸³ Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin kuruluş tarihi kesin olarak belli değildir. 15 Kasım(Forbes, 320; Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 315.), 7 Kasım (G. C. Kazakbalası, **Göçten Sonra**, İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1980, 16; Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 175; Hekim, 210; Keskin, 72.), Ekim (Adıbelli, 101; Karahoca, 21.) gibi tarihler verilmiştir. En genel kabul görülen 12 Kasım tarihi kabul edilmektedir.(Hekim, 210.)

⁵⁸⁴ M. Rıza Bekin, Doğu Türkistan’ın Bugünkü Sorunları, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 195, Mart 2003, 41; Taner Ulus, Türkiye-Doğu Türkistan İlişkileri(1923-2009), **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü**, Ankara, 2019, 23; Muzaffer Başkaya, Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan’ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler, **bilig**, Sayı 89, 2019, 217; Kaşgarlı, 12 Kasım 1944’te Kurulan Doğu Türkistan, 55.

⁵⁸⁵ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan’da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye’ye Yapılan Göçler, 69; Dickens, 21.

⁵⁸⁶ Forbes, 325-326.

desteğini almaktır. Buna ilaveten hükûmetteki diğer azalarında bu duruma etkisi olmuştur.⁵⁸⁷

İli İhtilali gerçekleşmeden önce Alihan Töre'nin Ruslarla silah temini hususunda anlaşma yaptığını ve Rusların subay göndermek şartıyla kabul ettiğini belirtmiştik. Ruslar, İli ordusunu modernize etme bahanesiyle General Polinof, General İshak, Albay Mevlanof gibi pek çok subayı, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne göndermiştir. Bu subaylar askeri işleri tamamen ellerine aldıktan sonra sivil işler için de müşavir gelmesi gerektiğini söylemişlerdir. Böylece Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne tekrar Rus görevli akını başlamıştır. Alihan Töre'nin müşaviri Muhsin, Dinîye Bakanlığına getirilen Cafer Kari, Maarif Bakanlığına getirilen Abdullayof, Maliye Bakanlığına gelen Gorki Mihaloviç Rusya'dan gelen subaylardan bazılarıdır.⁵⁸⁸

Osman Batur, diğer muhalifler gibi İli İhtilalcilerine katılmıştır.⁵⁸⁹ Ancak o, Rus yanlısı "ilericiler"e göstermelik olarak hizmet etmiştir.⁵⁹⁰ Osman Batur, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin hizmetine girdiği dönemde ihtilal hala devam ediyordu. Osman Batur bu dönemde Altay ve Çöğüçek'e saldırarak buraları ele geçirmiştir.⁵⁹¹

Doğu Türkistan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan kısa bir süre sonra ilericiler ile milliyetçiler arasında bir mücadele başlamıştır. Ahmetcan Kasımî önderliğindeki ilericiler, Alihan Töre, Hâkim Beğ Hoca ve diğer din ulemalarını saf dışı ederek yönetimi ele geçirmişlerdir.⁵⁹²

5 Ocak 1945 tarihinde, "Gulca Beyannamesi" adıyla hükûmet programı ilan edilmiştir. Bu beyannamede Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ndeki Sovyet etkisi açıkça görülmektedir. Bu beyanname şöyledir:

1. Doğu Türkistan'daki Guomindang hâkimiyetini bitirmek.
2. Doğu Türkistan'daki her millete eşit haklar sağlamak.
3. Milli bir ordu kurmak.
4. Banka, posta, telefon ve telgraf teşkilatlarını devlet tekeline almak.

⁵⁸⁷ Tuncer, Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi, 1057.

⁵⁸⁸ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 57.

⁵⁸⁹ Clubb, 366; Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 442.

⁵⁹⁰ Tuncer, Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi, 1058.

⁵⁹¹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 70.

⁵⁹² Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 71.

5. Tarımı, hayvancılığı, sanayiye vb. özel sektör girişimlerini desteklemek.
6. Bölgede yaşayan herkesin dinî inancına saygı duymak.
7. Milli eğitim ve sağlık alanlarında reformlar yapmak.
8. Başta Sovyet Rusya öncelikli olmak üzere diğer devletlerle dostça ilişki kurmak.⁵⁹³

Doğu Türkistan Cumhuriyeti, devletleşme politikaları gereği vergi sistemi oluşturmuş⁵⁹⁴ ve kendi adına para bastırmıştır.⁵⁹⁵ Eğitim, sağlık, tarım gibi konularda ilerleme kaydedilmiştir.⁵⁹⁶ İli Milli Ordusu kurulmuştur. Ancak bu ordunun yöneticileri, yine Sovyet taraftarı DTTMKK ile ilişkili kişiler olmuştur. Bu ordunun başına Kırgız subay İshak Beğ getirilmiştir. İshak Beğ'in yardımcıları Beyaz Rus Polinov ve Leskin olmuştur.⁵⁹⁷ Rusya, önemli mevkileri kontrol etmesinin yanı sıra Doğu Türkistan'da propaganda broşürleri dağıtmıştır. Bu broşürlerde, Doğu Türkistanlıların Sovyet yönetimi altındaki Batı Türkistanlılarla kardeş olduklarını ve ırkdaşlarının Sovyet yönetimi altında özgürce yaşadıkları anlatılmıştır.⁵⁹⁸

1.3. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistanlı İhtilalcilere İhaneti

1.3.1. Sovyet Rusya Desteğindeki Milli Ordunun İlerlemesi

1945 yılında, Sovyet Rusya'nın politikası, Doğu Türkistan'da silahlı mücadele eden ihtilalcileri desteklemek olmuştur.⁵⁹⁹ Modern silahlarla donatılmış Guomintang ordusunun karşısında İli Milli Ordusu'nun şansı pek yoktur. Sovyet Rusya, dolaylı olarak yönetimi altındaki bu orduya askeri yardımlarda bulunmuştur. Ağır toplar, zırhlı araçlar ve askeri danışmanlar göndermiştir.⁶⁰⁰

Sovyet Rusya, İli Milli Ordusuna sadece cephane değil, Batı Türkistan'daki ırkdaşlarından asker dahi göndermiştir.⁶⁰¹ İli Milli Ordusu'nun Kiril Alfabesi ile yazılı ay yıldızlı üniformaları temin ettiği bilinmektedir. Her ne kadar Sovyet Rusya yaptığı

⁵⁹³ Forbes, 333-334; Dickens, 16.

⁵⁹⁴ McLean, 383.

⁵⁹⁵ Whiting, 106; Oraltay, 131,

⁵⁹⁶ Dickens, 16.

⁵⁹⁷ Forbes, 339; Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 194; Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 71.

⁵⁹⁸ Dickens, 16.

⁵⁹⁹ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 319.

⁶⁰⁰ Dickens, 16.

⁶⁰¹ Whiting, 105.

yardımları reddetse de 14 Mayıs 1967 yılında Taşkent radyosunda hem yardım hem de nitelikli eleman gönderildiğinin söylenmesi bir nevi itiraf sayılabilir.⁶⁰²

1945 yılının Ocak ayında, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin komutanlarından Leskin, Guomintang birliklerini Sayram Nor'da bozguna uğratmıştır. Geri çekilen Çinli birlikler, savunma pozisyonuna geçerek, havaların ısınmasını yani bahar aylarını beklemeye başlamışlardır. İhtilalciler ise ordularını güçlendirmiş ve hazırlık yapmışlardır. Haziran ayı geldiği vakit, İli Milli Ordusu, saldırıya geçerek Çin birliklerini Urumçi'ye kaçırmışlardır. Ardından Osman Batur ile birleşmek için Altay ve Çöğücek'e doğru ilerlemişlerdir.⁶⁰³

İli milli ordusu, İli, Altay ve Tarbagatay'da hâkimiyetini pekiştirdikten sonra gözünü başkent Urumçi'ye çevirmiştir.⁶⁰⁴ Urumçi'ye 100 kilometre mesafedeki Manas'a doğru yönelmiştir. Daha küçük birlikler, Çin ile Urumçi arasındaki itribatı kesmişlerdir.⁶⁰⁵ Ordu, Usu'ya gelince burada Guomintang birlikleriyle karşılaşmıştır. Kazak ve Moğol süvari birlikleri ile desteklenmiş İli Milli Ordusu, 3.000 kişi kadardır. Ayrıca hepsinin elinde silah bulunmuyordur. Guomintang'ın ordusu ise hafif ve ağır makineli tüfeklerle birkaç tank ve hafif toplarla donatılmış 8.000 kişi kadardır.⁶⁰⁶ Usu yakınlarında yapılan bu savaşta İli Milli Ordusu, Guomintang birliklerini büyük bir bozguna uğratmıştır. Whiting'in bildirdiğine göre ihtilalciler uçak dahi kullanmışlardır.⁶⁰⁷ Daha sonra ordu, toparlanarak Manas şehrine saldırmıştır. Manas şehrinde de başarı elde etmeleri üzerine⁶⁰⁸ Urumçi'de kargaşa başlamıştır. Çinli yönetici ve halk, Urumçi'yi terk ederek Kumul'a çekilme kararı almışlardır.⁶⁰⁹

Görülüyor ki imkân verilirse, yani ellerinde yeterli miktarda silah bulunursa Doğu Türkistanlılar, sayıları kendilerinden kat kat fazla da olsa Çinlileri bozguna uğratabilmektedirler.

⁶⁰² Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 196.

⁶⁰³ Forbes, 340.

⁶⁰⁴ Clubb, 366.

⁶⁰⁵ McLean, 384.

⁶⁰⁶ Chen, 233.

⁶⁰⁷ Whiting, 106.

⁶⁰⁸ Kul, Osman Batur, **DİA**, 381.

⁶⁰⁹ Karahoca, 21.

1.3.2. Yalta Konferansı'nda Doğu Türkistan'ın Durumu

Yalta Konferansı, II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kırım'ın Yalta şehri yakınlarındaki Livadia Sarayı'nda gerçekleştirilmiştir. 4 Şubat 1945 tarihinde başlayan ve resmi olarak "Kırım Konferansı" olarak bilinen bu konferans, 11 Şubat tarihine kadar devam etmiştir. Konferansta II. Dünya Savaşı'nın seyri hakkında konuşulması gerekirken savaş sonrası yapılacak görüşülmüştür. Toplantıya İngiltere Başbakanı Churchill, ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt ve Sovyet Rusya Lideri J. Stalin katılmıştır.⁶¹⁰

Sovyet Rusya, Çin'in kuzeyinde İç Moğolistan, Dış Moğolistan, Mançurya ve Doğu Türkistan'ı da içine alan, komünist bir devlet kurmayı planlamıştır. Böylece Çin'i ikiye bölmüş olacaktır. Ancak ABD ve İngiltere Milliyetçi Çin yönetimini (Guomintang yönetimi) desteklemiştir.⁶¹¹ Amerika ve İngiltere, Guomintang'ın Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kabul etmesini buna karşılık Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'a müdahale etmeyi bırakmasını önermişlerdir. Bu teklifi iki tarafta kabul etmiştir.⁶¹² Ayrıca Sovyet Rusya, anlaşma sonucunda Dış Moğolistan ile Çin'in kuzeydoğusundaki demir yolu işletmesinde ve Çin'de iki limanda söz hakkı elde etmiştir.⁶¹³

1.3.3. Sovyet Rusya'nın Müdahalesiyle İli Milli Ordusu'nun Durdurulması

1945 yılı Temmuz ayında İli Milli Ordusu taarruza geçmiş ve birçok şehri ele geçirmiştir. ABD silahlarıyla donatılmış Guomintang birlikleri, Rusya'nın desteklediği İli Milli Ordusu karşısında sürekli geri çekilmiştir. Sonbahar aylarına gelindiğinde İli Milli Ordusu, Urumçi yakınlarına kadar gelmişlerdir. Bir taraftan da, güney bölgeler, Aksu ve Taşkorgan gibi kasabalar ele geçirilmiştir. Doğu Türkistan böyle karışık bir dönemde iken, Guomintang Hükûmeti, General Chang Chih-chung'u Urumçi'ye göndermiştir.⁶¹⁴

⁶¹⁰ Bilgili, 57-58.

⁶¹¹ Barış Adıbelli, II. Dünya Savaşı Öncesinde ve Sonrasında Doğu Türkistan, **İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası**, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016, 245.

⁶¹² Kaşgarlı, 12 Kasım 1944'te Kurulan Doğu Türkistan, 53.

⁶¹³ Ümit Çelik, Düşmanımın Düşmanı Dostumdur: Çin-Rusya İlişkileri ve ABD, 2; Bilgili, 88.

⁶¹⁴ Dickens, 23.

Çinliler, Rusya'nın Doğu Türkistan'a yardım ettiğini biliyordur. Chang Chih-chung, bu sebeple 13 Eylül'de Sovyet Rusya'nın Urumçi'deki konsolosu ile irtibata geçerek eğer ateşkes sağlanmazsa Guomintang Hükûmeti'nin konuyu uluslararası görüşmelerde dillendireceği hususunda uyarıda bulunmuştur.⁶¹⁵ Öte yandan Chang Kai-shek, radyoda verdiği bir röportajda Doğu Türkistan sorununun barış yolu ile çözüme kavuşturulması için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını söylemiştir. Bu sebeple Chang Chih-chung'u Urumçi'ye gönderirken arabuluculuk yapmaları için "Üç Efendi"yi⁶¹⁶ de beraberinde göndermiştir.⁶¹⁷

Rusya, Guomintang'ın diplomatik mücadeleye giriştiğini görünce endişelenmiştir. Alihan Töre'ye Çinlilerin meseleyi uluslararası bir mesele yapacağını bu sebeple saldırıların durdurulması ve meseleyi anlaşma yoluyla halletmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Bunun üzerine Alihan Töre, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bakanları ve askeri erkânıyla Rusya'nın tavsiyelerini görüşmüştür. Toplantıdan ret kararı çıkmıştır. Bu haberi duyan Rusya, askeri müdahalede bulunarak hükûmeti dağıtmakla tehdit etmiştir.⁶¹⁸

Sovyet Rusya ve Guomintang arasında kalan Doğu Türkistanlılar, barış görüşmelerine katılmanın daha hayırlı olacağı hususunda fikir birliğine varmışlardır. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Rusya, Çin'e gönderdiği bir teklifte, Doğu Türkistan halkının Sovyet Konsolosu aracılığıyla Rusya'dan arabuluculuk yapmalarını istediğini bildirmiştir. Çin hükûmeti arzu ederse Sovyet konsolosunun aracılık yapabileceği bildirilmiştir. Bu haberi alan Çin Hükûmeti, Sovyet Rusya'nın iyi niyeti için teşekkür ederek, Chang Chih-chung başkanlığındaki bir heyetin Doğu Türkistan'a gönderileceği ve anlaşma girişimlerinde bulunulacağı şeklinde cevap vermiştir.⁶¹⁹

⁶¹⁵ Whiting, 106; Tuncer, Çin-Sovyet Çekişmesi, 1062; Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-1**, 441.

⁶¹⁶ Üç Efendiler: İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabri Baykuzu'dan oluşmaktadır. 1930 ve 40'lı yıllarda Çin'in başkentinde Doğu Türkistan'ın hak ettiği değeri alabilmesi için mücadele etmişlerdir. Doğu Türkistan'ın isiminin Sinkiang olarak değiştirilmesine karşı çıkmışlardır. Doğu Türkistan'a muhtariyet verilmesi için mücadele etmişlerdir. Doğu Türkistan'ın haklarını savunurken bir yandanda Doğu Türkistan'daki genel velilerin tutumlarını ve Rusların bölgedeki planları hakkında Çin yönetimini uyarılmışlardır. Fikirlerini daha iyi yayabilmek için "Tıyanşan", "Türkistan Avazı" ve "Altay" gibi Çince ve Türkçe neşriyatları yayınlamışlardır.(Emin Kırkıl-Tekin Tuncer, Üç Efendilerin Nanking ve Doğu Türkistan'daki Mücadeleleri, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 17, Sayı 1, Mart 2019, 297-298.)

⁶¹⁷ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 57-58.

⁶¹⁸ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 177-178.

⁶¹⁹ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 178-179.

1.3.4. 1946 Antlaşması ve Rusya'nın Elde Ettikleri

Çin ve Sovyet Rusya'nın birleşerek İli Milli Ordusu'nu durdurmalarının ardından 12 Ekim 1945 tarihinde görüşmeler başlamıştır. Bu görüşmelere İli'den Ahmetcan Kasımî, Rahimcan Sabir Hoca ve Kazaklardan Ebul Hayr Töre katılmıştır. Bu kişiler Sovyet yanlısı “ilericiler”e yakın olan kişilerdir.⁶²⁰

Görüşmeler 14 Ekim 1945 tarihinde başlamıştır. Sovyet ajanı olduğu iddia edilen Ahmetcan Kasımî, görüşme aralarında Rus konsolosuna bilgi sızdırmıştır.⁶²¹ Görüşmelerde iki ana konu üzerinde durulmuştur. Birincisi; oluşturulacak eyalet hükûmetinde, her milletin nüfusları oranında temsil edilmesi, ikincisi ise; oluşturulacak milli ordunun durumu olmuştur.⁶²²

12 Temmuz 1946 tarihinde imzalanan bu antlaşmaya göre; Doğu Türkistan'da kurulacak 25 kişilik hükûmet görevlisinin 15'ini Doğu Türkistanlılar, 10'unu Çin görevlendirecektir. Yerel mevkilere yerli halklar atanacaktır. Parlamento serbest seçim esasına göre oluşturulacaktır. Resmi dil olarak Çince ve Türkçe kullanılacak, eğitim dili Türkçe olacaktır. Doğu Türkistan kültürel, ekonomik ve iç siyasette özel hakları olmakla beraber Çin'e bağlı olacaktır.⁶²³ Tutuklular serbest bırakılacak, vergi sistemi yeniden düzenlenecek ve herkesin ticaret, konuşma ve dinî özgürlükleri olacaktır.⁶²⁴ İli Milli Ordusu'nun 3 süvari ve 3 piyade alayı olacak, asker sayısı ise maksimum 12.000 olacaktır. Emniyet teşkilatı yerel yönetimin elinde olacaktır. Doğu Türkistan Cumhuriyeti lağvedilecek ve İli, Altay ve Çöğüçek tekrar Doğu Türkistan toprağı olarak kabul edilecektir.⁶²⁵

Rusya'nın Doğu Türkistanlıları bırakarak Çinlilerin safına geçmesine gelince Rusya çoktan istediği hedeflere ulaştığı için İli Milli Ordusu'nun daha fazla ilerlemesine gerek kalmamıştır. İli, Çöğüçek gibi Rusya sınırındaki şehirlerde, hâkimiyetini tekrar tesis etmesiyle yer altı kaynaklarını sömürmeye devam etmiştir. İli Milli Ordusu, Rus sınırından uzaklaştıkça Rusya'nın hâkimiyetinden kopabilirdi. Çünkü Tarım

⁶²⁰ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 72.

⁶²¹ Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 328.

⁶²² Clubb, 367.

⁶²³ Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 328.

⁶²⁴ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 444.

⁶²⁵ Forbes, 352; Tuncer, Çin-Sovyet Çekişmesi, 1063.

havzasında Rus düşmanlığı daha fazladır. Dolayısıyla Rusya etkinliğini kaybedebilirdi.⁶²⁶ İli Milli Ordusu'nun ilerlemesini durdurarak Tu Shan-tzu Bölgesi'ndeki petrol kuyularının kontrolünü ihtilalcilere bırakmamıştır.⁶²⁷ Rusya, bir dönem İli Milli Ordusu'nu destekleyerek ABD'nin Doğu Türkistan'da üs kurmasını engellemiştir. Bölgedeki gücünü göstererek Çin'e de istediği mesajı vermiştir. Japonya'ya atılan atom bombası sonrası Japonya tehdidi ortadan kalkmıştır. Rusya, Mançurya'yı işgal etmiştir. 13 Ağustos 1945 tarihinde Moskova'da Sovyet-Çin Dostluk ve İş Birliği Antlaşması imzalanmıştır. Ayrıca Yalta Konferansında Çin'den pek çok taviz almıştır. Kısacası Sovyet Rusya, İli İhtilalcilerini ayaklanmanın ilk anından itibaren taşın suyunu sıkarcasına sıkmış, yararlanabileceği kadar yararlanmıştır.⁶²⁸

2. Sovyet Rusya'nın Komünist Çin İstilas Arefesinde Doğu Türkistan'daki Durumu

2.1. Koalisyon Hükûmetleri Döneminde Rusya'nın Bölgedeki Durumu

2.1.1. Koalisyon Hükûmeti'nin Kurulması

1 Temmuz 1946 tarihinde, Chang Chih-chung, Urumçi'deki bir radyoda röportaj vererek, İli sorununun barışçıl yollarla çözüldüğünü bildirmiştir. Ardından arabuluculuk yaptığı için Sovyet Rusya'ya teşekkür etmiştir. Aynı gün içerisinde antlaşmaya uygun olarak Koalisyon Hükûmeti kurulmuştur.⁶²⁹ Chang Chih-chung Başkan olmuş, yardımcılığına ise Rus yanlısı Ahmetcan Kasımî ve Burhan Şehidî getirilmiştir. Genel Sekreter olarak Chang Chih-chung'un sağ kolu olarak bilinen Liu Min-chun, Genel Sekreter Yardımcılığına Türk asıllı Abdülkerim Abbas ve Salis getirilmiştir.⁶³⁰ Bu hükûmette Seyfüddin Azizov, Rahimcan Sabirov ve Abdülkerim Abbasov gibi Rus yanlıları da yer almıştır.⁶³¹ Daha önce Doğu Türkistan Cumhuriyeti

⁶²⁶ Dickens, 23-24.

⁶²⁷ Tuncer, Çin-Sovyet Çekişmesi, 1064.

⁶²⁸ Kaşgarlı, 12 Kasım 1944'te Kurulan Doğu Türkistan, 53-54.

⁶²⁹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 74.

⁶³⁰ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 445.

⁶³¹ Adıbelli, **Doğu Türkistan**, 103.

Hükûmeti'nde görev alan Osman Batur ile Alihan Töre gibi milliyetçi Türklere, yeni hükûmette yer verilmemiştir.⁶³²

Kabine seçildikten sonra, Doğu Türkistan'da vali, kaymakam, meclis üyesi gibi yöneticilerin seçimine geçilmiştir. Rus nüfuzunun fazla olduğu İli, Altay ve Tarbagatay'da yapılan seçimlerde, Ruslar kendi ajanlarını yerleştirmek için türlü hile ve oyuna başvurmuşlardır. Yeri geldiğinde tehditlerle bulunarak kendi adamlarını seçtirmişlerdir. Bu üç vilayet dışındaki şehirlerde (Kumul, Aksu, Urumçi, Karaşehir, Kaşgar, Hoten ve Yarkend) Türklerin karşısında Rus ve Çinli adaylar kıyasıya yarışmıştır. Çinliler, tıpkı Ruslar gibi para vererek şantaj yaparak kendi adaylarını seçtirmeye çalışmışlardır. Seçimlerde büyük çoğunluğunu milliyetçi Türkler kazanmışlardır.⁶³³

Chang Chih-chung, vergi muafiyeti getirmiş, pek çok tutukluyu serbest bırakmış, bir milletten birinin başka milletten biri ile evlenmesi neredeyse yasaklanmıştır. Yerel kadrolara yerel halk tayin edilmiştir. Tabelalara Çince'nin yanında Türkçe karşılıkları da yazılmıştır. Karakollar açılmıştır.⁶³⁴ Chang Chih-chung'un bu yapıcı faaliyetleri, yönetimdeki diğer Çinliler tarafından benimsenmemiştir. Bu memurlar halkı soymaya, rüşvet ile iş yapmaya devam etmişlerdir.⁶³⁵

2.1.2. Koalisyon Hükûmeti Döneminde Türkler Arasındaki Ayrılıklar ve Sovyet Rusya'nın Bölgedeki Durumu

Hükûmet kurulduktan kısa bir süre sonra Türklerin arası açılmaya başlamıştır. İhtilalciler, Sovyet taraftarları ve Sovyet aleyhtarları olarak kutuplaşmaya başlamışlardır.⁶³⁶

Alihan Töre, hükûmet kurulup yerel seçimlere hazırlık yapıldığı esnada, kurulan hükûmete itaat etmek istememiş, Çinlilerle anlaşma yapılmasına karşı çıkmıştır. Ruslar, Alihan Töre'nin tekrar ihtilal yapma kudretine sahip olduğunu biliyorlardır. Hükûmet kademelerine zaten adamlarını yerleştirmişlerdir. Alihan Töre'nin herhangi

⁶³² Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 74.

⁶³³ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 183-184.

⁶³⁴ Hekim, 219.

⁶³⁵ Forbes, 364.

⁶³⁶ Forbes, 364.

bir bağımsızlık girişimi, Rus dengesini altüst edebileceği için Ruslar, Alihan Töre'yi ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir.⁶³⁷

16 Ağustos 1946 tarihinde, dört Rus subay Korgas'tan sınırı geçmiştir. Alihan Töre'yi Gulca'daki evinde ziyarete gelmişlerdir. Ziyaretten sonra Alihan Töre'yi Korgas'ta öğle yemeğine davet etmişler ve Alihan Töre'yi de yanlarına alarak gitmişlerdir.⁶³⁸ Ruslar, Alihan Töre'yi kendi topraklarındaki Özbekistan'a kaçırmışlardır.⁶³⁹

Alihan Töre'nin ortadan kayboluşu üzerine İli bölgesinde "İlericiler" in hâkimiyeti artmıştır. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yıkılması, bölgedeki Sovyet nüfuzunu hemen hemen hiç azaltmamıştır. Yaralanan İli Milli Ordusu askerleri, yine Sovyet hekimleri tarafından muayene edilmiştir. Yer altı kaynakları yine Sovyet mühendisleri tarafından çıkarılmaya devam etmiştir.⁶⁴⁰ Bölgede kullanılan Rusça işaretler, karşılıklı ticaret, Sovyet doktor ve teknisyenlerin geliş gidişleri sekteye uğramamıştır.⁶⁴¹

Koalisyon Hükûmeti'nde bulunan Ahmetcan Kasımî'nin Sovyet Rusya güdümünde hareket etmesi ve Alihan Töre'nin kaybolması başta Kazaklar olmak üzere Doğu Türkistanlıları huzursuz etmiştir. Bu sebeple Osman Batur, "İlericiler"le olan bağlantısını sona erdirmiş ve hükûmeti tanımadığını ilan etmiştir. Böylece Osman Batur, milli mücadeleye devam etmeye başlamıştır. Çinliler, Osman Batur'un bu girişimlerinin tekrar yayılmasından korktukları için hükûmet azalarında bir takım değişiklik yapma kararı almışlardır.⁶⁴²

2.1.3. Mesut Sabri Baykuzu'nun Eyalet Başkanı Olması

Chang Chih-chung, yönetimi eline aldıktan sonra İli inkılabı meselesini barışçıl yollarla çözmeye çalışmıştır. Kendinden önceki valilerin aksine, Urumçi dışına çıkarak Doğu Türkistan'ı gezmiştir. Bu gezilerde halka birbirini tutmayan vaatler vermiştir.⁶⁴³

⁶³⁷ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 184.

⁶³⁸ Godfrey Lias, **Büyük Kazak Göçü**, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 59.

⁶³⁹ Doğru, 76.

⁶⁴⁰ Forbes, 365.

⁶⁴¹ Dickens, 24.

⁶⁴² Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 447-448.

⁶⁴³ Forbes, 378.

Chang Chih-chung'un vaatleri kısa sürede boşa çıkmıştır. Han milliyetçiliği taraftarı Çin askerleri, Doğu Türkistanlılara verilen hakları fazla bularak halka baskı yapmaya başlamışlardır. Yerel yönetimlerde işleyişi yavaşlatmaya ve zora sokmaya gayret göstermişlerdir. Zulüm gören halk, durumu valiye şikâyet etmiştir. Vali Chang ise Çin askerlerinin yaptıklarına göz yumarak Doğu Türkistanlıların yaptıkları şikâyetleri asılsız diyerek değerlendirmemiştir. Çinli askerlerin yaptıkları ve Chang'ın vurdumduymazlığı halkın tepkisine neden olmuş, Chang aleyhinde gösteriler düzenlenmeye başlamışlardır. Sovyet Rusya ise bu kargaşadan faydalanarak, valiliğe kendi ajanlarından birini getirmeye çalışmıştır.⁶⁴⁴

Guomintang Hükûmeti, halka yakınlaşmak, Rus taraftarlarını etkisiz kılmak,⁶⁴⁵ ayaklanmaları durdurmak ve huzuru sağlamak amacıyla yeni bir hükûmet kurmaya karar vermiştir. Rus tesirini azaltmak amacıyla Rus karşıtı Mesut Sabri Baykuzu'yu valiliğe getirmiştir.⁶⁴⁶ Genel Sekreter olarak milliyetçi Türklerden İsa Yusuf Alptekin getirilmiştir. Maliye Bakanı olarak yine milliyetçi Türklerden Canımhan Hacı getirilmiştir.⁶⁴⁷ Urumçi merkez valiliği görevine ilk Uygur kadın vali Hadıvan Hatice Hanım getirilmiştir.⁶⁴⁸

2.1.4. Sovyet Rusya'nın Mesut Sabri Baykuzu Hükûmeti'ne Tepki Göstermesi

Mesut Sabri Baykuzu'nun göreve gelmesi, Sovyet Rusya'nın kalbine bir hançer gibi saplanmıştı. Çünkü Çinliler ilk defa Türk asıllı bir kişiyi Doğu Türkistan valisi olarak atamışlardır. Bu durum halk nazarında Çin'in itibarını yükseltmiştir. Mesut Sabri Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin ve Canımhan Hacı'nın atanması ile Rusya'nın halk arasındaki nüfuzu azalmıştır. Ayrıca atanan bu üç kişi de milliyetçi Türklerdendir. Yani Rusya'nın hükûmetteki ajanları saf dışı kalmış oluyordu.⁶⁴⁹

⁶⁴⁴ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 185.

⁶⁴⁵ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 61.

⁶⁴⁶ Erkin Alptekin, **Uygur Türkleri**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978, 30; Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 448.

⁶⁴⁷ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 344.

⁶⁴⁸ Ömer Kul, Doğu Türkistan Kazak Türkleri Arasında İlk ve Tek Kadın Vali: Hadıvan Hatice Hanım (1897-1963), **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan**, ed. Hayrunnisa Alan vd., İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 2015, 453; Gayretullah, **Osman Batur**, 95.

⁶⁴⁹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 61-62.

Mesut Sabri Bey, yönetimi kabul ettiği gün, mecliste Ahmetcan Kasımî ve beraberindeki “ilericiler” bu duruma karşı çıkmışlardır. Ruslar; İli, Altay, Çögüçek ve Kaşgar’da istişare üyeleri adıyla heyetler kurup Chang Chih-chung’a şikâyetlerde bulunmuşlardır. Yine bu adı geçen şehirlerde “ilerici” taraftarları pek çok protesto düzenlemişlerdir.⁶⁵⁰

Sovyet yandaşları, Mesut Sabri Bey’in Çin nezdinde itibarını düşürmek maksadıyla aşırı milliyetçi ve Türkçü olmakla suçlamışlardır. Ardından Almanya, Japonya, ABD ve İngiltere istihbaratları adına çalışan bir casus olduğu iddia edilmiştir.⁶⁵¹

Rus ajanları, Mesut Sabri ve İsa Beylerin aleyhinde broşürler bastırıp halka dağıtmışlardır. Ahmetcan Kasımî ve beraberindekiler “*Dr. Mesut Sabri ve İsa Yusuf Alptekin, iş başında buldukları takdirde, Sovyet Rusya ile Çin Hükûmeti’nin arasını açmak için faaliyette bulunacaklar ve bunların icraatından dolayı Doğu Türkistan’da huzursuzluk meydana gelecektir*” diyerek Çin Hükûmeti’ne şikâyette bulunmuşlardır.⁶⁵²

Rus yanlıları, protesto ve şikâyetlerle Mesut Sabri Hükûmeti’ni değiştiremeyeceklerini anladıkları vakit, işi silahlı yollarla çözmeye karar vermişlerdir. Mesut Sabri Bey’e suikast girişiminde bulunmuşlardır. Ancak bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Doğu Türkistan’ın çeşitli vilayetlerinde isyan çıkarmaya çalışmışlardır. Ancak polis teşkilatı ve askeri birliklerin zamanında müdahaleleri sayesinde başarısız olmuştur. Güvenlik güçlerinin saldırıları karşısında sıkışan Rus yanlıları, Sovyet uçaklarıyla İli’ye kaçırılmışlardır. Bu olaydan kısa bir süre sonra Urumçi’de bulunan Sovyet yanlısı hükûmet üyeleri de Urumçi’yi terk ederek İli’ye gitmişlerdir.⁶⁵³

2.1.5. Rusya’nın Mesut Sabri Baykuzu Yönetimine Tepkisini Uçak Saldırılarıyla Göstermesi Baytik Boğda Olayı

Sovyet Rusya’nın Mesut Sabri Hükûmeti’ne karşı olduğunu göstermek adına yaptığı faaliyetlerden biri de Osman Batur kuvvetlerine saldırmak olmuştur.⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ Hekim, 234.

⁶⁵¹ Forbes, 385.

⁶⁵² Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, 186-187.

⁶⁵³ Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, 62.

⁶⁵⁴ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan’da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye’ye Yapılan Göçler, 344.

Osman Batur, 1946 yılı İlkbahar aylarında İli İhtilalcilerinden ayrılarak Moğolistan ile Doğu Türkistan arasındaki Baytik Boğda adı verilen dağ silsilesine çekilmiştir. Bir süre sonra Osman Batur, ortalama 30 km uzunluk ve 15 km genişlikteki bu dağ silsilesine karargâh kurmuştur. Bu durum, amacı Mesut Sabri Hükûmeti'ni başarısız göstermek isteyen Sovyet Rusya'nın hoşuna gitmemiş ve tepki göstermesine sebep olmuştur.⁶⁵⁵

Osman Batur, yerleştiği bu bölgede Sovyet Rusya'dan gelen maden işçilerini durdurmaya çalışmıştır. Elinde yeterli silah bulunmadığı için gerektiği şekilde müdahalede bulunamamıştır. Bu durum üzerine Mesut Bey'in direktifleriyle Maliye Bakanı Canımhan Hacı mali yardımda bulunmuştur. Bunun yanında Mesut Sabri Bey, Guomintang Hükûmeti'nden Osman Batur'a silah yardımı yapılması ricasında bulunmuştur.⁶⁵⁶ Kısa bir süre sonra Guomintang Hükûmeti ile Osman Batur anlaşmaya varmıştır. Komünist Çin birliklerinin Guomintang birliklerini bozguna uğratması nedeniyle silah yardımları bir süre sonra durmuştur. Bu sebeple Osman Batur'un Rusları bölgeden atma çabası boşa gitmiştir.⁶⁵⁷

Baytik Boğda dağ silsilesinin aslında kesin olarak hangi ülke sınırlarında olduğu belli değildi. 5 Haziran 1947 tarihinde, Sovyet Rusya'ya ait kızıl yıldız amblemlili 4 uçak, Moğol askeri birlikleri eşliğinde Baytik Boğda'ya saldırmıştır. Osman Batur büyük bir gayretle karşı koymaya çalışmıştır ancak Sovyet uçakları karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁵⁸ Bu olay, Sovyet Rusya'ya pahalıya mal olmasına karşın en kârlı çıkan yine Rusya olmuştur.⁶⁵⁹

2.2. Sovyet Rusya'nın Batan Milliyetçi Çin Hükûmeti'nden Taviz Koparma Girişimleri

2.2.1. Ekim 1947'de Chang Chih-chung İle Sovyet Rusya'nın Anlaşması

Sovyet Rusya, Çarlık Rusya Dönemi'nden beri Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurulmasına karşı çıkmıştır. O, sadece bölgeyi elinde tutmak istiyordur. Bunu

⁶⁵⁵ Forbes, 388-389.

⁶⁵⁶ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 448-449.

⁶⁵⁷ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 343-344.

⁶⁵⁸ Clubb, 368-369.

⁶⁵⁹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 83-84.

doğrudan yapamayınca Çinli valileri sıkıştırarak veya kandırarak dolaylı yollarla elinde tutmaya ve sömürmeye çalışmıştır.⁶⁶⁰

Çin iç savaşında, 1946 yılı ve 1947 yılı başlarında Chang Kai-shek askerleri Komünist Çinlilerin başkenti Yenan'ı ele geçirmişlerdir. Şehir merkezlerinde yapılan savaşları Guomintang birlikleri kazanmıştır. Ancak şehir dışında yapılan, çete savaşlarını Guomintang birlikleri kaybetmiştir. Halkın güveni azalmaya başlamıştır. 1947 yılı sonu 1948 yılı başlarında, Komünist Çin birlikleri yani Halk Kurtuluş Ordusu, saldırıya geçerek Guomintang birliklerini bozguna uğratmışlardır. Nisan ayına gelindiğinde, Yenan tekrar komünistlerin eline geçmiştir. Çin iç savaşında, Guomintang'ın yenileceği hissedilmeye başlanmıştır.⁶⁶¹

Komünist Çin Hükûmeti'nin zaferi, komünist olarak yönetilen Rusya'nın morelini bozmuştur. Bu durum, Rusya'nın Doğu Türkistan'daki çıkarlarına da ters düşmektedir. Çünkü Guomintang Hükûmeti ile Komünist Çin Hükûmeti'nin savaşması, Rusya'nın Doğu Türkistan'daki müdahalelerini devam ettirebilmesi açısından önemlidir. Eğer biri galip gelirse Doğu Türkistan'da kendi nüfuzunu arttıracak ve Sovyet Rusya'yı saf dışı bırakacaktır.⁶⁶²

Rusya, yenileceği öngörülen Guomintang ile görüşerek Doğu Türkistan'ın durumunu lehine çevirmeye karar vermiştir. Bunun için Chang Kai-shek ile anlaşmaya çalışmıştır. Chang Kai-shek ise Rusya'nın Komünist Çin ile anlaşarak komünistleri durdurabileceğini ve Guomintang Hükûmeti'ni kurtarabileceğini düşünmüştür. Bu sebeple, Sovyet Rusya'nın teklifini kabul etmiştir. Sovyet Rusya Elçisi, Chang Chih-chung ile Ekim 1947 tarihinde, Nanking'de buluşarak gizli bir antlaşma imzalamışlardır. Doğu Türkistan'ın geleceğinin görüşüldüğü toplantıya Mesut Sabri Baykuzu Hükûmeti'nin Başkan Yardımcısı Burhan Şehidî de katılmıştır. Burhan Şehidî, Uygurca'nın yanı sıra Çince ve Rusça bildiği için arabuluculuk yapmıştır.⁶⁶³

Görüşmelerden sonra Chang Chih-chung, Çan Kay Şek'in yanına giderek Çin komünistleri ile mücadele edilmesi gerektiğini söylemiştir. Mücadele esnasında Rusya'nın Doğu Türkistan'daki ihtilalcileri kışkırtmasına karşı dikkatli olunması

⁶⁶⁰ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 194.

⁶⁶¹ Forbes, 401.

⁶⁶² Dickens, 25-26.

⁶⁶³ Forbes, 401-402.

gerektiğini bunun için de Sovyet Rusya'ya karşı daha yumuşak bir politika uygulamak gerektiğini bildirmiştir. Rus karşıtı olan Başkomutan Sung Shih-Len, Mesut Sabri ve İsa Beylerin görevden alınması gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur.⁶⁶⁴

2.2.2. Doğu Türkistan Yönetiminde Burhan Şehidî Dönemi

Dr. Mesut Sabri Baykuzu, "Barışı ve Demokrasi'yi Koruma Cemiyeti" adıyla bir sivil toplum kuruluşu kurmuştur. Bu sivil toplum kuruluşunun faaliyetleri ve Mesut Bey'in Doğu Türkistanlılar lehine çalışması, Rusların yanında Çinlileri de şüphelendirmiştir. Mesut Sabri Bey'in kurallara aykırı bir davranışının bulunmaması sayesinde Çinliler onu yönetimden alacak ve yargılayacak bir açığını bulamamışlardır.⁶⁶⁵

Guomintang Hükûmeti, Mesut Bey'i görevden almak için bahane ararken Halk Kurtuluş Ordusu ülkenin kuzeyine doğru şehirleri ele geçirerek ilerlemeye devam etmiştir. İlk olarak Doğu Türkistan'da başkomutanlığa Tao Tsi-yao getirilmiştir. Görevden almaları olaysız biçimde çözmek maksadıyla Tao, İsa Yusuf Alptekin'e gönderilmiştir. Tao, Komünist Çin'in ilerlemesini göstererek Rusların Doğu Türkistan'a müdahalede bulunabileceğini, bu sebeple Guomintang'ın Hükûmet'i değiştirmeyi düşündüğünü söylemiştir. İsa Yusuf Bey ise kendilerinin görevden alınması ile Doğu Türkistan Rus istilasından kurtulacaksa memnuniyetle görevden çekileceklerini ancak bunun bir işe yaramayacağını söyleyerek cevap vermiştir.⁶⁶⁶

1 Ocak 1949 tarihinde, Mesut Sabri Baykuzu görevden alınarak yerine Burhan Şehidî tayin edilmiştir.⁶⁶⁷ Tüm milliyetçiler görevden alındığı için halkın isyan etmesini önlemek maksadıyla Burhan Şehidî'nin yardımcılığına Mehmet Emin Buğra tayin edilmiştir.⁶⁶⁸

⁶⁶⁴ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 196-197.

⁶⁶⁵ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 453-453.

⁶⁶⁶ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 197.

⁶⁶⁷ Baymirza Hayit, Doğu Türkistan'ın Türk Dünyası'ndaki Önemi, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 145, 1999, 38; Ömer Kul, Tekin Tuncer, XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler, Nesrin Sarıahmetoğlu-İlyas Kemaloğlu (Haz), İstanbul: Yeditepe Ofset, 2015, 212; Kadiri, 189; Karahoca, 27.

⁶⁶⁸ Oraltay, 180; Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 63; Keskin, 73.

2.2.3. Sovyet Rusya ile Chang Chih-chung Arasında Üç Ayrı Ticaret Antlaşması İmzalama Girişimleri

Doğu Türkistan, Çin ve Hindistan ile çok az ticaret yapıyordu. Ticaretin yaklaşık olarak %80'ini Batı Türkistan ile yapıyordu. Mesut Sabri Bey'in başa geçtiği dönemde Rus etkisi azalınca yapılan ticaret de azalmıştır. Çin, ticareti tekrar canlandırmak için Rusya ile Doğu Türkistan arasında bir ticaret antlaşması imzalamaya çalışmıştır. Guomintang Hükûmeti, Komünist Çin Hükûmeti karşısında zor duruma düşene kadar Sovyet Rusya bu teklifi yanıtlamamıştır.⁶⁶⁹

Burhan Şehidî göreve geldikten sonra Chang Chih-chung, Sovyet Rusya ile Guomintang adına, bir antlaşma yapmak için Urumçi'deki Rus Konsolosluğuna gelmiştir. Bu antlaşma, hem 1939 yılında Rusya ile Sheng Shih-tsai'nin imzaladığı antlaşmanın yerini alacağı için hem de Komünist Çin'in galip gelmesi durumunda, ileride yapılacak olan antlaşmalarda dikkate alınacağı için Rusya açısından önem arz etmektedir. Rusya, 1939 yılında imzalanan Kalay Madenleri Antlaşması'nın yerini alacağı için şartlarının da aynı ölçüde olması için uğraşmıştır.⁶⁷⁰

Rusya, üç ayrı antlaşma tasarısını birden göndermiştir. Bunlar, Ticaret Antlaşması, Hava Nakliyat Antlaşması ve petrol, maden gibi kaynakları arama ve çıkarma için şirket kurma antlaşmasıdır. Görüşmeler 10 Şubat 1949'da başlamıştır. Ticaret antlaşmasının önemli maddeleri şunlardır:

1. Rusya'nın ticaret şirketi, istediği kişi ve şirket ile alışveriş yapabilecek.
2. Çin'in Rus ticaret şirketi ürünlerinden alacağı gümrük vergisi iç ticaret vergisini aşamayacak.
3. Doğu Türkistanlılar, Rus şirketi dışında kimseyle alışveriş yapamayacak.
4. Ticaret antlaşması üç yıl geçerli olacak.

Bir diğer önemli antlaşma, Petrol ve Maden Şirketleri Antlaşması'nın önemli maddeleri şunlardır:

1. Rusya, Doğu Türkistan ile ortak sermaye ve ortak hukuki haklara uygun olarak bir petrol şirketi bir de maden şirketi kuracak.

⁶⁶⁹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 63.

⁶⁷⁰ Forbes, 403-404.

2. Arama ve işletme hakkı şirketlerin tasarrufunda olacak.
3. Gerekli işçiler Rusya'dan getirilecek.
4. Şirket müdürlerini Sovyet Rusya, müdür yardımcılarını Çin belirleyecek.
5. Doğu Türkistan'ın hissesine düşen petrol ve madenlerin ihtiyaç fazlası, Sovyet Rusya'ya satılacak.
6. Şirketler ihtiyaç olması halinde demir yolu, telefon ve telgraf hattı kurma ve kontrol etme hakkına sahip olacak.
7. Her iki şirket de 50 yıl çalışacak.

Üçüncü antlaşma, Hava Nakliyat Şirketi Antlaşması'nın önemli maddeleri ise şunlardır:

1. Ortak sermaye ve ortak hukuk kurallarına uygun, Rus-Doğu Türkistan sivil havacılık şirketi kurulacak.
2. Şirket Alma-Ata, Kumul, Nanking ve Urumçi arasında uçak seferleri düzenleyecek.
3. Şirket müdürü Rus, yardımcısı ise Çinli olacak.
4. Havayolu şirketi, 20 yıl çalışacak.⁶⁷¹

Anlaşma sağlanırsa Doğu Türkistan ile Rusya arasında yapılacak olan ticari işlerde, Rusya'ya ithalat ve ihracat imtiyazı sağlanacaktır. Doğu Türkistan'a kurulması teklif edilen şirketlerin başına Rus vatandaşları atanacaktır. Ancak öneriler Çin'e bir fayda sağlamıyordur. Bunun gibi ağır maddeler nedeniyle görüşmeler, 1949 yılı yaz aylarına kadar devam edebilmiştir. Rus Konsolosu ile Chang Chih-chung antlaşma sağlanamadan ayrılmışlardır. Antlaşmada tek uzlaşılan konu, Urumçi ile Alma-Ata arasındaki uçak seferlerinin beş yıllığına uzatılması olmuştur.⁶⁷²

2.2.4. Sovyet Rusya'nın Bağımsız Bir Doğu Türkistan Devleti Kurma

Girişimleri

Sovyet Rusya, Guomindang ve Chang Chih-chung'dan ümidini kesince Doğu Türkistan'ı elinde tutmak için yeni çözüm yolları aramaya başlamıştır. Urumçi'de yapılan Chang Chih-chung-Rus Konsolosu görüşmeleri sona erdikten sonra, Halk

⁶⁷¹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 63-65.

⁶⁷² Whiting, 117.

Kurtuluş Ordusu'nun Doğu Türkistan'a girmesinden önce Sovyet Rusya gayriresmî olarak bir teşebbüste daha bulunmuştur.⁶⁷³

1949 yılı yaz aylarında, Çin Komünist Hükûmeti'nin ordusu Halk Kurtuluş Ordusu, Doğu Türkistan'ın sınır komşusu olan Kansu Eyaletini ele geçirmiştir. Ordunun Doğu Türkistan sınırlarına yaklaştığı bir dönemde, Sovyet Rusya'nın Urumçi Başkonsolusu, Guomindag Hükûmeti tarafından atanan Başkomutan Tao Tsi-yao'nun yanına gelerek gizli bir teklifte bulunmuştur. Rusya, Tao'dan Doğu Türkistan'da tıpkı Dış Moğolistan Cumhuriyeti'ndekine benzer bağımsız bir devlet kurması önerisinde bulunmuştur. Eğer bağımsızlık ilanında bulunursa Sovyet Rusya'nın Halk Kurtuluş Ordusu'na, Doğu Türkistan'a girmemelerini emredeceğini ve orduyu durduracağını söylemiştir. Karşılığında ise sadece Sovyet aleyhtarı olan komutanların görevlerinden azledilmesini istemiştir. Tao, bu görüşmenin ardından durumu Çin'in Kanton şehrine çekilen Guomindang liderlerine danışmıştır. Guomindang yetkilileri konuyu görüşmüş ve Komünist Çin ile olan gerilimi arttıracığı düşüncesiyle reddetmesini söylemişlerdir. Böylece Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan için giriştiği bağımsızlık girişimi de boşa çıkmıştır.⁶⁷⁴

2.2.5. Halk Kurtuluş Ordusu'nun Doğu Türkistan'a Girmesi

Peng Teh-huai komutasındaki Halk Kurtuluş Ordusu birlikleri, 1949 yılı Temmuz ayının sonuna doğru Doğu Türkistan'ın sınırlarına gelmişlerdir. Guomindang Hükûmeti, Doğu Türkistan Başkomutanı Tao Tsi-yao'ya komünist birliklere teslim olmamasını ve mücadeleye devam etmesini emretmiştir. Eğer durum içinden çıkılmaz bir hal alırsa Himalaya Dağlarını geçerek kaçması emredilmiştir.⁶⁷⁵

10 Ağustos'a gelindiğinde, Komünist Çin Hükûmeti, Sovyet Rusya'nın Urumçi Başkonsolosu Aleksandr Sevilof aracılığıyla Doğu Türkistan Hükûmeti'ne muhtıra vermiştir. Bu muhtıraya göre Guomindang birliklerinin ve sivil memurların Halk Kurtuluş Ordusu'na teslim olmaları tavsiye edilmiştir.⁶⁷⁶

⁶⁷³ Forbes, 405.

⁶⁷⁴ Whiting, 117-118.

⁶⁷⁵ Forbes, 405.

⁶⁷⁶ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 66.

Başkomutan Tao, Guomintang'ın emirlerine uymayı düşünmüyordur. O, askerlerine Tayvan'a yani Guomintang'ın yanına gitmek isteyenlerin özgür olduklarını, kalmak isteyen olursa kendisinin Komünist Çin birliklerine teslim olacağını söylemiştir. Nitekim askerlerinin büyük bir kısmı Tao ile birlikte Halk Kurtuluş Ordusu'na teslim olmak için beklemeye başlamışlardır.⁶⁷⁷

Diğer taraftan Chang Chih-chung, Guomintang tarafından elçi olarak Mao Tse-tung'un yanına Pekin'e gönderilmiştir. Chang görüşmelerden netice elde edememesinin yanı sıra Mao tarafından alıkonulmuştur. Rusya, Chang'ın kendisiyle yaptığı gizli antlaşmaları Mao'ya anlatabileceği korkusuna kapılmıştır. Çin'in güvenini kazanmak maksadıyla "*Komünist Çin kuvvetlerinin bir an evvel Kuzeybatı Çin Bölgesi'ni istila etmelerini*" söyleyerek istilaya teşvik etmeye çalışmıştır.⁶⁷⁸

26 Eylül tarihine gelindiğinde hala Doğu Türkistan hükûmet başkanı koltuğundaki Burhan Şehidî, Guomintang Hükûmetiyle irtibatını keserek Komünist Çin Hükûmeti'nin barış teklifini kabul ettiğini bildirmiştir. Hemen ardından Pekin'de kurulan komünist hükûmete bağlılığını bildirmiştir.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷ Whiting, 118.

⁶⁷⁸ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 201-202.

⁶⁷⁹ Forbes, 406.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KOMÜNİST ÇİN DÖNEMİNDE RUSYA’NIN DOĞU TÜRKİSTAN POLİTİKASI

1. Mao Tse-Tung Döneminden Sovyet Rusya’nın Yıkılışına Kadar Rusya’nın Doğu Türkistan Politikası

Mao Tse-tung, 1 Ekim 1949 tarihinde, Pekin’in Tiananmen Meydanı’nda Çin Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşunu ilan etmiştir. Halk Kurtuluş Ordusu, ülkenin hemen hemen her köşesinde Guomindang Birliklerini bozguna uğratmıştır. 1950 yılının Mayıs ayına gelindiğinde ülkenin tamamında kontrolü ele geçirmiştir. 1911 yılında Mançu İmparatorluğu’nun yıkılması ile Çin’de başlayan iç karışıklıklar, Komünist Çin birliklerinin başarıları ve Çin Komünist Hükûmeti’nin yönetimi eline almasıyla son bulmuştur.⁶⁸⁰

⁶⁸⁰ Tuna, 72.

1.1. Komünist Çin Hükûmeti'nin Doğu Türkistan'da Nüfuzunu Arttırması

1.1.1. Doğu Türkistan'daki Rus Yanlısı “İlericiler”in Etkisiz Hale Getirilmesi

1949 yılı 12 Ekim tarihinde, Komünist Çin birlikleri, Kansu üzerinden Doğu Türkistan'a girmişlerdir. Çinlilerin ilk hedeflerinden biri milli hareketleri bertaraf etmek, diğeri ise üç bölgedeki Sovyet Rusya'nın ve “ilericiler”in etkisini azaltmaya çalışmak olmuştur.⁶⁸¹

Doğu Türkistan'daki Sovyet yanlıları, yani “ilericiler”, Sovyet Rusya'nın himayesinde özerk bir yönetim kurmayı düşünmüşlerdir. Ancak planladıkları özerk yapı hayalleri suya düşmüş ve Mao Tse-tung'un hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.⁶⁸²

Komünist Çin birliklerinin Guomintang ordusunu bozguna uğratması ve galibiyetinin kesinleşmesi üzerine İshak Beğ ve Ahmetcan Kasımî gibi “ilerici” liderler, Çin Halkının Siyasi Danışma Konferansı'nın ilk oturumuna gitmek için⁶⁸³ 15 Ağustos 1949 tarihinde İli'den ayrılmışlardır. Heyet, Kazakistan'daki Alma-Ata şehrine gelmiştir. Daha sonra Çin'e gitmek üzere havalanan uçağın, 27 Ağustos tarihinde Mançurya'da düştüğü açıklanmıştır. Abdülkerim Abbas ve Delilhan gibi “ilericiler”in de içinde bulunduğu uçaktan kimse sağ çıkamamıştır. Ahmetcan Kasımî'nin ölmesi üzerine üç bölgedeki “ilericiler”, Seyfeddin Azizî'nin kontrolüne geçmiştir.⁶⁸⁴

18 Aralık 1949 tarihinde, Doğu Türkistan'da komünist hükûmeti göreve başlamıştır. Hükûmet Başkanı olarak Burhan Şehidî görevine devam etmiştir. Onun yardımcılığına ise Seyfeddin Azizî getirilmiştir. Askeri yönetimin başına Chang Chih-chung ve Peng Teh-huai getirilmiştir. Bu hükûmet, Çin Komünist Partisi'ne tabi olduğunu bildirdiği için üç bölge sorunu çözülmüştür.⁶⁸⁵

1.1.2. Doğu Türkistan'daki Milliyetçi Türklerin Dağıtılması

Komünist Çin yani Pekin yönetimi, Doğu Türkistan'da idareyi eline aldıktan sonra Türkçü ve dindar kesimi pasifize etmeye karar vermiştir. 1946-1947 yıllarında,

⁶⁸¹ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 84.

⁶⁸² Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 231.

⁶⁸³ Whiting, 142-143.

⁶⁸⁴ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 231-232.

⁶⁸⁵ Forbes, 411.

Guomintang Hükûmeti zaten Türkçü ve İslamcı kişileri yönetimden uzaklaştırarak pasifize etmiştir. Guomintang sonrası Komünist Çinlilerle mücadele edilemeyeceğini fark eden, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin Beyler, 1949 yılının Ekim ayında Hindistan'a göç etmişlerdir.⁶⁸⁶ Böylece Komünist Çinlilerin karşısında mücadele edebilecek Yolbars Han, Kazak Lider Osman Batur ve Osman Batur'un etrafında toplanan Kazak gruplar kalmıştır. Çinli birlikler bölgeye gelince Burhan Şehidî hemen Komünist Çin'e itaatini bildirmiştir. Ancak Kumullu Yolbars Han, komünistlere boyun eğmemiş, Tungan Komutan Ma Jin-shan'ın ve Beyaz Rusların desteğiyle mücadeleye başlamıştır. İlk olarak Kumul bölgesinde dağlara çekilerek silahlı mücadeleye başlamıştır. Ancak Halk Kurtuluş Ordusu karşısında fazla dayanamayarak Bardaş'a çekilmiştir. Bir süre mücadelesine burada devam ettikten sonra Kansu'nun Dun-huang'a ve Qing-hai'ye çekilmiştir. Bu esnada Tungan Komutan Ma Jin-shan taraf değiştirmiş ve Yolbars Han bölgede yalnız kalmıştır.⁶⁸⁷

Osman Batur'un durumuna bakacak olursak; Halk Kurtuluş Ordusu Doğu Türkistan'a girdiği vakit, emri altındaki 15.000 kişilik orduyla Guomintang Hükûmetine çalışıyordu. Yolbars Han gibi mücadele etmeye karar vermiştir. Bir süre sonra Chang Chih-chung hükûmetinde Maliye Bakanı olarak görev yapan Canımhan Hacı da mücadeleye katılmıştır. Canımhan Hacı'nın ardından Alibek Hâkim ve Chang Chih-chung hükûmetinde Genel Sekreter Yardımcısı olarak görev yapan Salis Bey'de bu mücadeleye katılmıştır. Uzun süren mücadele sonrasında Alibek Hâkim, Gasköl'e çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁸⁸

Bir süre sonra tüm milliyetçi liderler Gasköl'e gelmişlerdir. Salis Bey ile Yolbars Han, giriştikleri mücadeleden bir sonuç alamayacaklarını düşünerek Tayvan'a gitmeye karar vermişlerdir. Kısa bir süre sonra bölgeden ayrılmışlardır.⁶⁸⁹ Şubat 1951 tarihinde, Komünist birlikleri, ani bir baskın düzenleyerek Osman Batur ve Canımhan Hacı'yı esir almış ve kısa bir süre sonra da öldürmüşlerdir.⁶⁹⁰ Delilhan, Hüseyin Teyci, Norgocay Batur, Sultan Şerif Teyci ve Alibek Hâkim Komünist Çin birlikleri ile

⁶⁸⁶ Bu göç hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 215-269.

⁶⁸⁷ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 233-234.

⁶⁸⁸ Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, 87-88.

⁶⁸⁹ Forbes, 415.

⁶⁹⁰ İsmail Cengiz, **Kızıl Çin İşgalindeki Doğu Türkistan**, İstanbul: Doğu Türkistan Dergisi Yayınları, 1981, 11.

savaşarak Hindistan'a çekilmişlerdir. Böylece milliyetçi ve İşlamcı liderler de bertaraf edilmişlerdir.⁶⁹¹

1.1.3. Komünist Çin ile Sovyet Rusya Arasındaki Ticaret Anlaşması (27 Mart 1950)

Mao Tse-tung, 1949 yılının sonlarına doğru, Sovyet Rusya ile dostça ilişki kurmayı dış politikalarından biri olarak göstermiştir. Bunun için de Sovyet Rusya ile daha çok yakınlaşmaya çalışmıştır.⁶⁹²

Aralık 1949 tarihinde, Komünist Çin Hükümeti Başkanı Mao Tse-tung, Moskova'ya gitmiştir. 6 hafta burada kalarak Sovyet liderlerle görüşmüştür. Ardından Çin Başbakanı Chu En-lai de Moskova'ya gitmiştir. Mao Tse-tung ile Joseph V. Stalin arasındaki görüşmeler devam ederken, 1950 yılı şubat ayında bir heyet de Seyfeddin Azizî başkanlığında Doğu Türkistan'dan gitmiştir.⁶⁹³

14 şubat 1950 tarihinde, Mao Tse-tung ile Joseph V. Stalin arasında Çin-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. İttifak, Dostluk ve Karşılıklı Yardım Antlaşması'nın otuz yıl geçerli olması kararlaştırılmıştır. Antlaşmaya göre eğer iki ülkeden biri ABD dışında, Japonya veya herhangi bir devletin saldırısına uğrarsa birbirlerine askeri yardımda bulunacaklardır.⁶⁹⁴ Toplantıda ilişkilerin geleceği hakkında görüşülmüş ve Kore Yarımadasında başlamak üzere olan savaş için ortaklaşa hareket etmeye karar vermişlerdir.⁶⁹⁵

Görüşmeler devam ederken Doğu Türkistan heyeti de görüşmelere katılmıştır. 27 Mart 1950'de Rusya ve Çin'in müşterek bir şirket kurmaları kararı alınmıştır. Bu şirket, Doğu Türkistan'daki petrol, demir vb. kaynakları işletecektir.⁶⁹⁶ Pekin, Alma-Ata ve Doğu Türkistan arasında hava yolu bağlantısı kurulması; Lançu-Urumçi-Alma-Ata arasında demir yolu hattı kurulması ve İli-Çu-Sri Derya nehirlerinin su yoluyla

⁶⁹¹ Karahoca, 29.

⁶⁹² Altuğ, 298.

⁶⁹³ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 236-237.

⁶⁹⁴ Selçuk Çolakoğlu, Çin-Sovyet İttifakı Döneminde (1950-1963) Orta Asya, **bilig**, Sayı 8, 1999, 15; Umut Bekcan, Gönülsüz Muhabbetten Dostluğa: 1949 Çin Devrimiyle Birlikte Sovyetler Birliği-Çin Komünist Partisi/Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinin Değişen Yüzü, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 26, Ocak 2017, 380-381.

⁶⁹⁵ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 478.

⁶⁹⁶ Forbes, 417-418.

birbirine bağlanması planlanmıştır.⁶⁹⁷ İki ülke, madenlerin çıkarılması, işlenmesi, işletmelerin sermayesi, yönetilmesi ve kârı açısından eşit haklara sahip olacaklardır.⁶⁹⁸

1.1.4. Doğu Türkistan'da Sovyet Nüfuzunun Kırılması

Çinliler, Doğu Türkistan'da idareyi ele geçirdikten sonra muhalif olabilecek grupları bir bir yok etmişlerdir. Durumlarını sağlama almak için İli Milli Ordusu'nu da yok etmek istemişlerdir. İli Milli Ordusu, daha önce Chang Chih-chung'un koalisyon hükûmeti döneminde dağıtmaya çalışılmış ancak "ilericiler" in karşı çıkması ile vazgeçilmiştir. Şimdi, Gulca liderleri yani "ilericiler" yoktur. Çin Komünist Partisi, İli Milli Ordusu'nu terfi ettirme, Çin ordusuyla bütünleştirme, uzağa tayin etme gibi bahanelerle dağıtmıştır. Ancak İli ordusunun dağıtılması ve "ilericiler" in yok edilmesi, üç vilayetteki Rus etkisini azaltamamıştır.⁶⁹⁹

1951 yılında, Komünist Çinliler, üç vilayette temizlik hareketine başlamışlardır. Daha önce uçak kazasında öldürülenler dışında kalan yönetici ve memur tüm "ilericiler" pasifize edilmiştir.⁷⁰⁰

Komünistler, Gulca liderlerinin yönetimindeki Doğu Türkistan'da Barış ve Demokrasi'yi Koruma Birliği'nin etki gücünü azaltmaya çalışmıştır. Yönetime Çinli ve Tungan üyeler getirilmiş, ismi ise Doğu Türkistan'da Barış ve Demokrasi'yi Koruma Ligi yapılmıştır. Üç sene gibi kısa bir zaman içerisinde Çin Komünist Partisi'nin kontrolüne geçmiş ve önemini kaybetmiştir.⁷⁰¹

Komünistler daha sonra Sovyet nüfuzunu kırabilmek ve bölgeyi Çinileştirebilmek için milyonlarca Han Çinlisini getirerek yerleştirmiştir.⁷⁰² Komünist Çin birlikleri Doğu Türkistan'a geldikleri vakit bölgedeki Türk soylu gruplar, nüfusun %90'ını oluşturmaktadır. Bu oranın %80'ini de Uygur Türkleri oluşturmaktadır. Han Çinlileri'nin bölgeye göç ettirilmesi, bölgedeki nüfus dengelerinin değişmesine neden olmuştur. Ayrıca Han Çinlilerine vergi muafiyeti getirilmiştir. Elverişli araziler, Doğu

⁶⁹⁷ Çolakoğlu, 16.

⁶⁹⁸ Tuna, 72.

⁶⁹⁹ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 238.

⁷⁰⁰ Whiting, 143.

⁷⁰¹ Forbes, 420-421.

⁷⁰² Karahoca, 30; Altuğ, 220.

Türkistanlılardan alınarak göçmenlere verilmiştir. 1953 yılında, Doğu Türkistan'daki Han asıllı nüfus %9 iken XXI. yüzyılın başlarında %48'e çıkmıştır.⁷⁰³

Arazi reformu adı altında arazi sahiplerinden arazileri alınmıştır. Önce ikişer üçer dönüm olarak çiftçilere dağıtılmıştır. Ardından tamamen mülkiyeti devlete devredilerek kolektifleştirme hareketine başlanılmıştır. Böylece bölgede Komünist Çin nüfuzu artarken, Rus nüfuzu azalmıştır.⁷⁰⁴

1.1.5. Sincan Uygur Özerk Bölgesinin Kurulması

Komünist Çinliler, Doğu Türkistan'da yaptıkları politik hamleler bölgede hâkimiyet kurmasına katkı sağlamıştır. Çin, 1954 yılında, kendini tam olarak nüfuz sahibi olarak görmüş olacak ki bölgedeki pek çok halka özerklik hakkı tanımıştır.⁷⁰⁵

İlk olarak kendisine yakın olan azınlıklara özerklik vermiştir. 15 Mart 1954 tarihinde, Karışehir'de kurulan ilk özerk bölge, Tungan Özerk Nahiyesi olmuştur. Ardından Gulca yakınlarında Şive Özerk Nahiyesi kurulmuştur. Burada daha çok Mançurya asıllılar yaşamaktadır. Aynı yılın yaz başlangıcında Bayınköl'de Moğol Özerk Vilayeti kurulmuştur. Temmuz ayında 4 özerk bölge daha ilan edilmiştir. Bunlar, Borlata vadisinde Moğol Özerk Nahiyesi, Kızılsu şehrinde Kırgız Özerk Vilayeti, Barköl ve başkent Urumçi'de Kazak ve Tungan Özerk Nahiyeleri kurulmuştur. Bir süre sonra Eylül ayında, Kumul yakınlarında Tungan Özerk Nahiyesi, Çöğücek civarında Moğol Özerk Nahiyesi ve Sarıgöl'de Tacik Özerk Nahiyesi oluşturulmuştur. Özerklik kazanan bu yerler, küçük bölge ve kasabaları kapsamaktadır.⁷⁰⁶

Komünist Çin hükûmeti, daha önce Rusya ile yaptıkları antlaşmayı feshederek yeni bir antlaşma imzalamıştır. Bu yeni antlaşma ile üç bölgede Rus nüfuzu tamamen kırılmış, Çin hâkimiyeti pekiştirilmiştir. Antlaşmanın hemen arkasından 29 Kasım 1954 tarihinde İli Kazak Özerk Vilayeti kurulmuştur.⁷⁰⁷ 1 Ekim 1955 tarihinde Doğu Türkistan eyalet statüsünden çıkarılmış ve diğer özerk bölgeleri de içine alan Sincan

⁷⁰³ Macide Mahluf, Zorunlu Göç ve Uygur Diasporası, **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, Mavi Ofset, 2010, 137.

⁷⁰⁴ Karahoca, 29.

⁷⁰⁵ Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955), 239.

⁷⁰⁶ Tuncer, 91-92.

⁷⁰⁷ Forbes, 422-423.

Uygur Özerk Bölgesi kurulmuştur.⁷⁰⁸ Seyfeddin Azizî bu özerk bölgenin başkanı olarak atanmıştır.⁷⁰⁹

1.2. Büyük İleri Atlım Döneminde Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'daki Durumu

Çin Halk Cumhuriyeti'nin, 1949 yılında kurulduğunu belirtmiştik. II. Dünya Savaşı bittikten sonra, Birleşmiş Milletler Teşkilatı adında uluslararası yeni bir teşkilat kurulmuştur. Ancak Çin Halk Cumhuriyeti, bu teşkilata alınmamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin alınmamasına karşın, Tayvan'a kaçan Guomintang yönetimi, Birleşmiş Milletler'in Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi'ne üye olarak kabul edilmiştir. Uluslararası camiada yer edinemeyen Çin Halk Cumhuriyeti, yönünü Sovyet Rusya'ya çevirmiştir. Sovyet Rusya'nın siyasi, askeri ve ekonomik yardımlarıyla Çin yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. Rusya, Çin'e uzmanlar, mühendisler göndermiştir.⁷¹⁰

Sovyet Rusya ile Çin arasındaki iyi ilişkiler, pek uzun sürmemiştir. Stalin'in ölümünden sonra ilişkiler gerilmeye başlamıştır. Lenin ve Stalin dönemlerinde Sovyet Rusya, komünizmin lideri konumundadır. Ancak Stalin öldükten sonra yerine geçen Kruşçev, bu liderliği tek başına göğüsleyememiştir. Karşısına rakip olarak, Çin Komünist Partisi Başkanı Mao Tse-tung çıkmıştır.⁷¹¹ Mao, 14-25 Şubat 1956 tarihlerinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi tarafından yapılan 20. kongrede Stalin'in putlaştırıldığını ileri sürerek gerilimi tırmandırmıştır.⁷¹² Rusya ile Çin arasındaki bu gerilim kısa sürede çözülmüştür. 1957 yılında Çin, Rusya ile olan

⁷⁰⁸ Ahmet Türköz, Hakan Yavuz Demir, **Doğu Türkistan'da Çeşitli İnsan Hakları Sorunları**, İstanbul: Altan Matbaa, 2002, 25; Duygu Kaçaranoglu, Çin'de İslam'ın Yayılışı, **Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2012, 22; İlhan Musabay, Doğu Türkistan'ın Nüfusu, **Türk Kültürü Dergisi**, Mayıs 1969, 502-503; Kenan Dağcı, Mustafa Keskin, Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve İnsan Hakları Bağlamında Hak İhlalleri, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt 1, 2013, 12; Ömer Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, 1. Basım, İstanbul: Rumuz Yayınları, 2017, 28; Gülnihal Altın Öztürk, Uluslararası Çatışma Bölgeleri: Doğu Türkistan ve İnsan Hakları İhlalleri, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2013, 68. Whiting'e göre Sincan Uygur Özerk Bölgesi, 24 Kasım tarihinde kurulmuştur. (Whiting, 143.)

⁷⁰⁹ Çolakoğlu, 19.

⁷¹⁰ Umut Bekcan, Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 22, Sayı 1, Mart 2020, 234.

⁷¹¹ Çolakoğlu, 17.

⁷¹² Levent Yücel, Türkistan Üzerinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya Federasyonu ile Rekabeti, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Nisan 2008, 33-34.

sınırlarının eşit olmayan şartlar altında imzalanan antlaşmalar sonucu belirlendiğini iddia ederek Rusya'dan toprak talebinde bulunmuştur. Bu gerilim, yaklaşık olarak 6 yıl sonra ciddi boyutlara ulaşacaktır.⁷¹³

Çin ile Rusya'yı ayıran sebeplerden biri de Komünist Çin'in, Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan ve Mançurya bölgesini işgal edebileceği korkusundan dolayı ortaya çıkmıştır.⁷¹⁴

Çin-Rus geriliminden Doğu Türkistan'da etkilenmiştir. Doğu Türkistanlı liderlerin bölgeyi terk etmeleri ve bazılarının da öldürülmesi üzerine Doğu Türkistan'da bir lider eksikliği oluşmuştur. Buna, Doğu Türkistan'a yerleştirilen Han Çinlilerinin nüfus dengesini bozması da eklenince Doğu Türkistan'da bağımsızlık hususundaki girişimlerin azalmasına yol açmıştır.⁷¹⁵

Çin, hem ülke içerisinde hem de Doğu Türkistan'da konumunu güçlendirmek ve komünizm liderliğini elde etmek amacıyla pek çok girişimde bulunmuştur. Bir biri ardınca kolektifleştirme politikaları uygulamıştır. Çin'in bu politikaları, Doğu Türkistan üzerinde gizli emelleri bulunan Sovyet Rusya'yı rahatsız etmiştir. Çünkü bölgede nüfuzu azalmaya başlamışken bölgedeki çıkarları da sarsılmaya başlamıştır. Ancak tüm bunlara rağmen Çin genelindeki faaliyetlerini, yardımlarını istemeyerek de olsa devam ettirmiştir.⁷¹⁶

Çinliler, Macarların 1956 yılı sonlarında giriştikleri ayaklanmadan Sovyet Rusya'yı ve onun başarısız politikalarını sorumlu tutmuşlardır. Rusya, zor durumda kalınca İli ve Altay bölgelerindeki nüfuzunu kullanarak bir ayaklanma çıkarmaya muvaffak olmuştur. Bunun üzerine Komünist Çinliler, Sovyetlerle anlaşarak gerginliği gidermiştir. Ancak Çinliler, Sovyet Rusya'nın ayaklanmadaki etkisini unutmamışlardır.⁷¹⁷ 1957-1959 yıllarına gelindiğinde Komünist Çinliler, Doğu Türkistan'daki Rus nüfuzuna karşı tasfiye hareketine girişmişlerdir. Sovyet Rusya ile ilişkisi olan veya ilişkisi olabilecek binlerce Doğu Türkistanlı, devlet kadrolarından

⁷¹³ Çolakoğlu, 20.

⁷¹⁴ Bekcan, Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü, 235.

⁷¹⁵ Adıbelli, **Doğu Türkistan**, 113.

⁷¹⁶ Çolakoğlu, 21.

⁷¹⁷ Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, 337.

tasfiye edilmiştir.⁷¹⁸ 1958 yılında, Doğu Türkistan'da kullanılan Kiril Alfabeti'nin yerine Latin Alfabeti'ne geçilmiştir.⁷¹⁹

Komünist Çinliler, 1958 yılında Büyük Atılım adıyla yeni bir politika uygulamaya başlamıştır. Yaklaşık olarak 4 yıl süren bu proje ile tarım toplumu sanayi toplumuna çevrilmeye çalışılmıştır. Araziler, hayvanlar, evler, tarım aletleri vs. hemen her şey kamulaştırılmıştır. Aşırı ekim nedeniyle topraklar verimsizleşmiştir. Kıtliklar ve salgın hastalıklar başgöstermiştir. Yıllardır sömürülen Doğu Türkistanlılar, bu süreçte de büyük zorluk yaşamışlardır.⁷²⁰

Çin'in politikalarından biri de dinîne sınıksıkı sarılan Doğu Türkistanlıları dinî inançlarından soğutmaya çalışmak olmuştur. Sovyet Rusya'da basılan Marksizm-Leninizm propagandalarıyla dolu yüzbinlerce kitap, Doğu Türkistanlılara dağıtılmıştır.⁷²¹ Medreselerde eğitim almaları engellenmeye çalışılmıştır. Baskılar o kadar artmıştır ki 1958 yılı ortalarında medrese eğitimleri durma noktasına gelmiştir.⁷²²

1957-1958 yılları arasında Çin ile Rusya arasında ortaya çıkan sorunlardan biri de nükleer anlaşma konusunda olmuştur. 1957 yılında yapılan bir gizli antlaşma ile Kruşçev, Çin'e atom bombası ve nükleer plan aktarımı konusunda taahhütte bulunmuştur. Çinliler, bu ve benzeri alanlarda birdenbire sivirmeye başlamışlardır. Kendi projelerini yürütmeye başlayınca Rusya ile ilişkiler tekrar gerilmiştir. Kruşçev, taahhüt ettiği yardımları yapmamıştır. Çinliler ise bu duruma, Doğu Türkistan'da Stalin döneminde keşfedilen uranyum madenlerinden Rusya'yı mahrum bırakarak karşılık vermiştir.⁷²³ Rusya, uzun zamandır sömürdüğü, yer altı kaynaklarından faydalandığı Doğu Türkistan'dan ayrılmak istememiştir. Bölgede kalmak için bir süre mücadele etmiş ancak muvaffak olamamıştır. 1959 yılında istemeye istemeye Urumçi yakınlarındaki laboratuvarını Çinlilere teslim etmek zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan'da atom bilimi ile uğraşan bütün bilim adamlarını tekrar Rusya'ya

⁷¹⁸ Erkan Avcı, Doğu Türkistan Sorunu, **Bilgesam**, 2018, 3.

⁷¹⁹ Tuna, 130.

⁷²⁰ Tuna, 78.

⁷²¹ Erkin Alptekin, **Uygur Türkleri**, 149.

⁷²² Tekin Tuncer, Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Yapılan 1961 Göçü ve Mehmet Kasım Cantürk, **I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (Tükas 2014) Bildirileri**, Nevşehir, 2015, 272.

⁷²³ Ünsal Oskay, Çin Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Nisan 1967, 364.

götürmüştür. Rusların terk ettiği bu laboratuvar 1960 yılının son ayında nedeni bilinmedik bir şekilde içerisindeki Çinli bilim adamlarıyla birlikte havaya uçmuştur.⁷²⁴

1959 yılında Çin ile Hindistan sınırında bir çatışma vuku bulmuştur. Sovyet Rusya, bu çatışmada tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Esasen bu tarafsızlık bile Çinliler için bir taraf tutma sayılmıştır. Çünkü bu tarafsızlıktan daha çok Hindistan faydalanmıştır. Böylece Çin-Rus ilişkileri daha da gerilmiştir.⁷²⁵

1.3. Doğu Türkistan'da Sovyet Rusya'nın Desteğiyle Başlayan 1962 Ayaklanması ve Çin-Rus İlişkilerinin Kopması

Komünist Çin Hükûmeti, Doğu Türkistan'da yönetim teşkilatını oturtuktan sonra Doğu Türkistanlıları baskı altına almaya çalışmıştır. Çin'in uyguladığı baskı ve yasaklar her geçen yıl biraz daha artmıştır. Doğu Türkistanlılar ise zaman zaman ayaklanarak tepkilerini göstermişlerdir. Bu ayaklanmalar genel olarak Rusya'nın kışkırtması sonucu ortaya çıkmıştır.⁷²⁶ Çin baskılarına daha fazla dayanamayan halk, 1957 yılından başlayarak küçük gruplar halinde sınırı geçmişlerdir. Bu küçük gruplar, Rus topraklarına yerleşmeye başlamışlardır.⁷²⁷

1960 yılına gelindiğinde, Doğu Türkistanlılar yeni bir ayaklanma tertiplemişlerdir. Bu ayaklanmadaki Rus parmağı, kışkırtması bariz bir şekilde hissedilmiştir. Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini durdurmak isteyen Çin, Rusya'nın Doğu Türkistan'daki konsolosluğunu kapatmıştır.⁷²⁸ Diğer yandan Çin'de çalışan Rus bilim adamları da Çin'e baskı yapmak maksadıyla Çin'i eleştiren yazılar yazmaya başlamışlardır. Kruşçev, Çin'in kınamaları ve Rus aleyhtarı faaliyetleri nedeniyle 16 Temmuz 1960 tarihinde, Doğu Türkistan'daki bilim adamlarını tekrar Rusya'ya götürmüştür.⁷²⁹ Hemen ardından, daha önce Çinle yaptığı "dostluk antlaşmasını" iptal ederek mesafeli bir politika uygulamaya başlamıştır.⁷³⁰

⁷²⁴ Mehmet Emin Buğra, Sovyet-Kızıl Çin Çekişmesinde Doğu Türkistan'ın Yeri, **Türk Kültürü Dergisi**, Ankara, 68-69.

⁷²⁵ Altuğ, 299.

⁷²⁶ Saray, 490.

⁷²⁷ Buğra, Sovyet-Kızıl Çin Çekişmesinde Doğu Türkistan'ın Yeri, 69.

⁷²⁸ Avcı, 3.

⁷²⁹ Çolakoğlu, 21.

⁷³⁰ Ergin Güneş, Çin-Rusya İlişkilerindeki Asimetrik Denge ve Amerika Birleşik Devletleri, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 70, 2015, 840.

Oluşan tüm olumsuz durumlara rağmen Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'dan elini çekmek istememiştir. Doğu Türkistanlıları hem ayaklanma çıkarmaları hem de Batı Türkistan'daki kardeşlerinin yanlarına göç etmeleri için gizliden gizliye kışkırtmaya çalışmıştır.⁷³¹

Rus topraklarındaki Kazak Türkleri ile Doğu Türkistan'daki Türklerin arasındaki iletişim arttıkça Doğu Türkistanlıların zihinlerinde, Rus topraklarında daha refah bir hayat olduğu fikri oluşmaya başlamıştır. Bu amaçla yüzbinlerce Doğu Türkistanlı, Çin'den göç etmeye kalkışmıştır. Bu göçmenleri Sovyet yanlıları ve daha refah bir hayat isteyenler olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür.⁷³² Çinliler ise göç edenleri durdurmaya çalışmıştır. Bunun için, sınırdaki askeri birlikleri takviye etmiştir. Göçmenlere geri dönmeleri hususunda uyarılarda bulunulmuştur. Göç edenler, Çin'in bu teşebbüslerini protesto etmeye çalışınca Çinli birlikler silaha sarılmış ve onlarca masum sivilin ölümüne neden olmuşlardır.⁷³³

1962 yılında başlayan bu ayaklanma, Komünist Çin döneminde gerçekleşen ilk büyük ayaklanma olmuştur.⁷³⁴ İli ve Tarbagatay şehirleri başta olmak üzere pek çok şehirde ayaklanma görülmüştür. Ayaklanma sonrasında Çin, Doğu Türkistanlılar üzerindeki başta dinî baskılar olmak üzere, uyguladığı baskı ve yasakları azaltmak zorunda kalmıştır. Komünist Çin Yönetimi, ayaklanmadan Rusya'yı sorumlu tuttuğu için Doğu Türkistan'ın kuzeyinde faaliyet gösteren Rus görevlilerini sınır dışı etmiştir.⁷³⁵

Çin, 26 Mayıs 1962 tarihinde, Sovyet Rusya-Doğu Türkistan sınırını kapatmıştır. Sınırlara, Sovyet Rusya ile karşılıklı olarak, daha fazla asker sevk etmeye başlamıştır. Sovyet Rusya'yı Doğu Türkistanlıları kışkırtmak ve sahte pasaport düzenlemekle suçlamıştır. Gulca ve Urumçi şehirlerindeki Sovyet Konsolosluklarını kapatmıştır. Rusya ise Çin'deki konsolosluklarının birçoğunu kapatmıştır. Görüldüğü üzere her iki ülke de ideolojik olarak aynı fikirlere sahip olmalarına karşın, söz konusu ülke menfaati olunca mücadeleden hiçbir taviz vermemişlerdir.⁷³⁶

⁷³¹ Avcı, 3-4.

⁷³² Çolakoğlu, 22-23.

⁷³³ Dreyer, 15.

⁷³⁴ Eşref Bengi Özbilen, Çin'in Asi Batısı, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 136, Nisan 1998, 35.

⁷³⁵ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, 490-491.

⁷³⁶ Çolakoğlu, 23.

1.4. Çin ile Sovyet Rusya Arasındaki Soğuk Savaş Döneminde Doğu Türkistan'ın Durumu

Sovyet Rusya ile Komünist Çin arasındaki gerilimin artması sonucu, iki ülke arasında soğuk savaş dönemi başlamıştır. Ortalama 1960 yılında başlayan bu soğuk savaş dönemi 20 yıl devam etmiştir. Bu süre zarfında Komünist Çin, Batı Türkistan ile olan tüm sınır kapılarını kapatmıştır.⁷³⁷ 1960 yılı başlarından itibaren Çin ile Rusya arasında propaganda savaşları başlamıştır. İli ve çevresindeki ayaklanmadan sonra Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'da Çin aleyhtarı yayınlara başvurmuştur.⁷³⁸

Sovyet Rusya'daki Çinli öğrenciler, Çinli turistler, Çin sivil toplum örgütleri, Pekin-Moskova tren hattında yolculuk edenler ve Çinli meclis üyeleri de bu propagandaya katılmışlardır. Pekin Radyosu'nda Rusça yayınlar yapılmıştır. Bu radyo ile Rus halkına sosyalizm ve devrim hakkında yayın yapmışlardır.⁷³⁹

1963 yılında, Çin ile Sovyet Rusya arasındaki, Doğu Türkistan mücadelesi yeni bir boyuta ulaşmıştır. İki ülke arasında, sınır ve toprak anlaşmazlıkları ortaya çıkmıştır.⁷⁴⁰ Komünist Çin Hükûmeti, daha önce gayriresmî sınır geçişlerini durdurmak ve ayaklanmaları bastırmak amacıyla gönderilen askerlerin dışında, yüz bin kişilik bir askeri birlik göndermiştir. Bu ordu, Rusya ile Doğu Türkistan arasındaki bölgeye konuşlandırılmıştır.⁷⁴¹

1965-1966 yıllarında, Çin ile Rusya arasındaki sınır tartışmaları şiddetlenmiştir. İki devlette birbirlerinin sınırlarını ihlal ettiklerini iddia etmişlerdir. Çinliler, Sovyet Rusya'nın bu tecavüzlerine karşı gösteriler düzenlemiştir. Üstelik Çin, 1966 yılında, ilk defa Sovyet Komünist Partisi'nce düzenlenen kongreye gitmemiştir.⁷⁴²

1966 yılında, Çin yeni bir politikaya başlamıştır. Kültür Devrimi adı verilen bu politika, yaklaşık olarak on yıl sürmüştür. Han soylu olmayanlar, geri kalmış olarak kabul edilerek asimilasyon faaliyetleri had safhaya çıkmıştır. Bu durumdan doğal olarak en çok Doğu Türkistanlılar etkilenmişlerdir.⁷⁴³ Aynı dönemde, Doğu

⁷³⁷ Adıbelli, **Doğu Türkistan**, 117.

⁷³⁸ Çolakoğlu, 23.

⁷³⁹ Oleg İvanov, **Sovyet-Çin İlişkileri**, İstanbul: Sorun Yayınları, 1979, 38.

⁷⁴⁰ Altuğ, 300.

⁷⁴¹ Buğra, **Sovyet-Kızıl Çin**, 69.

⁷⁴² Altuğ, 300.

⁷⁴³ Keskin, 74.

Türkistan'da pek çok ayaklanma teşebbüsleri olmuştur. Çin birlikleri, bu ayaklanmaları on binlerce Doğu Türkistanlı'yı katlederek bastırmıştır.⁷⁴⁴

1967 yılında Rusya, Doğu Türkistan'daki isyancıları radyo yayınları ile teşvik etmeye başlamıştır. Bunun için Moskova Radyosu'nda yapılan Çince yayınlar, iki katına çıkarılmıştır. Barış ve Terakki Radyosu, Çince yayın yapmaya başlamıştır. Taşkent Radyosu'nda Uygurca yayınlar yapılmıştır. Bu yayınlarda, Rusya'nın daha önce 1940'lı yıllarda kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne verdiği destek gösterilerek Uygurlar, Çin'e karşı ayaklanmaları için teşvik edilmiştir.⁷⁴⁵ Rus topraklarındaki Türklerin Çin yönetimindeki Türklerden daha iyi şartlarda yaşadıkları anlatılmaya çalışılmıştır.⁷⁴⁶ Rusya, daha da ileri giderek Doğu Türkistan'ın Sesi isimli bir gazete yayınlamakla bağımsız bir devlet kurulması için teşviklerde bulunmuş⁷⁴⁷ ve Rusya'da bu devlet için kukla diplomatlar yetiştirilmeye başlanmıştır.⁷⁴⁸

Kültür Devri döneminde Mao Tse-tung, kendine zıt, muhalif gördüğü herkesi bir bir bertaraf etmiştir.⁷⁴⁹ Rusya, başta Doğu Türkistan olmak üzere Çin ile olan sınır bölgelerine, Mançurya'ya ve Dış Moğolistan'a binlerce asker yerleştirmiştir. ABD'li ve Japon uzmanlar, Rusya'nın Çin'den üstün durumda olduğunu bildirince Mao, Kültür Devrimi'ni 1969 yılının ilk aylarında durdurmuştur.⁷⁵⁰

1969 yılında Mançurya'da, Çin ve Rusya sınırı üzerinde bulunan Ussuri Nehri'nde Chenpao Adası'nda büyük çatışmalar meydana gelmiştir. Buradaki sınır çatışmaları kadar büyük olaylar yaşanmamasına rağmen, Doğu Türkistan sınırlarında da Çin ve Rusya sürekli karşı karşıya gelmişlerdir. Çin, Sovyet Rusya topraklarında bulunan Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti üzerinde hak iddia etmiştir. Kazakistan'ın doğu kısmındaki toprakları, Çin sınırları dâhilinde gösteren haritalar yayınlamıştır. Çin, Rusya'nın Doğu Türkistan'ı işgal edeceği endişesiyle nükleer deneylerini arttırmıştır. Çin bu deneyleri, Kazakistan SSC'deki Baikanour Uzay Merkezi'nin 1.300 mil uzağında bulunan Doğu Türkistan'ın Tarım Havza'sındaki Lop Nor

⁷⁴⁴ Avcı, 4.

⁷⁴⁵ Altuğ, 255-256.

⁷⁴⁶ Dreyer, 15-16.

⁷⁴⁷ Dickens, 27.

⁷⁴⁸ İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor**, Otağ Matbaası, 1974, 189.

⁷⁴⁹ İlyar Şemseddin, **Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım**, İzmir: İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi, 1997, 2.

⁷⁵⁰ Altuğ, 301.

bölgesinde gerçekleştirmiştir.⁷⁵¹ Bu sınır çatışmalarının ve nükleer denemelerin asıl sebebi Sovyet Rusya'nın, Doğu Türkistan'daki Çin nükleer sahasını tehdit etmesidir.⁷⁵²

Komünist Çin yönetimi, bir yandan Sovyet Rusya ile mücadele ederken diğer yandan ABD ile mücadele etmeye çalışmıştır. 1970'li yılların başlarında, Sovyet Rusya ile Ussuri Nehri'ndeki sınır çatışmaları, Çin'i zor durumda bırakmıştır. Çin, iki düşmanla savaşmak yerine, ABD ile ilişkilerini düzeltme kararı almıştır. Zira Rusya, komşu olması hasebiyle Çin'i daha çok tedirgin etmiştir. ABD-Çin ilişkilerinin gelişmesiyle, 1971 yılında Çin, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne daimi üye olmuştur. Çin ile ABD'nin yaklaşması, zaten ilişkileri bozuk olan Çin-Sovyet devletlerinin düşmanlığını körüklemiştir.⁷⁵³

1972 yılının son günlerinde Çin askerleri, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Doğu Türkistan arasındaki bölgede Rus askerlerine saldırmışlardır. Saldırıda 5 Rus askeri, Türk asıllı birçok çoban öldürülmüş ve koyun sürüsü kaçırılmıştır. Taraflar arasındaki mücadele sonraki yıllarda da devam etmiştir.⁷⁵⁴

Sovyetler Birliği Komünist Partisi, 1976 yılında 25. Kongresini düzenlemiştir. Bu kongrede Çin ile bozulan ilişkilerin düzeltilmesi gerektiği kararı alınmıştır. Sovyet Rusya'nın iyi niyetli teşebbüsleri, Çin tarafından olumlu karşılık görememiştir. Aynı yıl Mao Tse-tung ölmüştür. Ancak Çin ile Sovyet Rusya arasındaki gerilim azalmamıştır.⁷⁵⁵

Mao Tse-tung'dan sonra Çin'in yönetimine Deng Xiaoping geçmiştir. Deng Xiaoping, 1978-1979 yılında Çin'de ekonomik reform faaliyetlerine girişmiştir. Bu hoşgörülü politikadan Doğu Türkistan'da nasibini almıştır.⁷⁵⁶ Bir yandan da Doğu Türkistan'da, 1979 yılından itibaren doğum kontrolü adı altında doğum yasağı getirilmiştir.⁷⁵⁷

⁷⁵¹ Dickens, 27.

⁷⁵² Yücel, 35.

⁷⁵³ Güneş, 841.

⁷⁵⁴ Altuğ, 302-303.

⁷⁵⁵ Bekcan, Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü, 237.

⁷⁵⁶ Keskin, 74.

⁷⁵⁷ S. Doğan, 59.

1.5. Sovyet Rusya-Komünist Çin İlişkilerinin Yumuşaması ve Doğu Türkistan'a Etkisi

Sovyet Rusya, 1970'li yılların sonlarına doğru, hem Batı Türkistan'daki hem de Dış Moğolistan'daki nükleer faaliyetlerini arttırmıştır. Çin'de buna karşılık 1979 yılında, ABD ile Doğu Türkistan'da ortak izleme merkezleri kurmuştur. Amaçları ortak düşmanları olan Sovyet Rusya'nın nükleer faaliyetlerini gözetlemek olmuştur. Ancak ABD'nin söz verdiği gibi Tayvan ile ilişkilerini kesmeyerek devam etmesi, Çin'i tedirgin etmiştir. Çin, bir yandan Sovyet Rusya ile 1950 yılında yaptığı otuz yıllık antlaşmayı yenilememiş bir yandan da Sovyet Rusya'ya ilişkilerini düzeltmek için müzakere teklifinde bulunmuştur. Bir süre devam eden müzakerelerden bir sonuç alınamamıştır.⁷⁵⁸

1981 yılından itibaren Doğu Türkistanlılar, haklarını daha fazla demokratik yöntemlerle elde etmeye çalışmışlardır. Abdülhamit Mesut isimli bir Uygur gencin bir Çinli tarafından öldürülmesi sonrasında protesto gösterileri başlamıştır. Halk, Kaşgar sokaklarına inmiş, Han Çinlilerini ve Çin hükûmetini protesto ederek "Uyguristan Cumhuriyeti" sloganları atmışlardır.⁷⁵⁹ Bu esnada Sovyet Rusya'nın 1900'lü yılların başında bölgedeki nüfuzunu anımsatacak şekilde Çin ile arasındaki ilişkilerde bir yumuşama olmuştur. Bu yumuşama neticesinde, Doğu Türkistan ile Batı Türkistan arasındaki sınır kapıları 1981 yılında tekrar açılmıştır.⁷⁶⁰

Sovyet Rusya, Çin ile ABD'nin daha fazla yakınlaşmasına mani olmak amacıyla 1982 yılında daha fazla çaba sarf etmeye başlamıştır. Sovyet Rusya'nın bu girişimleri Çin tarafından olumlu karşılanmış ve her iki ülkeye (ABD ve Sovyet Rusya) karşı eşit mesafe politikası yürütmeye başlamıştır.⁷⁶¹ Çin ile Sovyet Rusya arasındaki siyasi gelişmelerin bir meyvesi olarak aralarındaki ticaret ve etkileşim de tekrar artmaya başlamıştır. 1984 yılının sonlarına doğru Sovyet Rusya, Ivan Arhipov'u temsilci olarak Çin'e göndermiştir. Ziyaret esnasında iki ülke arasında bilimsel ve teknik manada yardımlaşma hususunda bir antlaşma imzalanmıştır.⁷⁶²

⁷⁵⁸ Bekcan, Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü, 238.

⁷⁵⁹ Avcı, 4.

⁷⁶⁰ Dickens, 28.

⁷⁶¹ Güneş, 841.

⁷⁶² Bekcan, Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü, 239.

İkili ilişkiler, yaklaşık olarak on yıl boyunca süratle gelişmiştir. Bu durumdan Doğu Türkistan bölgesi de nasibini almıştır. Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata ile Urumçi arasında uçak seferleri yapılması ve tren bağlantısı kurulması planlanmıştır. Doğu Türkistan'ın yer altı kaynaklarının çıkarılabilmesi için Sovyet Rusya'dan teknik yardım istenmiştir. Daha önce Doğu Türkistan'da kapatılan Sovyet Konsoloslugu tekrar açılmıştır. Sınır boyunca sivil geçişlere izin verilmiştir. Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Duşanbe şehrinde, Sincan Uygur Özerk Bölgesi Dış Ekonomik İlişkiler ve Ticaret Bürosu açılmıştır. Propaganda savaşına neden olan başta Şarki Türkistan Avazı Gazetesi olmak üzere tüm yayın araçlarındaki Çin karşıtı yayımlar azaltılmıştır.⁷⁶³

Çin ile Rusya arasındaki ilişkilerin geliştiği bu dönemde Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nde başkan değişikliği yaşanmıştır. 1985 yılının Mart ayında, Mihail Gorbaçov, Yuri Andropov ve Konstantin Çernenko'nun kısa yönetiminin ardından başkanlık koltuğuna oturmuştur. Gorbaçov, ılımlı bir dış politika uygulamaya başlamıştır. Çin ile olan iyi ilişkileri daha da geliştirmeye çalışmış ve Doğu Türkistan ile Mançurya bölgesindeki asker sayısını azaltmıştır. Bir yıl kadar sonra, Moğolistan ve Afganistan'daki askerlerinin bir kısmını geri çağırmıştır.⁷⁶⁴

1.6. Tiananmen ve Barın Olayları Karşısında Rusya'nın Durumu

1982 yılında Hu Yaobang, Çin Komünist Partisi'nde Genel Sekreter olarak görev yapmaya başlamıştır. Reform taraftarı olan Hu Yaobang, azınlık nüfusun fazla olduğu Doğu Türkistan ve Tibet gibi bölgelerde daha ılımlı bir reform politikası izlemiştir. Bu durum bazı parti mensupları tarafından hoş karşılanmamıştır. Türü zorlamalar ile Ocak 1987 tarihinde Hu Yaobang istifa ettirilmiştir. Bu duruma halk karşı çıkmıştır. Nisan 1989'da Hu Yaobang'ın şüpheli bir şekilde ölmesi üzerine yaklaşık olarak 100.000 kişi ayaklanma çıkarmıştır.⁷⁶⁵

Pekin'deki İlahi Barış Meydanı'nda yani Tiananmen Meydanı'nda toplanan halk, demokrasi ve özgürlüklerin kısıtlanmasına karşı protestolara başlamıştır.⁷⁶⁶ 2 ay kadar

⁷⁶³ Dickens, 28.

⁷⁶⁴ Bekcan, Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü, 240.

⁷⁶⁵ Tuna, 84.

⁷⁶⁶ G. Ahmetcan Asena, **Çin-Doğu Türkistan**, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2009, 356.

süren ayaklanma Komünist Çin hükûmetinin askeri müdahalesi sonucu Haziran ayında bastırılmıştır.⁷⁶⁷

1980’li yılların sonlarına doğru, iki kutuplu dünya düzeni değişmeye başlamış; siyasi ve ekonomik sıkıntıda olan Sovyet Rusya dağılma sürecine girmiştir. Bu durum Rusya’nın başta Doğu Türkistan olmak üzere pek çok bölgede nüfuzunu zayıflatmıştır.⁷⁶⁸ Hemen hemen aynı durumda olan Çin ile ticari münasebetlerini arttırmış ve her iki ülke de kendi ülkelerinde yeni reform politikalarına girişmişlerdir.⁷⁶⁹

Hazırlanan reform paketleri, toplumun her kesimi tarafından memnuniyetle karşılanmamıştır. Çünkü bazı uygulamalarda İslam dinî aşağılanmış, müslümanlar üzerindeki baskı, yasaklar artmış ve demokratik haklar kısıtlanmıştır.⁷⁷⁰ Tiananmen Olaylarından yaklaşık olarak bir yıl sonra Nisan 1990’da Aksu vilayetinin Barın köyünde bir ayaklanma meydana gelmiştir. Olaylar Komünistlerin etnik ayrımcılık yapmaları, dinî özgürlüklerin kısıtlanması, Çin’in doğum yasakları, nükleer denemeleri ve bölgenin yer altı kaynaklarının Çin’e akıtılması gibi nedenlerden ötürü ortaya çıkmıştır.⁷⁷¹ Zeyniddin adında bir yiğidin önderliğinde başlayan olaylarda, Zeyniddin ve arkadaşlarından sağ kurtulan olmamıştır.⁷⁷²

Çin, Tiananmen ve Barın Olaylarının tekrar edebileceğinden ve bağımsızlık fikrinin filizlenebileceğinden korktuğu için bölgede yeni yasaklamalara başlamıştır.⁷⁷³

2. Rusya Federasyonu Döneminde Rusya’nın Doğu Türkistan Politikası

Kasım 1989’da ABD ile Sovyet Rusya arasındaki soğuk savaşın sembolü olarak bilinen Berlin Duvarı yıkılmıştır. Demir perde olarak da bilinen bu duvarın yıkılmasıyla Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmış olan Almanya birleşmiştir. Bu olayın ardından zaten güç durumda bulunan Sovyet Rusya parçalanmaya başlamıştır.⁷⁷⁴

⁷⁶⁷ Tuna, 84.

⁷⁶⁸ Suraiya Yuldasheva, *Avrasya Güvenliği Bağlamında Rusya-Çin İlişkileri: Şangay İşbirliği Örgütü, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2016, 22.*

⁷⁶⁹ Bekcan, *Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü*, 241.

⁷⁷⁰ Avcı, 4.

⁷⁷¹ Tuna, 86.

⁷⁷² Anat, 181.

⁷⁷³ Keskin, 74.

⁷⁷⁴ Hacı Yakup Anat, *Doğu Türkistan’da Milliyetçilik Hareketleri Makaleler*, Ankara: Özkan Matbaacılık, haz. Soner Yalçın, 2005, 44.

Sovyet Rusya, 1991 yılında tamamen yıkılmış yerine pek çok devlet kurulmuştur. Sovyet Rusya sonrasında Türkistan bölgesinde, Uygur Türkleriyle akraba yeni Türk devletleri kurulmuştur.⁷⁷⁵

Sovyet Rusya'nın yıkılması sonrasında kurulan devletlerden biri de Rusya Federasyonu olmuştur. Rusya Federasyonu, Sovyet Rusya'nın baş mirasçısı durumundadır. Rusya Federasyonu, SSCB'den miras olarak bağımsızlığını kazanan diğer devletlere(Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Ukrayna, Gürcistan vb.) göre yüz ölçümü, nüfus, ekonomi ve askerî güç bakımından daha fazla pay almıştır.⁷⁷⁶

Rusya federasyonu, gerek ekonomik, gerek siyasi, gerekse de federasyon içindeki devletlerin bağımsızlık girişimleri sebebiyle iç politikaya yoğunlaşmıştır. İç politikadaki sorunlar sebebiyle dış politikaya gereken önemi verememiştir.⁷⁷⁷ Rusya Federasyonu'nun hem doğu politikası hem de Doğu Türkistan politikası Çin ile olan ilişkilerine bağlı olarak şekillenmiştir.⁷⁷⁸ O halde Çin ile ilişkileri iyi olduğu sürece her zaman Çin'in Doğu Türkistan politikasını desteklemiştir diyebiliriz.

2.1. Doğu Türkistan'da Yeni Sorunlar

2.1.1. Doğu Türkistan Sınırlarında Yeni Sorunlar

Sovyet Rusya'nın ardından Türkistan'da Doğu Türkistanlılarla aynı ırktan devletler kurulmuştur. Bu devletleri ziyaret eden Doğu Türkistanlılar, bağımsızlık hususunda bilinçlenerek dönmüşlerdir. Bu durumun Çin'in aleyhinde bir hal almasından endişelenen Çin, Doğu Türkistan'da daha sıkı tedbirler almaya başlamış ve ölüm cezalarını arttırmıştır.⁷⁷⁹ Türkiye'deki devlet adamlarının “*Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası*” sloganı atmaya başlaması ve hemen akabinde Turgut Özal'ın Türkistan'daki devletlerle yakın ilişki kurmaya başlaması, Çin'i daha fazla endişelendirmiştir.⁷⁸⁰

⁷⁷⁵ Asena, 428.

⁷⁷⁶ Bekcan, Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü, 241.

⁷⁷⁷ Esmâ Özdaşlı, Çin ve Rusya Federasyonu'nun Perspektifinden Şangay İşbirliği Örgütü, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 6, 2012, 119.

⁷⁷⁸ Erel Tellal, Zümrüdüanka: Rusya Federasyonu'nun Dış Politikası, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Sayı 3, Ocak 2010, 227.

⁷⁷⁹ Asena, 428.

⁷⁸⁰ Adıbelli, **Doğu Türkistan**, 120.

Sovyet Rusya'nın yıkılmış olması, Çin için bir taraftan tehdit unsuru olurken diğer taraftan yeni bir avantaj olarak görülmüştür. Sovyet Rusya döneminde ortaya çıkan Doğu Türkistan'ın sınır problemleri, yeni dönemde tekrar ortaya çıkmıştır. Çin ile Rusya arasındaki sınır sorunlarına yeni devletler eklenmiştir. Sovyet Rusya'dan daha güçsüz olan yeni devletlerle komşu olması, Çin'in avantajımayken ayrılıkçı fikirlerin Doğu Türkistan'a sıçrama ihtimali dezavantajına olmuştur.⁷⁸¹

Batı Türkistan'daki gelişmeler, yavaş yavaş Doğu Türkistan'da etkisini göstermeye başlamıştır. Halk, silahlı mücadele yollarına başvurmuştur. Bunun dışında Batı Türkistan'da bulunan Uygur Türkleri de, Doğu Türkistan'a yardımda bulunmuşlardır. Çin, bu durumu sonlandırmak amacıyla Batı Türkistan'daki devletlerle ilişkilerini geliştirme kararı almıştır.⁷⁸²

Sovyet sonrası dönemde, Komünist Çin Hükûmeti kendi topraklarını koruma politikasını uygulamaya başlamıştır. Yani Batı Türkistan'dan toprak talebinde bulunmak yerine yeni kurulan devletlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.⁷⁸³ Bu devletlerle ticari ilişkilerini arttırmış, demir yolu ve nakliye yolları inşa edilmiştir. Enerji transferi için boru hatları döşenmiştir. Diğer taraftan Doğu Türkistan'da ayrılıkçı girişimlere karşı sıkı önlemler alınmıştır.⁷⁸⁴

Çin, sınır sorunlarını düzeltmek amacıyla başta Rusya Federasyonu olmak üzere Doğu Türkistan'a sınırı olan devletlerle 1992 yılında müzakerelere başlamıştır. Bir yandan da Sovyetler Birliği'nin durumuna düşmeyeceklerini tekrarlayarak Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet fikrine engel olmaya çalışmıştır.⁷⁸⁵

Sovyet Rusya yıkıldıktan sonra Batı Türkistan'dan çekilmek zorunda kalmış, Doğu ve Batı Türkistan'da nüfuzu da kalmamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti, Sovyet Rusya'nın bölgedeki eksilen boşluğunu doldurmaya çalışmıştır. Batı Türkistan'a geçişte Doğu Türkistan'ı bir zıplama tahtası olarak kullanmak istemiştir. Çin, Doğu Türkistan'daki

⁷⁸¹ Yücel, 10.

⁷⁸² Saken Yessirkepov, Çin'in Orta Asya Politikası, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Tarihi Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, 55.

⁷⁸³ M. Sami Denker-Oktay Karakurt, Avrasya'da Çin-Rus Yakınlaşması ve Şangay İşbirliği Örgütü, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 6, 2002, 2.

⁷⁸⁴ Bülent Uğrasız, Çin'in Hazar ve Orta Asya Bölgesine Yönelik Politikası, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 4, Sayı 3, 2002, 232.

⁷⁸⁵ Avcı, 5.

durumunu pekiştirmeye çalışmış ve bölgeye Han Çinlilerini yerleştirme politikasına tekrar başlamıştır.⁷⁸⁶

Batı Türkistan'da yeni devletlerin kurulması Uygur Türklerinin bağımsızlık ümitlerini canlandırmıştır. Avrupa ve Amerika'da açılmış olan Doğu Türkistan Dernekleri, bağımsızlık hususunda çalışmalarını arttırmışlardır. Tüm dünyaya haklı davalarını anlatmaya çalışmışlardır.⁷⁸⁷ Çin, Uygurların faaliyetlerini pasifize etmek için uğraşmış ve bunun için yeni bağımsızlığını kazanan Batı Türkistan devletleri ile yeni bir birlik kurmuştur.⁷⁸⁸ 1996 yılında, aşırı dincilikle mücadele ve sınır problemlerini çözme bahanesiyle kurulan⁷⁸⁹ Şangay Beşlisi adındaki bu birlik, Şangay İş Birliği Örgütü'nün temellerini oluşturmuştur.⁷⁹⁰ Zamanla üye sayısının artmasından dolayı, birliğin ismi 2001 yılında Şangay İş Birliği Örgütü olarak değişmiştir.⁷⁹¹ Çin, Birleşmiş Milletlerin beş daimi üyesinden biri olması ve Şangay İş Birliği Örgütü'nün vermiş olduğu imkânları kullanarak⁷⁹² Rusya Federasyonu ve Batı Türkistan ülkeleri ile sınır antlaşmaları imzalamıştır. Bu ülkeleri antlaşmalarla kendi yanına çekmeyi başaran Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Türkistan'da oluşabilecek herhangi bir bağımsızlık hareketinde Doğu Türkistan'ın yalnız kalmasını sağlayacak ortamı oluşturmuştur.⁷⁹³

2.1.2. Çin'in Doğu Türkistan'ı Yalnızlaştırma Çalışmaları

Çin'in Batı Türkistan ülkelerinin Doğu Türkistan'a yardımını engelleme planlarından biri de bu ülkelerle ticari faaliyetlerini arttırmak olmuştur. Bunun için Doğu Türkistan'ın bu ülkelerle tarihî, dinî, etnik ve kültürel bağlarını kullanarak, İpek Yolu'nu yeniden canlandırmaya ve Avrupa'ya açılmak için bir köprü konumuna getirmeye çalışmıştır. Bunun için bir yandan Doğu Türkistan'daki nüfuzunu

⁷⁸⁶ Ahmet Emin Dağ, Doğu Türkistan Sorununun Çözümünde Türkiye ve İslam Dünyası, **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, Mavi Ofset, 2010, 179.

⁷⁸⁷ Mahluf, 140.

⁷⁸⁸ Keskin, 75.

⁷⁸⁹ Yücel, 10.

⁷⁹⁰ Avcı, 5.

⁷⁹¹ Timuçin Kodaman, Türkistan Üzerinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu ve Amerika Birleşik Devletleri ile Olan Rekabeti, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı 1, Ocak 2008, 337; Gürhan Ünal, Putin Dönemi Rus Dış Politikasında Batı'ya Karşı "Yumuşak Denge" Arayışları, **Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2016, 67; Yücel, 10.

⁷⁹² Ömer Kul, Son Gelişmeler Işığında Doğu Türkistan Meselesinin Tahlili, **Turan Dergisi**, Sayı 23, 2014, 50.

⁷⁹³ Özdaşlı, 117-118.

arttırmaya diğer yandan bölgeyi çekim merkezi haline getirmeye çalışmıştır.⁷⁹⁴ 1996 yılında Mashad-Tejen Demir yolunun birleşmesiyle Çin'i Türkmenistan aracılığıyla İran'a bağlayacak, Doğu Türkistan ile Batı Türkistan arasında ulaşımı kolaylaştıracak bir köprü kurulmuştur.⁷⁹⁵ Çin'in Batı Türkistan ile ilgilenmesi, Rusya'nın güçlü Çin hâkimiyetindeki Doğu Türkistan yerine eskiden hâkimiyeti altındaki Batı Türkistan'da nüfuzunu arttırmaya yöneltmiş olmalıdır.

Rusya'nın Sovyet Rusya sonrası Doğu Türkistan politikasında da Rusya'nın eski gücünü kaybettiğini görmekteyiz. Rusya'daki Avrasyacılar bazıları Rusya'nın eski gücünü kazanabilmesi için Çin ile birlikte hareket etmesi gerektiği fikrini savunmuşlardır. Rusya'da Çeçenlerin, Çin'de Doğu Türkistan'ın ayrılıkçı girişimleri her iki ülkeyi beraber hareket etmeye itmiştir. Çin, Rusya'daki Çeçenlerin faaliyetlerine kayıtsız kalırken, Rusya'da Çin'deki Doğu Türkistanlıların bağımsızlık mücadelelerine kayıtsız kalmaya başlamıştır.⁷⁹⁶ Çinlilerin Rus topraklarındaki Sibiry'a yerleşmeye başlaması, Rusya'nın kendi sınırları içerisindeki sorunlara daha fazla yönelmesine ve dışarıdaki sorunlara kayıtsız kalmasına neden olmuştur.⁷⁹⁷

Çin, Şangay İş Birliği Örgütü'ndeki girişimleri sayesinde Rusya ve Batı Türkistan ülkelerinin Doğu Türkistan meselesi hakkında pasif kalmalarını sağlamıştır. Bu ülkelerdeki Türk vatandaşlarının Doğu Türkistanlılara muhabbet beslemelerine rağmen devlet nezdinde herhangi bir destek görülmemiştir. Bunun sebebi Çin'in girişimleri ile bölge hükümetlerinin Doğu Türkistan'daki girişimlerin, bölgedeki istikrarsızlığı arttırdığına inanmaları ve çıkarlarına ters düşmesinden dolayıdır. Çeçenistan ve Özbekistan'daki dinî hareketlerle Doğu Türkistan'daki dinî sorunların benzerlik göstermesi de başka bir sebeptir.⁷⁹⁸ Zira Çin'de ortaya çıkabilecek radikal dinî hareketlerin Çin'in komşusu Batı Türkistan Devletlerini ve Rusya'yı etkileyecek olması, Uygurlar hakkında sessiz kalınmasına neden olmuştur.⁷⁹⁹

⁷⁹⁴ Çağlar Şaki, Büyük Güçler Politikasında Orta Asya Enerji Kaynakları: Jeopolitik Mücadele, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, 257.

⁷⁹⁵ Burak Çınar, Tarihte Üçüncü Güç ve Orta Asya Enerji Savaşları, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, Cilt 4, Sayı 8, Ocak 2008, 36.

⁷⁹⁶ Dauliatova, 62.

⁷⁹⁷ Kodaman, 341.

⁷⁹⁸ Özdaşlı, 118.

⁷⁹⁹ Özbilen, Çin'in Asi Batısı, 36.

2.1.3. Gulca olayları

Doğu Türkistan’da meydana gelen işsizlik sorununun, sosyal, ekonomik ve kültürel sorunların artması nedeniyle Gulca’da “meşrep” toplantıları yapılmaya başlanmıştır. Bu toplantılara toplumun hemen her kesiminden kadın-erkek, genç-yaşlı Doğu Türkistanlılar katılmaya başlamıştır. Bu toplantıların amacı, bir yandan şiir, müzik, tiyatro gibi faaliyetlerle halkın günlük sorunlarından bir nebze olsun uzaklaşmalarını sağlamak, diğer yandan gençlerin ve işsizlerin alkol, uyuşturucu gibi kötü alışkanlıklara bulaşmasına mani olmaktır. Bazen haftalarca süren bu toplantılara halk tarafından geniş katılım olmuştur. Sadece İli bölgesindeki meşrep sayısı yaklaşık olarak 400 civarındadır.⁸⁰⁰

Meşrep gruplarının yaygınlaşması Komünist Çin Partisi’nin hoşuna gitmemiştir. 1994 yılında Çin, “meşrep” toplantılarını yasaklamıştır. 1997 yılında, Ramazan ayının Kadir Gecesi’nde meşrep toplantısı yapılmıştır. Bu toplantıya katılanlar, Çinliler tarafından tutuklanmıştır. Hemen ertesi gün, Doğu Türkistanlılarca protesto gösterileri başlamıştır. Gösterilere katılanlar tutuklanmış ve halk tutuklananların salıverilmesini istemişlerdir. 5 Şubat 1997’de başlayan gösteriler, Çin polisinin silahlı karşılık vermesi üzerine ayaklanmaya dönüşmüştür. Ayaklanmaya yaklaşık olarak 15.000-20.000 kişi katılmıştır.⁸⁰¹ 5 Şubat Çarşamba günü başlayan bu olaylara Gulca Olayları adı verilmektedir.⁸⁰²

Gulca protestosu, Tiananmen Protestosunun aksine daha sert şekilde bastırılmıştır. Sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş ve Türk evleri tek tek aranmıştır. Protestocuların bir bölümü idam edilmiş, bir bölümü işkence altında can vermiş, bir bölümü kurşuna dizilerek katledilmiştir. Ölenlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Halkın bu olayı konuşması yasaklanmıştır. Hatta olaydan aylar sonra bölgeye gelen gazeteciler bile tutuklanarak sınır dışı edilmiştir.⁸⁰³

⁸⁰⁰ Asena, 352-353.

⁸⁰¹ Tuna, 88-89.

⁸⁰² Bahtiyar Bahşi, Doğu Türkistan’ın Yakın Tarihi ve Uygur Türkleri, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı 57, 2017, 577.

⁸⁰³ Asena, 356.

2.2. Putin'in İktidara Gelmesi ve Çin ile Rusya Arasında “İyi Komşuluk, Dostluk ve İş Birliği Antlaşması”nın İmzalanması

Çin ile Rusya arasındaki ikili ilişkiler, federasyon döneminin başlangıcından itibaren artarak gelişmiştir. Bu durumun en önemli sebebi iki devletin ortak düşmanları olan ABD'nin politikaları olmuştur.⁸⁰⁴ 1991 ve 1996 yıllarında Rusya Federasyonu'nda başkanlık koltuğuna oturan Boris Yeltsin, 1999 yılının son gününde görevinden ayrılırken yerine Vladimir Putin'in seçilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.⁸⁰⁵ 26 Mart 2000 yılında yapılan seçimlerde Vladimir Putin, oyların %52,2'sini alarak göreve gelmiştir. Yeni başkan, Rusya Federasyonu'nu tekrar eski gücüne kavuşturacak politikalar üretmeye çalışmıştır.⁸⁰⁶

ABD'yi düşman olarak gören Putin, bu güçlü rakibi karşısında mümkün olduğunca dostlarını arttırmaya, düşmanlarını azaltmaya çalışmıştır.⁸⁰⁷ ABD'nin Japonlarla antlaşma yapması, NATO'nun Rusya ve Çin için tehlike oluşturmaya başlaması Çin ile Rusya'nın ilişkilerini geliştirmeleriyle sonuçlanmıştır. Her iki ülke, ilişkilerini daha fazla geliştirmek ve dünyaya gözdağı vermek amacıyla 2001 yılında “İyi Komşuluk, Dostluk ve İş Birliği Antlaşması” olarak bilinen antlaşmaya imza atmışlardır. 16 Temmuz'da imzalanan antlaşma görüşmelerine, Çin adına Jiang Ze-min, Rusya adına Vladimir Putin katılmıştır.⁸⁰⁸

Antlaşmaya göre; ABD'ye karşı birlikte hareket etme, silah ve teknoloji transferi, enerji ve ham madde ihtiyaçlarının karşılanması, Türkistan'daki dinî hareketlere karşı mücadele ve aralarındaki başta Doğu Türkistan'daki olmak üzere 4.300 kilometrelik sınır sorunlarının çözülmesi konusunda anlaşmışlardır.⁸⁰⁹ Doğu Sibirya ile Pasifik Okyanusu arasında inşa edilecek olan petrol boru hattı projesi⁸¹⁰ ve 6. maddedeki karşılıklı olarak birbirlerinden toprak talep etmemeleri antlaşmanın en önemli maddelerindedir.⁸¹¹

⁸⁰⁴ Fatıma Mirzaliyeva, **Putin Dönemi Rus Dış Politikası**, İNSAMER, Temmuz 2017, 46.

⁸⁰⁵ Tellal, 195.

⁸⁰⁶ Mirzaliyeva, 46.

⁸⁰⁷ Mirzaliyeva, 4.

⁸⁰⁸ Güneş, 844.

⁸⁰⁹ Dauliatova, 62-63.

⁸¹⁰ Ozan Örmeci, Sina Kısacık, **Rusya Siyaseti ve Rus Dış Politikası**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018, 186.

⁸¹¹ Yuldasheva, 26.

2.3. 11 Eylül Sonrası Rusya'nın Doğu Türkistan Politikaları

11 Eylül 2001 tarihinde, el-Kaide terör örgütünün, Amerika'daki İkiz Kulelere saldırmasıyla dünyada yeni bir dönem başlamıştır. Rusya, bu durumu fırsata çevirmek için yaklaşık olarak iki hafta sonra, en büyük rakibi ABD'ye terörle mücadele konularında desteğini, beş maddelik bir bildiri ile ilan etmiştir. ABD'ye Rus hava sahasını açmış, Batı Türkistan hava sahasını kullanmasına yardımcı olmuş, Özbekistan ve Kırgızistan'da üs kurmasına ses çıkarmamış ve istihbari bilgi alışverişinde bulunmuştur. Bu destekler karşısında ABD, Rusya'nın Çeçen vatandaşlarına uyguladığı sert politikaya sessiz kalmıştır.⁸¹²

1991 yılından sonra dünyada “süpergüç” olarak nitelendirilen Amerika'nın imajı, 11 Eylül saldırısı ile büyük yara almıştır.⁸¹³ ABD, bu saldırıdan sonra tüm dünyada terörizme karşı geniş çaplı bir savaş başlatmıştır. İlk önce saldırılardan sorumlu tuttuğu Afganistan'a saldırmış ardından Irak'ı işgal etmiştir.⁸¹⁴

Çin, ABD'nin 11 Eylül sonrasında, terörizme karşı başlattığı küresel savaşı fırsata çevirmek amacıyla Doğu Türkistan'daki mücadeleleri karalamaya çalışmıştır. Uygurların milli benliklerini ve inançlarını koruma mücadelelerini terörist faaliyetler olarak göstermeye çalışmıştır.⁸¹⁵ 2001 yılına kadar Doğu Türkistan'daki hareketleri “ayrılıkçı” olarak nitelendirirken, 11 Eylül sonrasında “köktendinci teröristler”, “Müslüman Uygur”, “Cihat”, “Uygur İslami teröristleri” vb. ifadeleri sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştır.⁸¹⁶

Çin, 18 Eylül 2001'de batı dünyasına bir çağrıda bulunarak⁸¹⁷ Çin'in tıpkı batı gibi terör sorunları ile mücadele ettiğini bildirmiş ve Doğu Türkistan'daki teröristlere (!) karşı iş birliği teklifinde bulunmuştur.⁸¹⁸

11 Eylül saldırıları sonrasında, Rusya Federasyonu'nun Doğu Türkistan politikasında Rusya, Çin ile olan ilişkilerini daha da geliştirerek Doğu Türkistan konusunda Çin'i

⁸¹² Mirzaliyeva, 38.

⁸¹³ Ünal, 88.

⁸¹⁴ Şakı, 96.

⁸¹⁵ M. Rıza Bekin, **Doğu Türkistan Üzerine Rapor**, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı, 2003, 8.

⁸¹⁶ Avcı, 13.

⁸¹⁷ Bekin, **Doğu Türkistan Üzerine Rapor**, 8.

⁸¹⁸ İsmail Cengiz, **Sürgündeki Doğu Türkistan Hükûmeti**, İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, 2005, 4; Avcı, 11.

desteklemeye başlamıştır. Rusya'nın Çin'i destekleme sebeplerden biri, Avrasya'da filizlenen dinî hareketler ve ayrılıkçı hareketler olmuştur. İki ülke de, bu fikirlerin kendi ülkelerine sıçramasına mani olmak amacıyla 11 Eylül sonrasında birlikte hareket etmeye başlamışlardır.⁸¹⁹ Rusya'yı Çin ile ittifaka iten sebeplerden biri de, kendi ülkesindeki Çeçenlerle mücadelesinde Çin'den destek görmesidir. Rusya'nın Çeçenistan'da uyguladığı insanlık dışı muameleler, batılı devletlerin eleştirilerine ve kınamalarına neden olmuştur. Batılıların aksine Çin, Rusya'nın Çeçenlere uyguladığı muameleleri ve hak ihlallerini desteklemiştir. Rusya'da buna karşılık olarak, Çin'in Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan'da uyguladığı insan hakları ihlallerine karşı Çin'i desteklemeye başlamıştır.⁸²⁰

9 Ekim 2001 tarihinde, Çin Dışişleri Bakanı, Rus Dışişleri Bakanı'nı arayarak "*Rusya Çeçen teröristlerden, Çin ise Dong Tu (Doğu Türkistan) teröristlerden ağır zarar görmektedir*" diyerek Rusya Federasyonu'na desteğini bildirmiştir.⁸²¹ Rusya'dan destek alan Çin, Doğu Türkistan meselesini uluslararası bir boyuta taşıma politikasına hız vermiştir. Çin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Sun Yu-xi, "*Dong Tu, yalnız Çin'in Xinjiang bölgesinde terör faaliyetleri sürdürmekle kalmıyor, aynı zamanda, yurt dışındaki terörist Teşkilatlarla temas ve iş birliği içindedir. Şüphesiz ki, bunlar Çin için bir tehdittir. Doğu Türkistan bağımsızlık yanlısı faaliyetler, uluslararası terörizm ile bağlantılıdır.*" diyerek Doğu Türkistanlıların temel hak mücadelelerini terörizm ile ilişkilendirerek batılı devletlerden destek almaya çalışmıştır.⁸²²

19 Ekim'de 2001'de Rusya Devlet Başkanı Putin ve ABD Başkanı George W. Bush, APEC toplantısına katılmak için Çin'e gitmişlerdir. Çin devlet başkanı Jiang Ze-min ile görüşmüştür. Görüşmelerden sonra Bush, "*Biz birçok alanda müzakereler yaptık. Terörizme karşı savaş kesinlikle azınlıklara karşı bir darbe vurma bahanesi olmamalıdır, gibi konularda müzakere ettik.*" şeklinde bir açıklama yaparak Çin'in terörizm adı altında, Doğu Türkistanlıların mücadelesini baltalamaya çalıştığını ima etmiştir. Rus Lider Putin ise Çin Devlet Başkanı'nı desteklemeyi sürdürerek "*Her iki*

⁸¹⁹ Yuldasheva, 2.

⁸²⁰ Yuldasheva, 35-36.

⁸²¹ M. Rıza Bekin, **M. Rıza Bekin'in Anıları**, İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2005, 173; Bekin, **Doğu Türkistan Üzerine Rapor**, 8; Cengiz, 4.

⁸²² Ekrem Hicazi, Soğuk Savaş ve 11 Eylül Sonrası Doğu Türkistan-Çin Tezleri ve Politikalarına Yönelik Eleştirel Bir Araştırma, **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, Mavi Ofset, 2010, 70; Bekin, **M. Rıza Bekin'in Anıları**, 174.

ülkenin tutumu aynıdır. Çeçen teröristleri ve Doğu Türkistan teröristleri hepsi uluslararası terörizmin birer parçasıdır. Şiddetle karşı çıkılmalı ve ezilmelidir.” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Beş gün sonra Amerika Dışişleri Bakanı Collin Powell’de tıpkı Bush’un bildirisine benzer bir açıklama yapmıştır.⁸²³

Uluslararası kamuoyunda haksız olduğu ortaya çıkan Çin, iddialarını desteklemek amacıyla Kasım ayında Doğu Türkistan İslami Hareketi’nin Usame Bin Ladin önderliğindeki örgüte para ve savaşçı gönderdiğini iddia etmeye başlamıştır.⁸²⁴

ABD, 11 Eylül saldırılarından sonra, Afganistan’a asker göndererek Taliban ve el-Kaide örgütlerinin gücünü kırmıştır. Doğu Türkistan’a sığılabilecek terör girişimlerinin ortadan kalkması, Çin’in hoşuna gitmiştir. Çünkü Çin, terörle mücadele adı altında, Afganistan ve Batı Türkistan’daki Türk devletlerindeki Doğu Türkistanlılarla daha etkin bir biçimde mücadele etme imkânına kavuşmuştur.⁸²⁵ Ancak Çin’in, Doğu Türkistan konusunda Rusya’dan aldığı desteği ABD’den alamaması beklentilerini zayıflatmıştır. Yine de Çin’in giriştiği oyunlar kısa bir süre sonra meyvesini vermeye başlamıştır. ABD, 2002 yılının Ağustos ayında “Doğu Türkistan İslami Hareketini” (ETİM-The East Turkestan Islamic Movement) terörist örgütler listesine alarak Amerika’da ETİM’e ait her şeye el koymuştur.⁸²⁶ ABD’nin el-Kaide ile bağlantılı olduğu iddiasıyla terörist örgütler listesine aldığı ETİM, kısa bir süre sonra BM tarafından sivillere saldırdığı gerekçesiyle terör örgütü listesine alınmıştır. ABD, aynı yıl birkaç Doğu Türkistan örgütünü daha terör örgütü olarak ilan etmiştir.⁸²⁷ ABD’nin Türkistan’da faaliyetlerini arttırması üzerine Doğu Türkistan, kendisini ABD, Çin ve Rusya’nın Batı Türkistan’ı kontrol etme mücadelesinin ortasında bulmuştur.⁸²⁸

Rusya, 28 Kasım 2001’de Pekin’de Çin ile terörle mücadele için birlikte hareket etme kararı almışlardır. Bu konu Şangay İş Birliği Örgütü’ndeki devletlerin de desteğini almak için 7 Ocak 2002’de yapılan toplantıda gündeme gelmiştir. Toplantı sonrasında

⁸²³ Bekin, **Doğu Türkistan Üzerine Rapor**, 8-9.

⁸²⁴ Ömer Kul, Terör Üzerinden Global Savaş ve Sözcü Uygur Terör Tehdidi (1990-2011), **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 23, 2013, 69.

⁸²⁵ Kübra Sarı, Çin Halk Cumhuriyeti’nin Orta Asya Politikası, https://www.academia.edu/25730369/%C3%87%C4%B0N_HALK_CUMHUR%C4%B0YET%C4%B0N%C4%B0N_ORTA_ASYA_POL%C4%B0T%C4%B0KASI, 25.01.2021: 10-11.

⁸²⁶ Özdaşlı, 115.

⁸²⁷ Avcı, 13.

⁸²⁸ Asena, 429; Yessirkepov, 46.

Çin Dışişleri Bakanı Tang Jiaxuan, yaptığı bir açıklamada, tüm üyelerin Doğu Türkistanlılarla mücadelesinde Çin'i, Çeçen mücadelesinde Rusya'yı desteklediklerini bildirmiştir. Böylece Rusya, tıpkı Çin gibi destekçilerini çoğaltmaya başlamıştır.⁸²⁹

11 Eylül sonrasında Avrasya, dünya gündeminde önemli bir yere oturmuştur. Bölge ile ilgili planlar, politikalar üretilmiştir. Rusya'nın Hint Okyanusu'na, Avrupalıların Uzak Doğu'ya, Çin'in batıya ve Orta Doğu'ya geçişinde stratejik bir öneme sahip olmuştur.⁸³⁰

2.4. 11 Eylül 2001-2008 Yılları Arasında Çin'in Rusya ve Komşularıyla İlişkileri

12 Eylül 2004'de Doğu Türkistanlı temsilciler, Amerika'nın başkenti Washington'a gitmişlerdir. 14 Eylül'de⁸³¹ ABD Kongre Üyesi Jo Ann Davis'in girişimleriyle Doğu Türkistanlı 14 temsilci, parlamento binasında "Sürgün Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmeti"ni kurmuşlardır.⁸³² Doğu Türkistan Sürgün Hükûmeti'nin kurulması, başta Doğu Türkistan olmak üzere tüm dünyada yankı uyandırmıştır. İsmail Cengiz'in verdiği bilgilere göre bu durum, Çin hükûmetiyle Rusya Federasyonu'nun da dikkatini çekmiştir. Ekim ve Kasım ayında Rusya, konuyu görüşmek amacıyla taraflar arasında iki defa toplantı yapılmıştır.⁸³³

Rusya, 2004 yılında Çin'e iki doğalgaz hattı kurmayı önermiştir. Bu hatlardan biri Altay-Doğu Türkistan üzerinden Çin'e 30 milyar metreküp taşıması planlanan boru hattıdır. 40 milyar metreküp taşıması planlanan diğer boru hattı, Sakhalin Adalarından başlayıp Vladivostok şehrinin aşağısından kuzeydoğu Çin'e giriş yapacağı şekilde planlanmıştır.⁸³⁴ Putin bu antlaşmayı imzalamak için 2006 yılının üçüncü ayında yaklaşık bin kişilik bir heyetle beraber Çin'e gitmiştir.⁸³⁵ Çin Başkanı Jin-tao ile Putin, enerji konularında ortaklaşa çalışma yapacaklarını bildirmişlerdir. 2008 yılında iki

⁸²⁹ Hicazi, 71.

⁸³⁰ Erkin Ekrem, **Çin'in Orta Asya Politikaları**, ed. Murat Yılmaz, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2011, 16.

⁸³¹ Cengiz, 4.

⁸³² Avcı, 13.

⁸³³ Cengiz, 22.

⁸³⁴ Tuğçe Varol Sevim, Rus Dış Enerji Politikası ve Yeni Hedef Kuzey Doğu Asya, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 11, Sayı 41, 2014, 96.

⁸³⁵ Tellal, 227-228.

doğalgaz boru hattı kurulması için anlaşıklarını bildirmişlerdir.⁸³⁶ 2008 yılında imzalanan bu antlaşma ile aralarındaki sınır sorunları da tamamen bitirmeye çalışılmıştır.⁸³⁷

2.5. 5 Temmuz Urumçi Katliamı ve Rusya'nın Açıklamaları

5 Temmuz 2009 tarihinde meydana gelen olaylar, 26 Haziran'da Çin'in Guandong eyaletinin Shaoguan kentindeki bir oyuncak fabrikasındaki bir olay sonucu meydana gelmiştir. Han Çinlisi bir kadın, bu oyuncak fabrikasında çalışan bir Uygur'un kendisine tecavüz ettiğini iddia etmiştir. Bunun üzerine kızın Han Çinlisi erkek arkadaşı çatışmaların fitilini ateşlemiştir. Çıkan kargaşada 2 Uygur öldürülmüştür. Yaklaşık 120 kişi yaralanmış ve üçü Doğu Türkistanlı 13 kişi gözaltına alınmıştır.⁸³⁸

Komünist Çin Hükûmeti'nin olayın faillerini gerektiği şekilde arayıp cezalandırmaması, Doğu Türkistan'da protesto gösterilerinin başlamasına neden olmuştur.⁸³⁹ Urumçi'de başlayan gösterilere Uygur gençleri ve üniversite öğrencileri katılmıştır. Doğu Türkistanlıların faillerin bulunması isteğine, Çin kuvvetleri silahla karşılık vermiştir.⁸⁴⁰ Bunun üzerine olaylar, Doğu Türkistan Özerk Bölgesindeki diğer şehirlere de sıçramıştır.⁸⁴¹ Kısa süre içerisinde Han Çinlileri de Çin polisinden ayrı olarak katliama katılmışlardır.⁸⁴²

Çatışmaların şiddetinin düşmemesi üzerine gece sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir. Çin polisi, Han Çinlilerinin oturduğu mahallelerle Uygurların oturdukları mahallelerin arasına asker yerleştirerek çatışmaların önüne geçmeye çalışmıştır. Çin polislerini atlatarak kendilerine saldırıldığını söyleyen Uygurlar, ertesi gün yine protesto gösterilerine başlamışlardır. Diğer taraftan Han Çinlileri de kendi ırkdaşlarının

⁸³⁶ Sevim, 96-97.

⁸³⁷ Güneş, 843.

⁸³⁸ Keskin, 92.

⁸³⁹ Fatih Şen, Uluslararası Tepkiler Açısından Sincan Uygur Sorunu, **Ortadoğu Analiz**, Sayı 9, Eylül 2009, 110.

⁸⁴⁰ Seyit Tümtürk, 5 Temmuz'un Ardından Doğu Türkistan, **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, Mavi Ofset, 2010, 83.

⁸⁴¹ Fatih Şen, Çin'in Sincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği, **Ortadoğu Analiz**, Sayı 7-8, Cilt 1, Temmuz-Ağustos 2009, 130-131.

⁸⁴² <https://www.yeniakit.com.tr/haber/urumci-katliami-7-yilinda-protesto-edildi-191390.html>, 02.02.2021.

tutuklanmalarına karşı çıkararak örgütlenmeye çalışmışlardır.⁸⁴³ Olayların durdurulamaması üzerine Çin, bölgeye 20.000 takviye kuvvet göndermiştir.⁸⁴⁴

Çin'in Şinhua isimli resmi haber ajansının verdiği bilgilere göre, 184 kişinin öldüğü ve binden fazla kişinin tutuklandığı bildirilmiştir. Ancak gerçekte rakamlar azaltılarak söylenmiştir. İsa Dolkun Bey'in BBC'ye verdiği bir röportajda elindeki bilgilere dayanarak ölü sayısının 600'den fazla olduğunu söylemiştir.⁸⁴⁵

Çin bu olayların sorumlusu olarak ABD'deki Uygur iş kadını Rabia Kadir'i suçlamıştır. Elinde yeterli kanıtın bulunduğunu öne süren Çin Hükûmeti, henüz bu kanıtları ortaya çıkarmamıştır.⁸⁴⁶ Çin, Rabia Kadir'in Doğu Türkistan İslami Hareketi ile iş birliği içerisinde olduğunu iddia etmiştir. Dünya Uygur Kongresi ve Uygur-Amerikan Derneği Başkanı Rabia Kadir, bu iddiaları reddederek Çin'deki yakınlarının hayatından endişe duyduğunu söylemiştir.⁸⁴⁷ Rabia Kadir, Washington'da verdiği bir röportajda *"Edindiğimiz bilgilere göre ölü sayısı 1000'in üzerinde, kimileri de 3 bin rakamını telaffuz ediyor"* diyerek Çin'in verdiği rakamların yalan olduğunu ortaya koymuştur. Çin'in resmi haber ajansları, olaylarda yüzlerce aracın yakıldığını, 14 ev ve 200'den fazla dükkânın yağmalandığını söylemiştir.⁸⁴⁸

Olaylardan dolayı Çin; bölgede interneti erişime kapatmış ve telefon ile iletişim kısıtlamıştır. Olaylara karışanların idam edileceği ilan edilmiştir. 7 Temmuz'da Tursun Gül isimli bir Uygur kadınının tek başına zırhlı araçlara karşı yaptığı eylem olayların sembolü haline gelmiştir. Alınan önlemlere rağmen olayların durmaması üzerine, İtalya'da G-8 zirvesine giden Çin Devlet Başkanı Jin-tao, 8 Temmuz'da apartopar Çin'e dönmüştür. Olayları durdurmak için 10 Temmuz'da yabancı muhabirlerin, gazetecilerin bölgeye girişlerini yasaklamıştır.⁸⁴⁹ Batı Türkistan'dan gelebilecek yardımlara karşı, sınır kapıları kapatılmıştır.⁸⁵⁰

⁸⁴³ <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/urumci-katliami-nedir-urumcide-ne-oldu-287953h.htm>, 02.02.2021.

⁸⁴⁴ Kul, Terör Üzerinden Global Savaş, 86.

⁸⁴⁵ Avcı, 6-7.

⁸⁴⁶ Erkin Emet, Doğu Türkistan'ın Uluslararası Medyada Yansıması ve Dezenformasyon Sorunu, **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, Mavi Ofset, 2010, 184.

⁸⁴⁷ Şen, Çin'in Sincan-Doğu Türkistan Sorunu, 131.

⁸⁴⁸ <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/urumci-katliami-nedir-urumcide-ne-oldu-287953h.htm>, 02.02.2021.

⁸⁴⁹ Kul, Terör Üzerinden Global Savaş, 86-87.

⁸⁵⁰ Yessirkepov, 57.

Çin, olaylarda el-Kaide terör örgütünün de parmağı olduğunu dahi iddia etmiştir. Olaylarda 12 Uygur, polis kurşunuyla öldürülmüştür. Olaylar durdurulduktan sonra kapatılan camiler açılmıştır ancak hayat tam olarak normale dönememiştir. Olayların yatışması için yapılan mahkemede Guandong'daki olaylardan sorumlu kabul edilen 1 Han Çinlisine idam, 1 Han Çinlisine müebbet hapis cezası, 9 kişiye de hapis cezası kararı verilmiştir.⁸⁵¹

ABD Dışişleri Bakanlığı, BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri, Uluslararası sivil toplum kuruluşları, İslam Konferansı Örgütü, Türkiye ve pek çok devlet, olaylardan endişe duyduklarını belirterek ve bir an önce barış içerisinde çözülmesi için taraflara sükûnet tavsiyesinde bulunmuşlardır.⁸⁵²

Rusya'nın 5 Temmuz olaylarına verdiği tepkiye bakacak olursak; Rusya, olaylar nedeniyle diplomatik açıdan Çin'i kınadığını bildirmiştir.⁸⁵³ Bunun yanı sıra Uygur sorununun Çin'in kendi iç meselesi olduğu ve Çin hükûmetinin gerekli tedbirleri alarak sorunu çözebileceğine inandığını söylemiştir.⁸⁵⁴

2.6. Kırım'ın İşgali Bağlamında Rus-Çin İlişkileri ve Doğu Türkistan'a Etkisi

Rusya, nüfuzunun etkili olduğu ülkelerde, AB ve NATO'ya katılma girişimlerine şiddetle karşı çıkmıştır. Avrasya Gümrük Birliği'ni kurarak Sovyet dönemindeki ülkelerle ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Ukrayna ile 2013 yılında ticaret antlaşmaları yapılarak ticaret hacmi arttırılmıştır.⁸⁵⁵

Rusya, 2010 yılında doğalgaz kesintisi yaparak Ukrayna seçimlerinde Rusya taraftarı Viktor Yanukoviç'in seçimleri kazanmasını sağlamıştır. Yanukoviç, 2013 yılına gelindiğinde AB ile yapılacak olan Ortaklık Antlaşması'nı imzalamamıştır. Bunun üzerine Ukraynalılar, sokaklara dökülerek gösterilere başlamışlardır. Olayların artması üzerine Yanukoviç, Rusya'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Yapılan yeni seçimlerde, AB

⁸⁵¹ Keskin, 93.

⁸⁵² Şen, Çin'in Sincan-Doğu Türkistan Sorunu, 131-132.

⁸⁵³ Yusuf Sayın, Gamze Koçak, Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar, **Osmanlı Medeniyeti Araştırma Dergisi**, Cilt 3, Sayı 4, 2017, 21.

⁸⁵⁴ Şen, Uluslararası Tepkiler Açısından Sincan Uygur Sorunu, 111-112; Tümtürk, 88.

⁸⁵⁵ Mirzalıyeva, 33.

ve NATO'ya üyelik vaat eden Petro Poroşenko cumhurbaşkanı koltuğuna oturmuştur.⁸⁵⁶

Ukrayna'nın AB ve NATO'ya üye olmak istemesi Rusya ile ilişkilerin aniden gerilmesine neden olmuştur. Rusya Federasyonu, Kırım'a askeri müdahalede bulunarak karşılık vermiştir.⁸⁵⁷ Bir süre sonra Ukrayna'nın doğusundaki Donetsk ve Lugansk şehirlerinde, Rusya'nın desteğini alan Rus yanlıları kontrolü ele geçirmişlerdir. 16 Mart 2014'de Rus kontrolünde referandum yapılmıştır. Bu referanduma uluslararası statüde hiçbir gözlemci katılmamıştır.⁸⁵⁸ Sonuç olarak %96.8 oy oranıyla Kırım, Rusya'ya bağlanmıştır.⁸⁵⁹

Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesiyle beraber AB ve ABD'nin yaptırımlarına maruz kalmıştır. Rusya, yaptırımlar karşısında Çin'e daha fazla bağlanmaya başlamıştır.⁸⁶⁰ Çin, Rusya'nın "...her şeye karışan...", Asya'da nüfuzunu arttırmaya çalışan ve egemen güç politikası güden ABD'ye ders verdiğini düşündüğü için Kırım'ın işgalinden dolayı memnun olmuştur. Ancak Kırım'ın referandum kararıyla Rusya'ya bağlanmasına karşı çıkmıştır. Bunun esas sebebi Tibet, Tayvan, Doğu Türkistan ve Hong Kong'un da referandum yapılarak kendisinden ayrılabilir olmasından dolayıdır.⁸⁶¹

Kırım'ın Rusya tarafından işgal edilmesi Rusya'nın yanında Çin'in'de hoşuna gitmiştir. Batılı devletlerin Çin aleyhindeki faaliyetleri ve egemen güç olma eğilimlerine karşı Çin'in çıkarlarını koruyacak bir ders vermesi, Çin'in işgale olumlu yaklaşmasına neden olmuştur. Bu işgal ile uluslararası kamuoyunda batılı devletlerin prestijine darbe vurulmuştur. Öte yandan Rusya'nın uluslararası kamuoyunda daha fazla yalnızlaşması giderek yalnızlaşan Çin'i memnun etmiştir. Ancak yapılan referandum sonrası Kırım'ın Rusya'ya bağlanması, Çin'in ilhakı reddetmesine neden olmuştur. Çünkü Çin'in referandum kararını tanınması Doğu Türkistan, Hong Kong, Tibet ve Tayvan gibi bölgelerinde referandum istenmesine yol açabilecektir. Çin'i işgalci ve kendisinden ayrı bir millet olarak gören bu milletlerin yapacağı referandumun Çin'in lehine sonuçlanmayacağını Çin de farkındadır. İnsan gücünü,

⁸⁵⁶ Örmeci ve Kısacık, 217.

⁸⁵⁷ Güneş, 845.

⁸⁵⁸ Yuldasheva, 45.

⁸⁵⁹ Örmeci ve Kısacık, 229.

⁸⁶⁰ Güneş, 842.

⁸⁶¹ Güneş, 845-846.

yer altı ve yer üstü kaynaklarını sömürdüğü, batıya açılan kapısı olarak gördüğü, bağımsız olmak için yıllarca mücadele eden Doğu Türkistan ve diğer bölgelerin referandum yapılması durumunda Çin'den ayrılma kararı alması en güçlü olasılıktır.

Çin'in referandum kararını tanınması, Ukrayna'nın misilleme yapmak amacıyla başta Doğu Türkistan olmak üzere Tibet, Hong Kong ve Tayvan gibi bölgelerin bağımsızlığını tanınması ile sonuçlanabilecektir. Uluslararası camiada Kırım'ın işgaline karşı olan veya Kırım'ın işgali konusunda Ukrayna'nın yanında olan devletlerin Ukrayna'yı desteklemek amacıyla Çin'e misilleme yapması, Doğu Türkistan ve mezkur bölgelerin bağımsızlığını tanıyabilecekleri de ihtimal dahilindedir. Ukrayna ve beraberindeki devletlerin Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanınması, öyle veya böyle Doğu Türkistanlıları kendisine yakın hisseden ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanıma hususunda çekinen devletlere de cesaret verebileceğinden Çin için ayrı bir sorun oluşturacaktır.

Çin'in süpergüç olma yolunda ilerlemesini endişe ile karşılayan batılı devletlerin Çin'in kolunu kanadını kırmak maksadıyla uluslararası kamuoyunda referandum istemelerine yol açabilecektir. Tıpkı Rusya'nın gayri hukukî referandumuna benzer batılı devletlerin de referandum yapıp Doğu Türkistan ve diğer mezkur bölgelerin bağımsızlığını tanınması da muhtemel senaryolar arasındadır. Bu ve benzeri sebeplerden ötürü Çin, Rusya'nın Kırım'ı işgalini tanımamayı tercih etmiştir.

2.7. Yeni İpek Yolu Projesi ve Doğu Türkistan'ın Önemi

Çin, Ümit Burnu'nun keşfinden sonra kara yolunun tehlikeli olması sebebiyle XX. yüzyıla kadar deniz üzerinden ticaret yapmıştır. Sömürgeci güçlerin baskısıyla tarihi İpek Yolu önemini kaybetmiştir. Deniz yolu ise gelişen sömürgeci devletlerin eline geçmiştir. Çin, yeni güzergâhta saldırılara uğramış gemileri pek çok defa abluka altına almıştır. 1939 yılında Japonlar, Milliyetçi Çin Cumhuriyeti'nin limanlarını işgal edince, Sovyet Rusya'dan Eski İpek Yolu'na paralel daha kuzeyde bir yol açılmasını istemiştir. Rusya'da Kazakistan üzerinden üç bin kilometrelik bir yol yapmıştır. 1940 yılında İngiltere, Çin'in Burma güzergâhındaki yolunu kapatınca Milliyetçi Çin,

Rusya'nın açtığı yola mecbur kalmıştır. Geçmişinden ders çıkaran Komünist Çin, gelecekte tekrar böyle bir durumda kalmamak için tedbir almaya karar vermiştir.⁸⁶²

Rusya Devlet Başkanı Putin, 2011 yılında, Avrasya Ekonomik Birliği Projesi'ni ortaya atmıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Türkistan'da “Yeni İpek Yolu Projesi”ni ortaya atmıştır. Eylül 2013 tarihinde Kazakistan'a giden Çin Başkanı Xi Jinping, “Bir Kuşak Bir Yol” projesini dillendirmiştir. Bu projeye beraber Batı Türkistan'da ABD, Rusya ve Çin arasında yeni bir rekabet mücadelesi başlamıştır. Bu mücadeleden galip çıkan Çin olmuştur. Rusya ekonomisinin zamanla kötüleşmesi, Avrasya Ekonomik Birliği Projesi'ni sekteye uğratmıştır. Avrasya Ekonomik Birliği Projesi zamanla “Bir Kuşak Bir Yol” projesine endekslenmeye çalışılmıştır.⁸⁶³

Yeni İpek Yolu'nun güzergâhlarına bakacak olursak; birinci yol Doğu Türkistan'dan başlayarak Kazakistan-Rusya ve Beyaz Rusya rotasıyla Avrupa'ya gitmektedir. İkinci yol, Doğu Türkistan'dan başlayarak Kazakistan, Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye'ye, Türkiye'den de Balkanlar aracılığıyla Avrupa'ya ulaşan yoldur. Üçüncü yol, yine Doğu Türkistan'dan başlayarak Batı Türkistan devletleri veya Pakistan üzerinden İran'a, İran'dan Ortadoğu ülkelerine ulaşan yoldur.⁸⁶⁴

Yukarıda da görüldüğü gibi Doğu Türkistan bu proje için en önemli noktadadır. Doğu Türkistan, Çin için batıya açılan bir kapı, bir basamak durumundadır. İthalatçı ülkelerle, ihracatçı ülkeleri birbirine bağlayan Doğu Türkistan, Batı Türkistan ve Rusya'dan gelecek olan petrol ve doğalgaz enerjisini Çin'e taşımaktadır.⁸⁶⁵ Doğu Türkistan ile Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleri arasında otoyollar yapılmış ayrıca Kırgızistan ve Özbekistan üzerinden tren hattı kurulmuştur.⁸⁶⁶

Çin, Doğu Türkistan'da refah düzeyini arttırarak bölgedeki güvenlik sorunlarını çözmeyi planlamıştır.⁸⁶⁷ Bölgeyi elinde tutabilmek maksadıyla Doğu Türkistan'daki

⁸⁶² Mehmet Akif Okur, “Bir Kuşak Bir Yol” Projesi'nin Jeopolitiği, Türk Kuşağı ve Uygurlar, **Akademik Hassasiyetler**, Cilt 4, Sayı 8, 2017, 50-51.

⁸⁶³ Ümit Alperen, “Bir Kuşak Bir Yol” Girişimi ve Çin'in Orta Asya Politikası, **Bilge Strateji**, Cilt 10, Sayı 19, 2018, 22-23.

⁸⁶⁴ Okur, 51.

⁸⁶⁵ Erkin Ekrem, <https://www.sde.org.tr/genel/sd-analiz-yeni-ipek-yolu-projesi-ve-turk-cin-iliskilerinde-uygur-sorunu-analizi-6717>, 05.02.2021.

⁸⁶⁶ Yessirkepov, 80.

⁸⁶⁷ Hasan Duran-Nyambayar Purevsuren, Güvenlik, Enerji ve Pazar Ekseninde Çin'in Orta Asya Politikası, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2016, 291; Erkin Ekrem, 63.

Türk ve Müslüman kimliği unutturma politikasına başlamıştır. Bunun için de toplama kampları kurmuştur.⁸⁶⁸

2.8. Çin Toplama Kampları ve Rusya'nın Tepkisi

Çin'in toplama kamplarının kuruluşu, Yeni İpek Yolu'nun açılmasıyla ilişkilidir. Daha önce de belirtildiği gibi Çin deniz yoluyla ticaret yaparken yaşadığı sıkıntılar nedeniyle İpek Yolu'nu tekrar canlandırmaya çalışmıştır. Ne var ki batıya doğru açılan tüm çıkışlar Doğu Türkistan'dan geçmektedir. Çin kendisini sağlama almak amacıyla XIX. yüzyılda işgal ettiği bu bölgeyi, her dönemde asimile etmeye çalışmıştır. Önemi İpek Yolu projesiyle artınca daha fazla asimilasyon faaliyetlerine girişmiştir. Uyguladığı tek dilli eğitim (Çince), bölgeye Han Çinlisi yerleştirme vb. politikalar, Doğu Türkistanlıların ne kültürlerinden, ne inançlarından, ne de Türklüklerinden taviz verdirebilmiştir. Çin asimilasyon işini hızlandırmak amacıyla toplama kampı kurmaya başlamıştır.⁸⁶⁹

Çin, Doğu Türkistan'ı asimile edebilmek amacıyla 2017 yılından sonra yeni bir politikaya başlamıştır. Doğu Türkistanlılar, terörizmle mücadele, dinî çalışmaların durdurulması, ayrımcılığı kaldırma ve aşırıcılıkla mücadele bahaneleriyle “Mesleki Eğitim ve Öğretim Merkezleri” adı altındaki toplama kamplarına gönderilmişlerdir. İlk olarak 2017 yılının Nisan ayında, Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in direktifleriyle kurulmaya başlamıştır. Bu iş için Sincan Uygur Özerk Bölgesi Komünist Parti Sekreteri Chen Quanguo görevlendirilmiştir.⁸⁷⁰

Çin Hükûmeti, uzun bir müddet bu toplama kamplarını inkâr etmiştir. Bunun üzerine BM, uluslararası sivil toplum örgütleri ve Avrupa Parlamentosu bu kampların varlığını delilleriyle ortaya çıkarmışlardır. Çinliler ise kurulan kampların eğitim almak isteyen Doğu Türkistanlı gönüllüler için kurulduğunu iddia etmiştir.⁸⁷¹ Uluslararası düzeyde kanıtlar ortaya çıkınca, Ekim 2018'de Sincan Uygur Özerk Bölgesi Başkanı Shohrat

⁸⁶⁸ Avcı, 15.

⁸⁶⁹ <http://www.sinoturknews.org/cinin-dogu-turkistanda-toplama-kamp-sistemi-uygulamasinin-amaci/>, 09.02.2021.

⁸⁷⁰ Murat Yılmaz, **Doğu Türkistan'da Toplama Kampları Adım Adım Soykırım**, İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı, 2020, 7-8.

⁸⁷¹ Salih Aynural, Açık Cezaevi Doğu Türkistan, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt 122, Sayı 240, 2019, 210.

Zakir, bu kampların “Mesleki Eğitim ve Öğretim Programı” amacıyla kurulduğunu söylemiştir.⁸⁷²

Kamplarda milyonlarca Doğu Türkistanlı zorla tutulmaktadır.⁸⁷³ İnsan hakları örgütleri, bu sayının bir milyondan fazla olduğunu düşündüklerini bildirmişlerdir. ABD Savunma Bakanlığı Pentagon’da Asya’dan sorumlu Randall Schriver ise bu sayının üç milyon civarında olduğunu bildirmiştir.⁸⁷⁴

Kamplara götürülen Doğu Türkistanlıların Çin’in suçu önceden önleme düşüncesiyle tutsak edildikleri hemen hemen hepsinin aslında hiçbir suç işlemedikleri bilinmektedir.⁸⁷⁵

Doğu Türkistan’ın hemen her köşesine yapılan bu kamplar, Doğu Türkistan’daki Türk ve Müslüman kimliği yok etme amacı taşımaktadır. Bunun için Doğu Türkistanlılar, sudan bahanelerle bu kamplara getirilmişlerdir. Türkiye, Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Suudi Arabistan, Afganistan, Mısır, Endonezya, Birleşik Arap Emirlikleri, Türkmenistan, Özbekistan gibi devletlere Uygurların seyahat etmesi yasaklanmıştır. Eğer yasaktan önce gidenler varsa dahi kampa götürülmeleri için yeterli görülmüştür.⁸⁷⁶ Tanner Greer’in Foreign Policy isimli dergide yazdığı “*Radikal Eğilimin 48 Şüpheli İşareti*” başlıklı yazısında, Doğu Türkistanlıların kampa götürülmelerine sebep olan, 48 maddelik Çin bahanesini sıralamıştır. Bu maddeler şunlardır:

1. Çadır bulundurmak.
2. İhtiyaç fazlası gıda bulundurmak.
3. Pusula bulundurmak.
4. Elinde kaynak makinesi bulundurmak.
5. Birden fazla bıçak bulundurmak.
6. Kahvaltısını sabah, daha güneş doğmadan yapmak.
7. Yurt dışına çıkmak veya daha önce çıkmış olmak.

⁸⁷² M. Yılmaz, 8.

⁸⁷³ Sait Yılmaz, Doğu Türkistan’da “Demokratik Uygur Cumhuriyeti” Kuruluyor, https://www.academia.edu/41435681/Do%C4%9Fu_T%C3%BCrkistanda_Demokratik_Uygur_Cumhuriyeti_kuruluyor_?auto=download, 27 Aralık 2019: 3.

⁸⁷⁴ <https://tr.euronews.com/2019/11/13/cin-de-uygur-turklerinin-tutuldugu-kamp-ve-hapishane-sayisi-yaklasik-500>, 11.02.2021.

⁸⁷⁵ M. Yılmaz, 16.

⁸⁷⁶ Aynural, 208-209.

8. Yurt dışına çıkmış herhangi bir kişi ile konuşmak.
9. Yurt dışına çıkan bir kişiyi tanıyor olmak.
10. Karakola kayıt yaptırmadan akrabalarını evine çağırarak, misafir etmek.
11. Birden fazla çocuğa sahip olmak.
12. Devlet memuruyla tartışmaya girmek.
13. Çin'den güçlü devletlerin olduğunu söylemek.
14. Bölgesindeki devlet memurunu şikayet eden dilekçe yazmak.
15. Sarhoşluk veren içecekleri tüketmeyi reddetmek.
16. Evinde devlet memurlarının yaşamasına, yatağında yatmasına veya yemeğini yemesine mani olmaya çalışmak.
17. Sigara tüketmemek.
18. Kimliğini yanına almayı unutmak veya taşımamak.
19. WhatsApp kullanmak.
20. Skype, WeChat gibi uygulamaları kullanarak yurt dışından birileriyle görüşmek.
21. VPN uygulaması kullanmak.
22. Yurt dışında çekilmiş herhangi bir videoyu izlemek.
23. Çin bayrağının yakınlarında başörtüsüyle bulunmak.
24. 45 yaşından önce başörtüsü giymek.
25. Camiye gitmek.
26. Namaz ibadetini yerine getirmek.
27. Oruç ibadetini yerine getirmek.
28. Dinî derslere katılmak veya dinlemek.
29. Bir kişiye "yemin etme" diye uyarmak.
30. İnsanlara günah işlemeleri hususunda ikazda bulunmak.
31. Kendisinden DNA alınmasına izin vermemek.
32. Devlet görevlilerinin, retina taramalarına karşı koymak.
33. Devlet görevlilerinin, telefonlarındaki materyalleri kopyalamasına karşı çıkmak.
34. Devlet memurlarına ses kaydı vermemek.
35. Okulda ana dili ile konuşmak.
36. Devlet dairelerinde ana dili ile konuşmak.
37. Üzerinde Arap alfabesiyle yazılı elbise giymek.
38. Uzun sakal bırakmak.
39. Üzerinde dinî işaretler bulunan elbiseler giymek.

40. Zorunlu propaganda sınıflarındaki eğitimlere katılmamak.
 41. Zorunlu bayrak çekme töreninde bulunmamak.
 42. Siyasi rakiplerin halk tarafından aşağılandığı “halk mücadelesi oturumu” adı verilen faaliyetlere katılmamak.
 43. Kendisi veya ailesinden herhangi bir kişiyi “halk mücadelesi oturumları”nda kınamaktan kaçınmak.
 44. Tutuklandığı vakit intihar etmeye çalışmak.
 45. Kamptayken canına kıymaya çalışmak.
 46. Anne veya babası vefat edince üzölmek veya ağıt yakmak.
 47. Cenaze törenini geleneksel tarzda düzenlemek.
 48. Aile üyelerinden birinin yukarıdaki maddelerden en az birini yapmış olması.⁸⁷⁷
- Çin’in bahaneleri bunlarla sınırlı değildir. Lakin konumuzun dışına çıkmamak amacıyla daha fazla uzatmamayı uygun gördük.

Komünist Çin Hükümeti, Doğu Türkistan’da onlarca toplama kampı, yüzlerce hapisane inşa etmiştir.⁸⁷⁸ ABD’nin başkenti Washington merkezli Doğu Türkistan Milli Uyanış Hareketi’nin delilleriyle ortaya çıkardığı hapisane ve toplama kampının sayısı yaklaşık olarak 500 civarındadır.⁸⁷⁹ Human Rights Watch Örgütü ve Alman akademisyen Adrian Zenz Doğu Türkistan’daki toplama kampları hakkında geniş bir araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucuna göre Doğu Türkistan’da yaklaşık olarak 1.200 toplama kampı bulunduğunu söylemektedirler.⁸⁸⁰ Kimi zaman bu eğitim kampı (toplama kampı), bir okul binası olmuştur. Okulların etrafı yüksek duvarlar ve dikenli tellerle örölmüştür. Çin, burada beyin yıkama operasyonları gerçekleştirmiştir.⁸⁸¹ Kimi zaman bu toplama kampları hastahane, depo, hangar, kimi zaman ise fabrika, yer altı zindanları veya çöl olmuştur.⁸⁸²

Toplama kamplarına götürölenler kaç gün orada kalacaklarını bilmeden tutulmuşlardır. Bu kamplarda mahkûmların dinî inançlarını, kültürlerini terk etmeleri, Çin milliyetçiliğini ve ideolojilerini kabul etmeleri emredilmiştir. Her sabah Çin Marşı

⁸⁷⁷ M. Yılmaz, 17-18; Aynural, 210.

⁸⁷⁸ S. Yılmaz, 5.

⁸⁷⁹ <https://tr.euronews.com/2019/11/13/cin-de-uygur-turklerinin-tutuldugu-kamp-ve-hapishane-sayisi-yaklasik-500>, 11.02.2021.

⁸⁸⁰ M. Yılmaz, 26.

⁸⁸¹ Avcı, 12.

⁸⁸² M. Yılmaz, 25-26.

söylemek ve Çince bilmek zorunlu tutulmuştur. Yemekten önce Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'e teşekkür etmeye ve özellikle Cuma günleri domuz eti yemeye zorlanmışlardır. Çince bin kelime öğrenmeyen bir kişi, kamptan asla geri gönderilmemiştir. Kampta ölenler, sadece ailelerine haber verilmek suretiyle gece yarısı, yıkanmadan, namazı kılınmadan gizlice gömülmüşlerdir.⁸⁸³ Kamptan çıkan Doğu Türkistanlıların bir bölümü kısa süre sonra ölmüş veya aklını yitirmiştir.⁸⁸⁴

Komünist Çin Hükûmeti'nin toplama kampı politikasına pek çok ülke tepki göstermesine karşın Müslüman devletlerin birçoğu sessiz kalmayı seçmiştir. Uzun bir süre sessiz kalmayı tercih eden Türkiye'nin Çin'den bu kampları kapatmasını istemesi dahi uluslararası düzeyde geniş yankı uyandırmıştır. İslam ülkelerinden benzer tepkilerle karşılaşmamak isteyen Çin Hükûmeti, pek çok gazeteci ve diplomatın bu kampları ziyaret edebilmesine izin vermiştir.⁸⁸⁵

Çin'in toplama kampı politikasına karşı çıkan ülkelere biri de ABD olmuştur. 30 Kasım-1 Aralık 2018'de Arjantin'de düzenlenen G-20 zirvesinde, Senatör Marco Rubio ve Cumhuriyetçi Christopher Smith'in girişimleri ile bu konu gündeme getirilmiştir. Dönemin ABD Başkanı Donald Trump, kampları kapatması hususunda Çin'i uyarmış ve yaptırım tehdidinde bulunmuştur. Bunun üzerine ABD'de bulunan Çin büyükelçisi Cui Tiankai, herhangi bir yaptırım durumunda ABD'ye misilleme yapacaklarını söylemiştir. Böylece ABD'nin uğraşları zayıf kalmıştır.⁸⁸⁶

Çin, "Yeni İpek Yolu" projesi kapsamında İslam devletlerine aşırı miktarda yatırım yaparak Doğu Türkistan'daki asimilasyon hususunda sessiz kalmalarını sağlamıştır.⁸⁸⁷ Avrupa Parlamentosu (AP), Çin'in Doğu Türkistan ve Tibet'te yaptığı insanlık dışı muamelelere tepki vermek adına Çin'den toplama kamplarını kapatmasını ve keyfi olarak Çin'deki azınlıkları tutuklamamasını bildirmiştir. Bu karar, Strazburg'da toplanan Avrupa Parlamentosu Genel Kurulu toplantısında 505 kabul, 18 red ve 47 çekimser oy sonucu kabul edilmiştir. Bu keyfi tutuklamaların yaygınlaşmasından ve kamplardaki insanların temel haklarından mahrum bırakılmalarından endişe duyduklarını bildirmişlerdir. Çin'den koşulsuz şartsız bu toplama kamplarını

⁸⁸³ Aynural, 211.

⁸⁸⁴ <http://www.sinoturknews.org/cinin-dogu-turkistanda-toplama-kamp-sistemi-uygulamasinin-amaci/>, 13.02.2021.

⁸⁸⁵ Aynural, 213.

⁸⁸⁶ Avcı, 15.

⁸⁸⁷ M. Yılmaz, 13.

kapatması istenilmiştir.⁸⁸⁸ 22 batılı ülke⁸⁸⁹, 8 Temmuz 2019 tarihinde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'na bir mektup göndererek ortak bir tavır sergilemeye çalışmışlardır. Bu mektupta “Çin’i, yasalara uymaya, uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmeye, Sincan (Doğu Türkistan) ve Çin genelinde din ve inanç özgürlükleri de dâhil olmak üzere insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı göstermeye çağırıyoruz. Çin’i, Sincan’da (Doğu Türkistan) Uygur Türkleri ve diğer Müslüman topluluklara mensup azınlıkları keyfi gözaltılardan, serbest dolaşım haklarını ellerinden almaktan uzak durmaya davet ediyoruz.” şeklinde çağrıda bulunulmuştur. Bu devletler ayrıca BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Michelle Bachelet’inde arasında bulunduğu, bağımsız bir heyetin Doğu Türkistan’da araştırma yapması için “tam erişim” izni verilmesini talep etmişlerdir.⁸⁹⁰

Çinli diplomatların çalışmalarıyla batılı 22 devletin gönderdiği mektuba karşılık, 37 ülkenin⁸⁹¹ imzasını taşıyan bir mektup, BM İnsan Hakları Konseyi’ne sunulmuştur. Rusya ve Suudi Arabistan gibi devletlerin de arasında bulunduğu 37 devletin gönderdiği mektupta “Terörizm ve aşırıcılık konusunda ciddi tehdit altında olan Çin, terörle mücadele ve aşırıcılığın ortadan kaldırılması için mesleki eğitim merkezleri başta olmak üzere birçok önlem almıştır.” ve “Üç yıldır herhangi bir terör saldırısı yaşanmadı. Bölgedeki insanlar mutluluğu ve huzuru hissediyor.” gibi ifadelerle Çin’in bu insanlık dışı toplama kamplarına desteklerini bildirmişlerdir.⁸⁹²

⁸⁸⁸ <https://tr.euronews.com/2019/04/21/avrupa-parlamentosu-dan-cin-e-uygur-toplama-kamplarini-derhal-kapat-cagrisi>, 14.02.2021.

⁸⁸⁹ Çoğunluğu Avrupalı olan 22 devlet şunlardır: İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, Lüksemburg, Letonya, Litvanya, Estonya, Danimarka, Norveç, İrlanda, Kuzey İrlanda, İzlanda, Avusturya, İsveç, İsviçre, İspanya, Belçika, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada ve Japonya’dan oluşmaktadır. <https://tr.euronews.com/2019/07/10/22-ulkeden-cine-dogu-turkistan-tepkisi-kitlesel-gozaltilar-derhal-durdur-uygur-uygurlar-serbest>, 14.02.2021.

⁸⁹⁰ <https://tr.euronews.com/2019/07/10/22-ulkeden-cine-dogu-turkistan-tepkisi-kitlesel-gozaltilar-derhal-durdur-uygur-uygurlar-serbest>, 14.02.2021.

⁸⁹¹ Bu 37 ülke şunlardır: Rusya, Suudi Arabistan, Tacikistan, Türkmenistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Cezayir, Umman, Pakistan, Katar, Kuveyt, Angola, Bahreyn, Belarus, Bolivya, Burkina Faso, Burundi, Kamboçya, Kamerun, Komorlar, Kongo, Küba, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Eritre, Gabon, Laos, Nijerya, Kuzey Kore, Filipinler, Somali, Sudan, Güney Sudan, Suriye, Togo, Myanmar, Venezuela ve Zimbabve. (<https://www.indyrturk.com/node/51061/d%C3%BCnya/37-%C3%BClkeden-%C3%A7in%E2%80%99-uygur-politikas%C4%B1na-destek-listede-m%C3%BCsl%C3%BCman-%C3%BClkeler-de-var>, 14.02.2021, <https://thediplomat.com/2019/07/which-countries-are-for-or-against-chinas-xinjiang-policies/>, 03.06.2021).

⁸⁹² <https://www.indyrturk.com/node/51061/d%C3%BCnya/37-%C3%BClkeden-%C3%A7in%E2%80%99-uygur-politikas%C4%B1na-destek-listede-m%C3%BCsl%C3%BCman-%C3%BClkeler-de-var>, 14.02.2021.

SONUÇ

Doğu Türkistan'da tarih boyunca pek çok devlet kurulmuştur. Yer altı ve yer üstü kaynakları açısından oldukça zengin olan Doğu Türkistan, tarihin belirli dönemlerinde birçok medeniyetin hâkimiyet kurmak için mücadele ettiği bir bölge olmuştur. Bu devletlerden biri de Rusya olmuştur. Rusya'nın Doğu Türkistan politikası, Hocalar döneminde, Çar I. Petro'nun sıcak denizlere inme politikaları ile başlamıştır. Çar I. Petro, bu amaçla beş ayrı güzergah belirlemiştir. Doğu Türkistan bu beş güzergahdan birinin üzerinde bulunmaktadır.

1713 yılında Sibiry Valisi Gagarin, Yarkent'e bir araştırmacı göndererek Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü kaynakları hakkında bilgi toplamasını istemiştir. Araştırmacı, olumlu haberlerle geri dönünce Rusya, Çin ile anlaşarak Kaşgar'da konsolosluk açmıştır. Daha sonra Rusya, bölgede hâkimiyet kurabilmek için bölge ile ilgili meselelere karışmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılın başlarında İngiltere, Babür İmparatorluğu'nu yıkarak Hindistan'ı sömürgesi haline getirmiştir. Hindistan kısa bir süre içerisinde İngiltere'nin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Bu durum başta Fransa ve Rusya olmak üzere birçok devletin iştahını kabartmıştır. Napolyon 1807 yılında Rusya'ya, Hindistan'a saldıran İngiliz sömürgeci paylaşma teklifinde bulunmuştur. Bunun üzerine Rusya; Kafkasları, Batı Türkistan'ı işgal etmeye ve Doğu Türkistan ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştır.

Doğu Türkistan'daki yer altı ve yer üstü zenginliklerden haberdar olan Rusya ise bölgede çıkan ayaklanmalar sonucu oluşan otorite boşluğunu kullanarak nüfuzunu

arttırmıştır. Kısa zaman içerisinde Doğu Türkistan'ın birçok şehrinde ticaret imtiyazı elde etmiştir. Bunun için bir yandan işgalci Çin ile bir yandan da Hindistan'ı güvende tutmak isteyen İngiltere ile mücadele etmeye başlamıştır. Çarlık Rusya, Berlin Antlaşması nedeniyle batıya doğru yayılma politikası sekteye uğramıştır. Bunun üzerine Rusya yönünü Uzak Doğu'ya çevirmiştir. İngiltere ile mücadele edemeyeceğini fark eden Rusya, Uzak Doğu politikasına sınımsız sarılmaya başlamış ve 1903 yılında demir yolu inşa etmiştir.

1911 yılına gelindiğinde Doğu Türkistan için çok farklı bir dönem başlamıştır. Çin'de Ningsia İsyanı başlamış ve bu iç isyan tüm Çin'de dengeleri bozmuştur. Qing İmparatorluğu yıkılmış ve Çin'de iç karışıklıklar başlamıştır. Bu durum, Doğu Türkistan'daki valilerin işine yaramıştır. Başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardır. Çin'de çıkan iç karışıklıklar, Çarlık Rusyası'nın da işine yaramıştır. Doğu Türkistan ve Uzak Doğu politikaları ile daha rahat ilgilenebilmiştir.

1911-1933 yılları arasında Yang Tseng-hsin ve Chin Shu-jen dönemlerinde Rusya, anlaşmalarla kendisine bağımlı hale getirdiği valileri destekleme politikasını uygulamıştır. Zaten iç savaşta olan Çin ile bağlantısını koparmak için eline geçen her fırsatı değerlendirmiştir. Bunun için tren yolu kurarak uçak seferleri düzenleyerek Rusya'ya erişimi Çin'e göre daha çabuk ve daha güvenli hale getirmiştir. Doğu Türkistan'ın pek çok şehrinde konsolosluk açarak Doğu Türkistan'ın iç işlerine karışmaya başlamıştır. Çin, iç savaşı bastırmaya odaklandığı için Doğu Türkistan ile ilgilenmemiştir. Japonya'nın saldırıları sebebiyle yalnız kalmak istemeyen Çin, Rusya'nın Çin'i işgal etme ve iç işlerine karışma tehlikesi nedeniyle Rusya'nın Doğu Türkistan'daki faaliyetlerine ses çıkarmamıştır. Rusya ise Çin'in iç savaşı bastırarak Batı Türkistan'da nüfuzunu arttıracığından endişelenmiştir. Rusya'nın esas amacı Doğu Türkistan'da Moğolistan gibi kukla bir devlet kurmak olmuştur. Bunun için Dış Moğolistan'dan bir heyet dahi göndermiştir. Böylece her iki devlette Doğu Türkistan'da tam hakimiyet kurmamış ve aralarında tampon bölge olarak kalmasını sağlamışlardır. Rusya, Yang Tseng-hsin ve Chin Shu-jen dönemlerinde uyguladığı politikalarda tutarlıdır. Çünkü iç savaşla uğraşan Çin ile Doğu Türkistan arasındaki bağlantıyı koparmayı başarmıştır. Çin'in Batı Türkistan'a olası nüfuzunu engellemiştir. Ayrıca iki ülke de aralarında gerçekleştirmeye çalıştıkları tampon bölge politikasında başarılı olmuştur.

1933-1944 yılları arasında Doğu Türkistan'da genel valilik yapan Sheng Shih-tsai döneminde Rusya, genel valinin zaaflarından yararlanarak Doğu Türkistan'a yerleşmeye çalışmıştır. Rusya, ajanlarını Doğu Türkistan'da orduya, polis teşkilatlarına, sağlık ve eğitim kurumlarına kısacası önemli devlet kademelerine getirmiştir. Böylece Doğu Türkistan'da nüfuzu artan Rusya, Sheng Shih-tsai'yi her isteğini yaptırdığı maşası haline getirmiştir. Rusya subaylarını, mühendislerini, doktorlarını, uzmanlarını göndermiş, fabrikalar açmış, askeri üs kurmuş ve askeri müdahalelerde bulunmuş ancak Doğu Türkistan'ı işgal etmemiştir. Sheng Shih-tsai döneminde Rusya, Doğu Türkistan'ı Çin'in yanında Japon yayılcılığına karşı da tampon bölge statüsünde tutmaya çalışmıştır. Rusya, Sheng Shih-tsai döneminde Doğu Türkistan'da uyguladığı genel valiyi destekleme politikasında ilk başlarda tutarlı olsada Sheng Shih-tsai ile aralarının açılması nedeniyle dönemin sonuna doğru politika değişikliğine gitmiştir.

1944-1949 yılları arasındaki Guomintang işgali altındaki dönemde Rusya, yerel ihtilalcileri destekleme politikasına başlamıştır. Ancak Rusya bu politikada tutarsız olmuştur. Çünkü verdiği destek Yalta Konferansı'na kadar sürmüştür. Yalta Konferansı sonrasında Rusya, verdiği askeri desteği çekerek Rus taraftarlarına diplomatik destekte bulunmaya başlamıştır. Dönemin sonlarına doğru Komünist Çin Birlikleri, Guomintang Birliklerini bozguna uğratarak Çin'in tamamında kontrolü ele almaya başlamıştır. Rusya, Çin'deki iç savaşta ne milliyetçilerin nede komünistlerin galip gelmesini destekliyordu. Ancak Rusya'nın uluslararası alanda giderek yalnızlaşması ve komünist kardeşine saldırarak uluslararası alanda kurmaya çalıştığı komünist kardeşliği, komünist birlikteliği imajını zedelememek için Komünist Çin Birliklerinden önce davranıp Doğu Türkistan'ı işgal etmemiştir. Rusya birkaç defa tampon devlet politikasını hızlandırma girişimlerinde bulunmuş ancak başarılı olamamıştır.

1949 yılında Komünist Çin Hükûmeti'nin Guomintang Hükûmeti'ni bertaraf etmesi ve Doğu Türkistan'da etkisini arttırması ile Rusya, tampon bölge politikasından uzaklaşmıştır. 1960'lı yıllara kadar Doğu Türkistan'da karışıklık çıkararak tampon bölge politikasını beslemeye çalışmıştır. Ancak iki ülke arasındaki ilişkiler tamamen kopmuştur. 1960'lı yıllardan 1980'li yıllara kadar Rusya ile Çin arasında propaganda savaşlarının yaşandığı soğuk savaş dönemi yaşanmıştır. Bu soğuk savaş döneminde

Rusya, tampon devlet politikasına ısrarla devam ederek Batı Türkistan'da, Doğu Türkistan'da kurmayı planladığı kukla devlet için diplomat dahi yetiştirmeye çalışmıştır. Ancak bir sonuç elde edilememiştir. 1981 yılında Rus-Çin ilişkileri yumuşamaya başlamıştır. 1991 yılında Sovyet Rusya'nın yıkılması ile Ruslar, Doğu Türkistan'da tampon devlet kurma politikasından vazgeçmiştir. Batı Türkistan'daki Türk devletlerinin bağımsızlık ilan etmeleri üzerine Rusya Federasyonu, Türkistan'dan ve sıcak denizlere inme politikasından taviz vermek zorunda kalmıştır. Federasyon döneminde zayıf düşen Rusya, 11 Eylül saldırıları sonrasında Çin ile birbirlerini azınlık politikalarından desteklemeye başlamışlardır. Çin'in Şangay İş Birliği Örgütü ve Yeni İpekyolu politikaları ile Batı Türkistan'da nüfuzunu arttırma girişimleri sebebiyle Rusya, Doğu Türkistan yerine eskiden hâkimi olduğu Batı Türkistan bölgesine odaklanmaya yönelmiştir.

Doğu Türkistan hala Çin'in işgali altında bulunmaktadır. Bununla beraber Rusya'nın Çeçenistan sorununun devam ettiği ve Çin ile ilişkilerinin iyi olduğu sürece Doğu Türkistan politikasında bir değişikliğe gitmeyeceği ortadadır. Asimile edilmeye çalışılan Doğu Türkistanlılar sadece Türk devletlerinin sorunu değil tüm dünyanın ve insanlığın sorunudur. Akacak olan her kan başta Rusya olmak üzere bu soykırımı destekleyen her ülkenin üzerinde bir kara leke olarak kalacaktır.

KAYNAKÇA

- Adıbelli B (2016) II. Dünya Savaşı Öncesinde ve Sonrasında Doğu Türkistan, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası* (Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul): 221-245.
- Adıbelli B (2008) *Doğu Türkistan* (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul).
- Akyol T (1993) *Cedidcilik* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul).
- Algar H (1989) *Ahund* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul).
- Alğu AI (11-12-13 Temmuz 1967) Doğu Türkistanlıların Çin Elçisine Cevabı. *Yeni İstanbul Gazetesi*: 1-8.
- Alperen Ü (2018) “Bir Kuşak Bir Yol” Girişimi ve Çin’in Orta Asya Politikası. *Bilge Strateji* 10(19): 17-38.
- Alptekin E (1992) *Doğu Türkistan’dan Hicretimizin 40. Yılı* (Erciyes Dergisi Doğu Türkistan Yayınları, Kayseri).
- Alptekin E (1961) Çin’in Doğu Türkistan Siyaseti. *Türk Kültürü Dergisi*: 516-530.
- Alptekin E (1978) *Uygur Türkleri* (Boğaziçi Yayınları, İstanbul).
- Alptekin İY (1981) *Doğu Türkistan Davası* (İstanbul Marifet Yayınları, İstanbul).
- Alptekin İY (1974) *Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor* (Otağ Matbaası).

- Alptekin İY (2010) *Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, haz. Ömer Kul. (Berikan Yayınevi, Ankara).
- Altın Öztürk G (2013) Uluslararası Çatışma Bölgeleri: Doğu Türkistan ve İnsan Hakları İhlalleri. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 1(1): 67-79.
- Altuğ Y (1977) *Çin Sorunu* (Otağ Yayınları, İstanbul).
- Ambolt N (1939) *Karavan: Travels in Eastern Turkestan* (Blacki&Son, London).
- Anat HY (2005) *Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri Makaleler*, haz. Soner Yalçın. (Özkan Matbaacılık, Ankara).
- Anat HY (2003) *Hayatım ve Mücadelem*, haz. Soner Yalçın. (Özkan Matbaacılık Ankara).
- Aras E, Çağatay B (2019) İkinci Dünya Savaşı'nda Stratejik Mançurya Operasyonu ve Türk Basını. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2(1): 65-83.
- Asena GA (2009) *Çin-Doğu Türkistan* (Pan Yayıncılık, İstanbul).
- Avcı E (2018) Doğu Türkistan Sorunu. *Bilgesam*: 1-18.
- Aynural S (2019) Açık Cezaevi Doğu Türkistan. *Türk Dünyası Araştırmaları* 122(240): 205-218.
- AZİMET (1999) *İstiklal Mücadelesi* (İstanbul).
- Bahşi B (2017) Doğu Türkistan'ın Yakın Tarihi ve Uygur Türkleri. *The Journal of Academic Social Science Studies* (57): 571-578.
- Bakır A (2005) *Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra* (Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul).
- Bakır A (2008) Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* VIII(1): 35-39.

- Başkaya M (2019) Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler. *bilig* (89): 215-236.
- Bekcan U (Ocak 2017) Gönülsüz Muhabbetten Dostluğa: 1949 Çin Devrimiyle Birlikte Sovyetler Birliği-Çin Komünist Partisi/Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinin Değişen Yüzü. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (26): 371-387.
- Bekcan U (Mart 2020)Sovyet-Çin Uyuşmazlığında ABD Faktörü. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22(1): 233-243.
- Bekin MR (Mart 2003) Doğu Türkistan'ın Bugünkü Sorunları. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (195): 40-45.
- Bekin MR (2003) *Doğu Türkistan Üzerine Rapor* (Doğu Türkistan Vakfı, İstanbul).
- Bekin MR (2005) *M. Rıza Bekin'in Anıları* (Kastaş Yayınevi, İstanbul).
- Bilgili C (2015) Yalta Konferansı'na Göre Sovyetler Birliği'nin Asya Politikası. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Brieux JJ (1966) *Çin Devrimi ve Sonrası* (Toplum Yayınevi).
- Buğda A (2013) *Tarihi Vesikalarda 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Anayasası* (Ravza Yayınları, İstanbul).
- Buğra ME, Alptekin İY (1955) *Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder* (Son Havadis Matbaası, Ankara).
- Buğra ME (1952) *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu* (Güven Basımevi, İstanbul).
- Buğra ME Sovyet-Kızıl Çin Çekişmesinde Doğu Türkistan'ın Yeri. *Türk Kültürü Dergisi* (Ankara): 66-69.

Buğra ME (1956) *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular* (Ayyıldız Matbaası, Ankara).

Buğra ME (Haziran Temmuz 1953) Türkiye Muallimler Birliğinde Bir Konferans. *Türkistan*: 5-10.

Cable M, French F (1942) *The Gobi Desert* (Hodder And Stoughton, London).

Caferoğlu A (1965) Doğu Türkistan Türklüğü. *Türk Kültürü Dergisi*: 372-376.

Cengiz İ (1981) *Kızıl Çin İşgalindeki Doğu Türkistan* (Doğu Türkistan Dergisi Yayınları, İstanbul).

Cengiz İ (2005) *Sürgündeki Doğu Türkistan Hükûmeti* (Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, İstanbul).

Chen J (1977) *The Sinkiang Story* (Macmillan Publishing Co., New York).

Clubb O. Edmund (1971) *China Russia: "The Great Game"* (Columbia University Press, New York and London).

Çakar HA (1972) *Türkistan Dramı* (Dede Korkut Yayınları, İstanbul).

Çay A (2010) Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde Doğu Türkistan'ın Durumu. *Doğu Türkistan'ın Sesi* 18(71): 3-8.

Çeçen A (2007) *Türk Devletleri* (Fark Yayınları, Ankara).

Çelik Ü Düşmanımın Düşmanı Dostumdur: Çin-Rusya İlişkileri ve ABD. 1-10.

Çınar B (Ocak 2008) Tarihte Üçüncü Güç ve Orta Asya Enerji Savaşları. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 4(8): 21-44.

Çolakoğlu S (1999) Çin-Sovyet İttifakı Döneminde (1950-1963) Orta Asya. *bilig*, (8): 13-26.

Dağ AE (2010) Doğu Türkistan Sorununun Çözümünde Türkiye ve İslam Dünyası. *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*. Mavi Ofset.

- Dağcı K, Keskin M (2013) Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve İnsan Hakları Bağlamında Hak İhlalleri. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 1: 11-29.
- Dallin DJ (1949) *The Rise of Russia in Asia* (Yale University Press, New Haven)
- Dauliatova Ş (2007) Çin'in Doğu Türkistan Politikası. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Davidson B (1957) *Turkistan Alive: New Travels in Chinese Central Asia* (Richard Clay And Company Ltd., Suffolk).
- Denker MS, Karakurt O (2002) Avrasya'da Çin-Rus Yakınlaşması ve Şangay İşbirliği Örgütü. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (6): 1-18.
- Demirağ Y (2014) 1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*: 229-245.
- Dickens M (1990) The Soviets in Xinjiang 1911-1949. *Oxus Communications*: 1-33.
- Doğan S (Aralık 2004) Öksüz Vatan Doğu Türkistan: Unutulan Vatan Doğu Türkistan'ın Dramı. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (216): 57-61.
- Doğru Ş (2008) *Türkistan'a Doğru (Türkistan, Türkiye, Kazakistan Arasında Anılar, Düşünceler, Bilgi ve Belgeler)* (Arena Matbaacılık).
- Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti (1969) *Türkistan Şehitleri* (Hikmet Gazetecilik, İstanbul).
- Donuk A (1992) *Basmacı Hareketi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul).
- Dreyer JT (1984) *Çindeki İslam Cemaati* (Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı, Ankara).
- Duran H, Purevsuren N (2016) Güvenlik, Enerji ve Pazar Ekseninde Çin'in Orta Asya Politikası. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*: 281-294.

- Duranlı M (2014) Mihail Vasilyeviç Pevtsov ve Doğu Türkistan Araştırmalarına Katkısı. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* (3): 203-216.
- Egemberdi A (1993) Doğu Türkistan Davası Hak-Adalet Davasıdır. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*: 31-38.
- Ekrem E (1995) Batılı İlim Adamlarının Araştırmaları ve Doğu Türkistan. *Doğu Türkistan'da Öğrenci Hareketleri Sempozyumu*, ed. Yücel Hacaloğlu. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Ekrem E (2011) *Çin'in Orta Asya Politikaları*, ed. Murat Yılmaz. (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara).
- Ekrem E (1996) Doğu Türkistan'da Sufi Hocalar. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* 8: 621-655.
- Emet E (2000) Doğu Türkistan Uygur Ağzları. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı (Eski Türk Dili) Anabilim Dalı, Ankara.
- Emet E (2010) Doğu Türkistan'da Çift Dilli Eğitim. *Doğu Türkistan'ın Sesi* 18(71): 35.
- Emet E (2010) Doğu Türkistan'ın Uluslararası Medyada Yansıması ve Dezenformasyon Sorunu. *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*. Mavi Ofset.
- Emet E (2009) *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan* (Grafiker Yayınları, Ankara).
- Filchner W (1939) *A Scientist In Tartary* (Faber and Faber, London).
- Fitzgerald PC (1966) *Çin İhtilali*, çev. Mahmut Garan. (Kitapçılık Limited Ortaklığı Yayınları, İstanbul).
- Fleming P (1936) *News From Tarrary: A Journey From Peking to Kashmir* (Charler Scribner's Sons, New York).

- Forbes ADW (1990) *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 arası Siyasi Tarihi)*, çev. Enver Can. (Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, Münih).
- Forbes ADW (1989) *Warlords And Muslims In Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949* (Cambridge University Press, Cambridge).
- Gassabova S (2017) *Altaylar'dan Anadolu'ya Göç Eden Kazak Türklerinde Sosyo-Kültürel Yapı*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- Gayretullah H (1977) *Altaylarda Kanlı Günler* (Ahmet Sait Matbaası, İstanbul).
- Gayretullah H (1966) *Osman Batur* (Orda Yayınları, İstanbul).
- Gökkut G (2011) *Musa Sayrami'nin Tarih-i Emineye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Gökmen E (Ağustos-Aralık 2004) *Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye Göçü ve Salihli'ye Yerleşmeleri*. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* (2-3): 93-113.
- Gültepe K (1996) *Tutsak Doğu Türkistan ve Bitmeyen Çin Mezalimi 1*. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*: 49-56.
- Gültepe K (Kasım 1996) *Tutsak Doğu Türkistan ve Bitmeyen Çin Mezalimi 2*. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*: 50-57.
- Güneş E (2015) *Çin-Rusya İlişkilerindeki Asimetrik Denge ve Amerika Birleşik Devletleri*. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 70: 839-867.
- Güngör E (2013) *Bozkırda Bir Ceditçi* (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul).
- Haas P (2006) *Doğu Türkistan Sibe Toplumunun Tarihi Üzerine Bazı Tespitler*. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*: 25-31.
- Hanioğlu MŞ (2001) *Jön Türkler* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul).

- Hayit B (1999) Doğu Türkistan'ın Türk Dünyası'ndaki Önemi. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (145): 36-39.
- Hayit B (2006) *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi* (Babıali Kültür Yayınevi, İstanbul).
- Hayit B (1975) *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* (Otağ Yayınları, İstanbul).
- Hazret ME (2011) *Ejderhanın Korkusu Türkiye Türkiye-Çin İlişkisinin Bilinmeyen Yönleri* (Cinius Yayınları, İstanbul).
- Hedin S (1933) *Across The Gobi Desert* (E. P. Dutton & Company, New York).
- Hedin S (1936) *The Flight of Big Horse* (E. P. Dutton And Company, New York).
- Hedin S (1933) *Riddles Of The Gobi Desert* (E. P. Dutton & Company, New York).
- Hedin S (1938) *The Silk Road* (E. P. Dutton & Company, New York).
- Hekim A (2015) Hamdullah Muhammed Tarım'ın Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Hicazi E (2010) Soğuk Savaş ve 11 Eylül Sonrası Doğu Türkistan-Çin Tezleri ve Politikalarına Yönelik Eleştirel Bir Araştırma. *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*. Mavi Ofset.
- İlhan S (1994) Unutulan Doğu Türkistan. *Türk Kültürü Dergisi* XXXII(370): 105-108.
- İlcul AK (1997) *Çin-Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları* (Ötüken Yayınevi, İstanbul).
- İnayet A (2010) Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan. *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*. İHH Araştırma Yayınlar Birimi.
- İnayet A (2012) Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*: 199-214.

İsakov A (2007) Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878). Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Bursa.

İvanov O (1979) *Sovyet-Çin İlişkileri* (Sorun Yayınları, İstanbul).

Kaçaranoğlu D (2012) Çin'de İslam'ın Yayılışı. Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize.

Kadirî P (2009) *(Ülke Tarihi) Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)*, Haz. Ömer Kul. (Berikan Yayınevi, Ankara).

Karaca RK (Kasım 2007) Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu. *Akademik Bakış* 1(1): 219-244.

Karahoca A (1960) *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi* (Fakülteler Matbaası, İstanbul).

Kaşgarlı M (Kasım 2004) 12 Kasım 1944'te Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Ortadan Kaldırılmasının Sırrı. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*: 51-56.

Kaşgarlı SM (2004) *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası* (Çağrı Yayınları, İstanbul).

Kaşgarlı RA (Aralık 2011) Çin Kaynaklarında Kaşgar. *Türk Dünyası Araştırmaları* (195): 231-237.

Kay Şek Ç *Sovyet Rusya Çin'de Yetmiş Yıllık Bir Ömrün Hikayesi* (Nebioğlu Yayınevi, İstanbul).

Kazakbalası GC (1980) *Göçten Sonra* (Büyük Türkeli Yayınları, İstanbul).

Kesici AK (2003) *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan* (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul).

Kesici AK (Şubat 2003) Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-1. *Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi*: 17-22.

- Keskin M (2013) Çin’de Etnik Azınlıklar ve Doğu Türkistan Sorunu. Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.
- Kırkıl E, Kul Ö (Temmuz 2011) Doğu Türkistan Kazak Türkleri Liderlerinden Bir Portre Hüseyin Teyci Alkenbayoğlu(1900-20 Eylül 1963). *Trakya Üniversitesi Edebiyat Dergisi* (2): 103-130.
- Kırkıl E, Tuncer T (Mart 2019) Üç Efendilerin Nanking ve Doğu Türkistan’daki Mücadeleleri. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17(1): 295-306.
- Kırımlı H (1996) *Gaspıralı, İsmail Bey* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul).
- Koçar A (2010) *Esaretten Hürriyete Bir Türkistanlının Hatıraları* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul).
- Kodaman T (Ocak 2008) Türkistan Üzerinde Çin Halk Cumhuriyeti’nin Rusya Federasyonu ve Amerika Birleşik Devletleri ile Olan Rekabeti. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 13(1): 335-350.
- Kolesnikov A (2010) *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar*, çev: Rakhat Abdieva. (TTK, Ankara).
- Köksoy NT (2019) Doğu Türkistan Kazaklarından Hüseyin Teyci’nin Hayatı ve Faaliyetleri (1900-1963). Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir.
- Kul Ö (2011) Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang Zen-xin (1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik. *Mehmet Eröz Armağanı* (Ötüken Yayınları, İstanbul): 486-504.
- Kul Ö (2016) *Osman Batur* (DİA, İstanbul).
- Kul Ö (2009) *Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1955)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

- Kul Ö (2014) Guo-min-dang İdaresi Döneminde Doğu Türkistan Kazaklarının Durumu(1911-1949). *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*. 11-13 Kasım.
- Kul Ö (2015) Doğu Türkistan Kazak Türkleri Arasında İlk ve Tek Kadın Vali: Hadıvan Hatice Hanım (1897-1963). *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, ed. Hayrunnisa Alan vd. (Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul).
- Kul Ö (2011) *On Yıla Sığan Efsanevi Ömür Osman Batur* (Doğu Türkistan Göçmenler Derneği).
- Kul Ö (2014) Son Gelişmeler Işığında Doğu Türkistan Meselesinin Tahlili. *Turan Dergisi* (23): 47-56.
- Kul Ö (2018) 1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* (24): 29-62.
- Kul Ö (2013) Terör Üzerinden Global Savaş ve Sözde Uygur Terör Tehdidi (1990-2011). *Türkiyat Mecmuası* 23: 65-98.
- Kul Ö, Tuncer T (2015) XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler, haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu. *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç* (Yeditepe Ofset, İstanbul): 193-232.
- Kul Ö (2017) *100 Soruda Doğu Türkistan* (Rumuz Yayınları, İstanbul).
- Kumru C (2017) Tezkire-i Hâcegan'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi. *Ulakbilge*: 1247-1267.
- Kurat AN (1987) *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (TTK, Ankara).
- Kurat AN (1990) *Türkiye ve Rusya* (Kültür Bakanlığı, Ankara).
- Kurban İ (1995) *Doğu Türkistan İçin Savaş* (TTK, Ankara).
- Kurtkan Kaçıra M (2010) *İngiltere'nin Tibet Politikası Ve Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

- Lattimore EH (1934) *Turkestan Reunion* (John Day Company, New York).
- Lattimore O (1929) *The Desert Road To Turkestan* (Little, Brown and Company, Boston).
- Lattimore O (1950) *Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China and Russia* (Little, Brown&Co., Boston).
- Lee HS (1994) *Döngen* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi).
- Levent S (2009) *Cumhuriyet Gazetesine Göre II. Dünya Savaşı Öncesi Türk Basınında Japonya 1933-1939*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Japon Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara.
- Lias G *Büyük Kazak Göçü* (Nebioğlu Yayınevi, İstanbul).
- Lieberman HR (1950) *China Versus Russia In Sinkiang: A Problem in Sino-Soviet Border Area Attachment* (Columbia University, The Faculty Of Public Law And Government, New York).
- Ligeti L (1986) *Bilinmeyen İç Asya* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Macfarlane C (1829) *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and Military Power and of the Resources of the Ottoman Empire* (London).
- Mahluf M (2010) *Zorunlu Göç ve Uygur Diasporası. Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*. Mavi Ofset.
- Mahmutoğlu MN (1994) *Çin İşgalindeki Ülke Doğu Türkistan* (Ankara).
- Mclean NLD (Temmuz 1948) Sinkiang Today. *International Affairs*: 377-386.
- Menon K (1947) *Delhi-Chungking* (Geoffrey Cumberledge Xford University Press, Bombay).
- Mirzaliyeva F (Temmuz 2017) *Putin Dönemi Rus Dış Politikası* (İNSAMER).
- Musabay İ (Mayıs 1969) Doğu Türkistan'ın Nüfusu. *Türk Kültürü Dergisi*: 499-507.

- Norins MR (1944) *Gateway to Asia: Sinkiang* (The John Day Company, New York).
- Okur MA (2017) “Bir Kuşak Bir Yol” Projesi’nin Jeopolitiği, Türk Kuşağı ve Uygurlar. *Akademik Hassasiyetler* 4(8): 45-55.
- Oraltay H (1975) *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri* (Türk Kültür Yayını, İstanbul).
- Oskay Ü (Nisan 1967) Çin Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*: 293-371.
- Ödemiş N (2002) *XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Örmeci O, Kısacık S (2018) *Rusya Siyaseti ve Rus Dış Politikası* (Seçkin Yayıncılık, Ankara).
- Özbilen EB (Nisan 1998) Çin’in Asi Batısı. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (136): 35-36.
- Özbilen EB (1998) Çin’in Asi Eyaleti Doğu Türkistan. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*: 31-32.
- Özdaşlı E (2012) Çin ve Rusya Federasyonu’nun Perspektifinden Şangay İşbirliği Örgütü. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (6): 108-122.
- Pahta G (1994) Kızıl Çin Hakimiyeti Altında İnleyen Doğu Türkistan Türkleri ve Onların Karanlık İstikbali. *Türk Kültürü Dergisi*: 27-32.
- Paker M (2017) Uluslararası Hukuk Bakımından Çin’in Uygur Özerk Bölgesi’ndeki Politikasına Bir Bakış. *Asya Araştırmaları Dergisi* 1(1): 93-109.
- Petro W (1933) Mongolia, Kansu and Xinjiang as Seen by a Member of the Haardt-Citroen Expedition. *JRCAS* XX: 205-219.
- Petrov VP (Aralık 1956) New Railway Links Between China And The Soviet Union. *The Geographical Journal*: 471-477.

- (1934) Recent Events in Sinkiang. *JRCAS XXI(1)*, (London): 81-88.
- Roerich N (1929) *Altai-Himalaya* (Frederick A. Stokes Company, New York).
- Roerich N (1931) *Trails to Inmost Asia* (New Haven).
- Saka E (2009) *Düşten Gerçeğe Yolculuk: Doğu Türkistan* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Saray M (1997) *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (Başlangıcından 1878'e kadar)* (Kitabevi Yayınları, İstanbul).
- Saray M (2015) *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi* (Aygan Yayıncılık, İstanbul).
- Sariahmetoğlu N, Devlet N, Hatipoğlu E (2013) *Rusya Tarihi* (Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir).
- Sayın Y, Koçak G (2017) Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar. *Osmanlı Medeniyeti Araştırma Dergisi* 3(4): 10-24.
- Selvi Z, Teyci M, Kara A (1996) *Kazakların Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçü ve Osman Taştan* (Kazak Türkleri Vakfı Yayını, İstanbul).
- Sheng L (2013) *Sinciang Uygur Tarihi* (Kaynak Yayınları, İstanbul).
- Skrine CP (1986) *Chinese Central Asia An Account of Travels In Northern Kashmir And Chinese Turkestan* (Oxford University Press, New York).
- Summer BH (1993) *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, çev: Eşref Bengi Özbilen. (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul).
- Sümer F (2011) *Tatarlar* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul).
- Şahin E (1995) Doğu Türkistan. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*: 95-123.

- Şaki Ç (2018) *Büyük Güçler Politikasında Orta Asya Enerji Kaynakları: Jeopolitik Mücadele*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Şemseddin İ (1997) *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım* (İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi, İzmir).
- Şen F (Temmuz-Ağustos 2009) Çin'in Sincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği. *Ortadoğu Analiz* 1(7-8): 124-134.
- Şen F (Eylül 2009) Uluslararası Tepkiler Açısından Sincan Uygur Sorunu. *Ortadoğu Analiz* (9): 107-115.
- Şihverdiyev K (2006) *II. Katherina (1729-1796) Döneminde Rusya Müslümanları*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tansü YE (1994) Kaşgarya'da Hocalar Devri ve İpek Yolu. *Türk Kültürü Dergisi* XXXII(374): 336-346.
- Tellal E (Ocak 2010) Zümrüdüanka: Rusya Federasyonu'nun Dış Politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* (3): 189-236.
- Togan ZV (1947) *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* (Güven Basımevi, İstanbul).
- Togan AZV (1981) *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (Enderun Yayınları, İstanbul)
- Toker N (2019) *Devletlerin Ülke Dışındaki Vatandaşlarını Korumak İçin Kuvvet Kullanımı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Toprakoğlu AD (1997) *İsa Yusuf Alptekin'in Hayatı ve Mücadelesi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Topsakal İ (Eylül 2005) Doğu Türkistan Sürgün Hükûmeti Cumhurbaşkanı Ahmet İgemberdi ile Doğu Türkistan Davası Üzerine Bir Söyleşi. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* (225): 43-47.
- Tuğ K (2004) *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*. Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek.
- Tuna A (2012) *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık* (İHH İnsani Yardım Vakfı Araştırma ve Yayınlar Birimi, İstanbul).
- Tuncer T (2016) Bir Halk Kahramanı Osman Batur. *II. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (TÜKAS 2015) Bildirileri Saraybosna*, ed. Hüseyin Gönel, Murat Gür. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi. 4-5 Eylül 2015.
- Tuncer T (2016) Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi. *Akademik Bakış Dergisi*: 1051-1067.
- Tuncer T (2015) *1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler*. Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa.
- Tuncer T (Aralık 2020) Doğu Türkistan'ın Siyasi ve İktisadi Olarak Sömürülmesi: Umumi Vali Yang Tseng-hsin Dönemi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (65): 33-46.
- Tuncer T (2020) Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*: 269-285.
- Tuncer T (2015) Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Yapılan 1961 Göçü ve Mehmet Kasım Cantürk. *I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (Tukas 2014) Bildirileri*. Nevşehir.
- Tümtürk S “Ankara-Pekin İlişkileri ve Doğu Türkistan. *XXI. yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. Lefke, KKTC. 02-05 Aralık 2010.

- Tümtürk S (2010) 5 Temmuz'un Ardından Doğu Türkistan. *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*. Mavi Ofset.
- Türköz A (2010) *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları* (Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul).
- Türköz A, Demir HY (2002) *Doğu Türkistan'da Çeşitli İnsan Hakları Sorunları* (Altan Matbaa, İstanbul).
- Uğrasız B (2002) Çin'in Hazar ve Orta Asya Bölgesine Yönelik Politikası. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4(3): 227-237.
- Ulus T (2019) *Türkiye-Doğu Türkistan İlişkileri(1923-2009)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Uygur F (2016) Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilasası. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (63): 27-40.
- Ünal G (2016) *Putin Dönemi Rus Dış Politikasında Batı'ya Karşı "Yumuşak Denge" Arayışları*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Vahidi H, Uyguri S (1991) *Dr. Mesut Sabri Baykozi Hakkındaki Doğrular ve Hakikatler*, çev. Gültekin Pehlivan Baykozi. Almatı.
- Varol Sevim T (2014) Rus Dış Enerji Politikası ve Yeni Hedef Kuzey Doğu Asya. *Uluslararası İlişkiler* 11(41): 87-108.
- Vernadsky G (2015) *Rusya Tarihi* (Selenge Yayınları, İstanbul).
- Wang-zin-shan C (1960) Çin'de İslamiyet. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* II: 157-188.
- Whiting AS, Shi Tsai GS (1958) *Sinkiang: Pawn or Pivot* (Michigan State University Press, Michigan).
- Wu AK (1984) *Turkistan Tumult* (Oxford University Press, Hong Kong).

- Yang R (1961) Sinkiang Under The Administration of Governor Yang Tseng-Hsin 1911-1928. *Orta Asya Dergisi*: 270-316.
- Yarkın İ (Aralık 1965) Doğu Türkistan Göçmenleriyle İlgili Bazı Bilgiler. *Türk Kültürü Dergisi* (38): 189-193.
- Yavuz N (2003) XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kâşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kâzım İbrahim Efendi'nin Layihası. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*: 41-60.
- Yessirkepov S (2010) *Çin'in Orta Asya Politikası*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Yılmaz M (2020) *Doğu Türkistan'da Toplama Kampları Adım Adım Soykırım* (İHH İnsani Yardım Vakfı, İstanbul).
- Yılmaz Vurgun S (2018) 1850- 1950 Yılları Arasında Seyahatnameler Işığında Doğu Türkistan Şehirleri. *Asia Minor Studies*: 120-133.
- Yuldasheva S (2016) *Avrasya Güvenliği Bağlamında Rusya-Çin İlişkileri: Şangay İşbirliği Örgütü*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Yücel L (2008) *Türkistan Üzerinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya Federasyonu ile Rekabeti*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Isparta.
- Yüksel FA (2011) Peşaver Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği ve Yahya Kemal Beyatlı. *Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi*: 19-24.
- Zedung M (1977) *Seçme Eserler* (Aydınlık Yayınları, İstanbul).
- Zedung M (1993) *Yeni Demokratik Devrim* (Umut Yayıncılık, İstanbul).

Zhang L (2012) *Maximizing Soviet Interests in Xinjiang The USSR's Penetration in Xinjiang from the Mid-1930s to the Early 1940s*. Master Thesis, The Ohio State University, Graduate Program in Slavic and East European Studies, Ohio.

Zulpikar GO (2007) *Doğu Türkistan'ın Göz Yaşı* (Bayrak Yayınları, İstanbul).

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/urumci-katliami-7-yilinda-protesto-edildi-191390.html> (02.02.2021)

<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/urumci-katliami-nedir-urumcide-ne-oldu-287953h.htm> (02.02.2021)

<http://www.sinoturknews.org/cinin-dogu-turkistanda-toplama-kamp-sistemi-uygulamasinin-amaci/> (09.02.2021)

<https://tr.euronews.com/2019/11/13/cin-de-uygur-turklerinin-tutuldugu-kamp-ve-hapishane-sayisi-yaklasik-500> (11.02.2021)

<https://tr.euronews.com/2019/04/21/avrupa-parlamentosu-dan-cin-e-uygur-toplama-kamplarini-derhal-kapat-cagrisi> (14.02.2021)

<https://tr.euronews.com/2019/07/10/22-ulkeden-cine-dogu-turkistan-tepkisi-kitlesel-gozaltilar-derhal-durdur-uygurlar-serbest> (14.02.2021)

<https://www.indyturk.com/node/51061/d%C3%BCnya/37-%C3%BClkeden-%C3%A7in%E2%80%99-uygur-politikas%C4%B1na-destek-listede-m%C3%BCsl%C3%BCman-%C3%BClkeler-de-var> (14.02.2021)

<https://thediplomat.com/2019/07/which-countries-are-for-or-against-chinas-xinjiang-policies/> (03.06.2021)

Doğan HF *Sürgündeki Bolşevik: Lev Troçki*. Tezli Yüksek Lisans Programı, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler, https://www.academia.edu/37809107/S%C3%9CRG%C3%9CNDEK%C4%B0_BOL%C5%9EEV%C4%B0K_LEV_TRO%C3%87K%C4%B0 (05.01.2021).

Erkin Ekrem, <https://www.sde.org.tr/genel/sd-analiz-yeni-ipek-yolu-projesi-ve-turk-cin-iliskilerinde-uygur-sorunu-analizi-6717> (05.02.2021)

SARI, Kübra, “Çin Halk Cumhuriyeti’nin Orta Asya Politikası”, https://www.academia.edu/25730369/%C3%87%C4%B0N_HALK_CUMHUR%C4%B0YET%C4%B0N%C4%B0N_ORTA_ASYA_POL%C4%B0T%C4%B0KASI, (25.01.2021): 1-13

Yılmaz S Doğu Türkistan’da “Demokratik Uygur Cumhuriyeti” Kuruluyor. https://www.academia.edu/41435681/Do%C4%9Fu_T%C3%BCrkistanda_Demokratik_Uygur_Cumhuriyeti_kuruluyor_?auto=download (27 Aralık 2019): 1-8)